

АГОРА

Наука без кордонів

Випуск 11

Київ • 2012

УДК 323
А 23

Редакційна колегія:

Віктор Степаненко

Антоніна Колодій

Сергій Римаренко

Редактор

Ярослав Пилинський

***Видання здійснено завдяки фінансовій
підтримці Фонду Джорджа Ф. Кеннана***

А 23 Агора. Наука без кордонів. Випуск 11. – К.: Стилос, 2012. – 224 с.

Погляди авторів можуть не збігатися з офіційною позицією редакції
та Інституту Кеннана.

При використанні матеріалів, вміщених у журналі,
посилання на «Агору» обов'язкове.

© Інститут Кеннана

Київський проект, 2012

© «Стилос», видання, 2012

© Холошо Л., обкладинка, 2012

Вступ	• 5
<i>Блер Рубл</i>	
Слово директора	• 5
<i>Ігор Коваль</i>	
Тяжіння Кеннана	• 6
<i>Ярослав Пилинський</i>	
Демократія – це освіта!	• 8
I. Науковий обмін	• 11
<i>Наталія Висоцька</i>	
Роль Інституту Кеннана в ознайомленні української громадськості з концепцією багатокультурності	• 11
<i>Віктор Пасісниченко</i>	
Нові акценти у європейському дискурсі (пост)мультиміжкультуралізму: від надії до розчарування	• 17
<i>Олексій Позняк</i>	
Можливості використання досвіду імміграційної політики США в сучасних умовах України	• 24
<i>Михайло Кірсенко</i>	
Деякі міркування історика щодо інтердисциплінарної та міжвідомчої координації у викладанні гуманітарних наук в університетах	• 30
<i>Ольга Носова</i>	
Наукові стажування у США і підвищення якості підготовки фахівців в Україні	• 37
II. Україна і світ	• 43
<i>Олена Лазоренко</i>	
Чи відбудеться повернення українського суспільства у політику?	• 43
<i>Сергій Римаренко</i>	
Етнополітичний простір України: виклики часу	• 53
<i>Сергій Федуняк</i>	
Нейтралітет і позаблоковість у постбіполярній системі міжнародних відносин: шанс чи тупик для України?	• 62
<i>Олександр Потехін</i>	
Українсько-американські відносини в контексті проблем сучасної зовнішньої політики України	• 68

Григорій Шамборовський

Формування системи цінностей українців в умовах
інтеграційно-цивілізаційних процесів

• 78

Антоніна Колодій

Демократичні цінності в Україні на терезах регіональних
відмінностей (за результатами опитувань громадської думки)

• 90

Віктор Степаненко

Демократія та демографія

• 107

Людмила Павлюк

Двосічний меч легітимності: проекції діяльності влади
у політичному дискурсі українських мас-медіа

• 115

ІІІ. Вплив США

Олександр Бабанін

Українсько-американські економічні відносини в 2009–2011 роках

• 123

Володимир Бойко

Організація місцевого самоврядування в США як засіб
реалізації демократичних засад влади: консультації для України

• 133

Володимир Андерсон

Проблеми теорії і практики сучасної економічної географії:
нові парадигми на тлі пострадянських традицій

• 147

Мирослава Лендъел

Місьцеве врядування як складова європеїзації політичних
процесів на континенті

• 155

Олена Яциунська

Он-лайн фандрайзинг: досвід виборчої кампанії 2008 р. в США

• 162

ІV. Трансформації суспільного буття

• 170

Наталія Мусієнко

Арт-простір Києва: роль у становленні міської ідентичності

• 170

Юлія Сорока

Полікультурне суспільство: взаємозв'язок процесів його
дослідження та формування

• 183

Юрій Мацієвський

Чим є сучасна Україна і чи можливі тут зміни?

• 191

Владислав Гриневич

Війна за війну: політика пам'яті Другої світової війни
в сучасній Україні

• 203

Наші автори

• 220

Слово директора

Блер Рубл,
Директор Інституту Кеннана

П'ятнадцять років тому тодішній заступник директора Інституту Кеннана Ненсі Попсон порадила мені відкрити представництво в Україні. Хоча тоді, будучи налаштованим скептично, я спостерігав, як Ненсі збирала докупи усі необхідні шматочки, тісно співпрацюючи з Фондацією Україна – США та Інститутом демократії імені Пилипа Орлика. У слухну мить вона потягнула за невидиму нитку, і у пляшці Інституту Кеннана раптовно постав чудовий корабель.

Цьому кораблю потрібна була команда, і з часом Ярослав Пилинський та Наталія Самозванова допомогли йому попливти. Близько ста українських науковців пройшли стажування в Інституті Кеннана і Центрі імені Вудро Вілсона у Вашингтоні. Також ми працювали із низкою організацій-партнерів, зокрема Посольством США в Україні, Програмою імені Фулбрайта, Айрексом, Американськими радами, а також провідними українськими гуманітарними установами. Нашою метою було підтримати розвиток науки про Україну в Україні та за її межами, що здійснювали вчені з України та інших країн. Нині ми пишаємося тим, що пів-

тора десятиліття потому можемо сказати, що досягли успіху. Корабель Ненсі більше не потребує пляшки, щоб пливти, оскільки він виявив власну життєздатність.

Україна дуже змінилася. Сьогодні – це справді зовсім інша країна, ніж та, якою вона була, коли ми відкривали офіс у Києві, але й увесь світ також став зовсім іншим. І ми дуже раді, якщо нам вдалося зробити свій невеликий внесок у краще розуміння цього світу – завдяки нашій роботі, зокрема присвяченій питанням міграції, розвитку урбаністики, верховенству права, українській літературі та міжнародним відносинам. Що більш важливо, ми пишаємося, що змогли хоч трохи допомогти українцям усвідомити і зрозуміти світ, в якому вони живуть.

Тепер, коли ми збираємо багатьох наших випускників в Одесі, щоб відзначити цю річницю, хочу висловити свою щирю й глибоку подяку всім нашим друзям, які уможливили наш успіх. Сподіваюся, що зустріч в Одесі нагадає нам про все, чого ми досягли, і надасть нам нової енергії, щоб разом досліджувати світ у майбутньому.

Тяжіння Кеннана

Ігор Коваль,
Ректор Одеського національного
університету імені І.І. Мечникова

Сучасний світ переживає глибокі трансформаційні зміни, що значною мірою стосуються сфери світосприйняття, систем цінностей, ідейних орієнтирів індивідуального та суспільного розвитку. В контексті цих трансформацій значні зсуви спостерігаються в політично-ідеологічному просторі сучасної цивілізації, що в своїх основних рисах визначив її становлення і розвиток.

Одною з найбільш видатних подій в цьому контексті був розпад Радянського Союзу і закінчення «холодної війни». Цей переломний момент привів не тільки до створення геополітичного плюралізму на території, де колись існував СРСР, поступившись місцем низці міжнародних гравців у новій Євразії. Він також надав можливість Європі як цілому подолати історичну розрізненість та просунутись вперед у формуванні нового європейського дому. Прилучення різних частин колишнього східного блоку до Великої Європи, активна участь у цих процесах Сполучених Штатів різко змінили політичний та економічний ландшафт усього континенту.

Україна була одним із тих гравців, що з'явилися на динамічному східному кордоні широкої Європи. Вона з гордістю оголосила себе частиною світової сім'ї націй. Однак, незважаючи на те, що всі українські уряди з 1991 року ри-

торично декларували прагнення ввести Україну до кола впливових суб'єктів міжнародних відносин, зовнішня політика країни залишалася непослідовною. Це, безумовно, пояснюється об'єктивними причинами, враховуючи масштабність тих проблем і труднощів, що постають перед молодою державою в усіх сферах її соціально-економічної та політичної трансформації. Але, крім того, були й сумнівні стратегії, ірраціональні рішення, відверті помилки.

У центрі найбільш гострих дискусій постав феномен української «транзитності» у відносинах між Україною, НАТО та Російською Федерацією, який полягає в спробах як НАТО, так і Росії, використовувати територію України для «транзитного» просування стратегічних концепцій безпеки: у випадку з НАТО – на Схід, у випадку з Росією – на Захід. В таких сценаріях Україна потрапляє, образно кажучи, під перехресний вогонь своїх геополітичних сусідів. Ця проблема вийшла далеко за рамки військово-політичного дискурсу, на жаль, стала предметом надмірної політизації, часто і не завжди виправдано розглядається в контексті збереження Українського фактичного суверенітету, а також не «паперової», а реальної незалежності і цілісності Країни.

Як зорієнтуватись у цьому вирі подій, зміни політичних та ідеологічних парадигм, зовнішньополітичних курсів

і стратегій? Можна цілком мотивовано стверджувати, що у політично-академічному співтоваристві є лише декілька «острівців», де можливий об'єктивний, неупереджений, професійний підхід щодо аналізу історичних, політичних, культурологічних та інших гуманітарних проблем як ретроспективно, так і у контексті сьогодення. Один з цих «острівців» – Кеннанівський інститут у столиці США Вашингтоні.

Чому? По-перше, тому, що робота у Інституті Кеннана надзвичайно розширює науковий простір дослідника, стає потужним стимулом для подальшого креативного, наукового пошуку. По-друге, саме тут можливе поєднання завдань дослідника-науковця із завданнями, суть яких – формування сучасної політичної картини світу. По-третє, саме тут кожний фахівець

має доступ до унікальної скарбниці знань – вашингтонських бібліотек, до інших джерел, без яких неможливо уявити і зрозуміти формування світової політики сучасності. І останнє – саме тут сформувалась неповторна атмосфера людського спілкування, атмосфера інтернаціонального, космополітичного духу. Вона створена насамперед командою Інституту, особливою харизмою його директора Блера Рубла.

Усе це у сукупності і є феноменом «тяжіння» Кеннана, яке мені свого часу довелося відчувати на собі, за що назавжди збережу глибоку вдячність.

Наш університет, як і наше чудове місто – Одеса, раді вітати усіх учасників конференції. Добра вам, злагоди, креативності і неспокою у дослідницькій нелегкій праці.

Демократія – це освіта!

Ярослав Пилинський

Виходить у світ чергове – 11-те число журналу *Агора* Київського представництва інституту Кеннана. І хоча номер не ювілейний, проте він певним чином підбиває підсумки п'ятнадцятирічної діяльності Інституту Кеннана в Україні, і є гідним доповненням до тих численних брошур, збірок та колективних монографій, які були опубліковані нами в Україні за ці роки. Цей номер, звичайно, не може розкрити всього спектру наукових інтересів випускників та стажистів Інституту, проте він виокремлює щире зацікавлення його авторів у розвитку нашої держави як успішної демократичної спільноти громадян, гідної бути повноцінним членом цивілізованого світу. Автори, журналу намагаються донести до читача думку про те, що сучасна демократична держава може існувати лише як втілення високих ідеалів та цінностей, що свідомо поділяють і щоденно відстоюють більшість її громадян. Вони стверджують, що це не один раз богом дана якість, а щоденна праця всього суспільства на основі Закону, а також суворе дотримання всіма громадянами процедур і правил його застосування. А це безумовно потребує високого рівня освіти кожного громадянина і всього суспільства.

Саме тому проблема освіти, порушена у кількох статтях, набуває для сучасної України першочергової ваги, оскільки тільки за допомогою освіти і через

освіту можливий подальший демократичний розвиток громадянського суспільства. Адже потреба у постійному формуванні знань та умінь існуватиме доти, поки одне покоління людей змінюватиме інше, і накопичені людством знання переходитимуть у спадок до нових власників. А кожне нове покоління, по суті, живе в новому мінливому світі і тому важливо зберігати баланс між консерватизмом та інновацією в освіті. На жаль, слід визнати, що хоча освіта має відповідати вимогам майбутнього, бо навчаються переважно діти і молодь, і саме вони мають бути підготовлені до нових, часто несподіваних викликів і вимог життя, проте вона ґрунтується переважно на досвіді минулого чи в кращому разі сучасного і тому не завжди здатна ці виклики передбачити, а зустрівшись з ними зрозуміти їхню суть.

Саме тому педагогічна наука постійно перебуває у пошуку нових форм і методів навчання, аби підготувати молодь до вирішення тих гуманітарних та науково-технічних чи екологічних проблем, про виникнення яких навіть науковці не підозрюють, але які постають практично щодня.

Коли ми говоримо про осучаснення освіти, про її модернізацію, то маємо на увазі, що хоча в Україні освіта завжди мала суспільний пріоритет і історично була у великій пошані у суспільстві, проте на нинішньому етапі розвитку

людства, коли вже цілі континенти живуть і мислять категоріями не лише постіндустріального, а вже і постінформаційного суспільства, нам доводиться знову шукати свій шлях оптимізації освіти вже в умовах потреб і запитів незалежної держави. Крім того, на думку фахівців, за стилем відносин у навчальному закладі між учнями і педагогами освіта в Україні значною мірою залишається ще консервативно радянською з її абсолютизацією колективності, авторитарною педагогікою, спрямуванням на розвиток пам'яті замість кмітливості, часто не достатнім індивідуальним підходом до розвитку дитини, людини майбутнього.

Мабуть, ніколи не зайве наголосити, що освіта є однією з головних підвалин будь-якої держави. Власне, без держави не може бути систематичної та належно забезпеченої освіти, що відповідає викликам та вимогам часу, проте не буде софізмом і протилежне твердження: без належно налаштованої і забезпеченої освіти не може бути сильної процвітаючої держави. Перефразовуючи відомий вислів, можна додати, що народ який не бажає утримувати належним чином власних учителів, приречений утримувати чужих, а отже, приречений не лише втратити власну державу, але й відійти як народ у небуття.

Нині Україна черговий раз переживає критичний перехід від постколоніального до державного буття і один з головних державних інститутів – освіта – переживає разом з усіма цей перехід, і від того чи вірно обрано шлях чи дійсно ми йдемо до мети, і до якої мети ми йдемо, залежить, чи відбудемося ми як народ як держава у ХХІ ст., чи залишимося борсатися у минулому.

Про те, що освіта це справа державна, свідчать не лише недоліки, але і переваги вже нині, можна сказати, старої радянської системи освіти. Так,

вона була догматична і непримиренна до ідеологічних відхилень, проте освіта була проголошена одним з найважливіших державних пріоритетів, і хоча, як це часто було в Радянському Союзі, бажане не завжди відповідало дійсності, проте розвиток освіти намагалися підтримувати на всіх щаблях державної влади, від місцевої до загальносоюзної.

Останніми десятиліттями було прийнято говорити про змагання двох ідеологічних систем – капіталістичної та соціалістичної, двох військових потуг – радянської та американської, двох способів життя – радянського колективізму та американського індивідуалізму. Проте варто було б говорити передусім про змагання двох освітніх систем, про їх конкуренцію як за формою, так і за змістом, адже по суті гонку озброєнь та ідеологічні змагання вели не абстрактні державні системи, а конкретні люди, виховані відповідно у американських чи радянських школах. І саме ці конкретні люди – продукт певних освітньо-світоглядних систем і вирішили наприкінці ХХ ст. долю світового змагання.

У сучасній Україні, що як уламок старої радянської системи багато що успадкувала від Радянського Союзу, продовжують, часто несвідомо, відтворювати її основні системні ідеологеми, водночас шукаючи шляхів до переходу на нові світові принципи освіти. Однак дуже часто, копіюючи західні, зокрема американські взірці, ми не до кінця усвідомлюємо, що разом із перевагами запозичуємо і недоліки. Проте, якщо в умовах США, ці переваги є закономірним результатом двохсотлітнього розвитку американської демократії і як наслідок – її невіддільної складової американської системи освіти, то перенесені на наш ґрунт, без належних моральних і соціальних підстав, вони стають дискредитованими раніше, ніж

можуть бути сприйнятими суспільством і впроваджені повною мірою.

На жаль, поки що у нас немає усвідомлення того, що переваги цієї системи, як і її недоліки, є наслідком і похідними від загальної конструкції стосунків держави і людини, місця особистості у державі і ролі держави в житті особистості. Адже правда про те, що протягом століть американський народ намагався з'ясувати і для себе і для держави, де ж починаються і де закінчуються його суверенні права на виховання і освіту власних дітей, а де починаються права і обов'язки держави, залишаються і досі переважно поза увагою українського загалу.

На нашу думку, сучасна західна, передусім американська, система освіти є похідною від американської політичної системи, в основі якої лежать притаманні капіталістичному суспільству цінності лібералізму. Вона розвивалася і вдосконалювалася разом з ними, разом з ними вона переживала злети і прикрі поразки. Однак, незважаючи на всі недоліки, які почасти усвідомлюють педагоги у США, вона є найбільш органічним вираженням ідеї про первинність і вартісність людини, ідеї, що держава існує для людей і через людей, а не над людьми і поза людьми.

Для того, щоб зрозуміти принципову різницю між системою освіти, що нині існує у США, і тією освітою, яка існувала у Радянському Союзі, і почасти продовжує існувати в Україні, варто звернутися до повчальної історії формування американської освіти і зрозуміти, що принципи її саморозвитку було закладено разом із принципами саморозвитку американського суспільства, зафіксованими в Конституції Сполучених Штатів. У ній було зроблено, загалом успішну

спробу (раз вона актуальна майже без змін вже протягом 200 років) накреслити провідні принципи, яких треба неухильно дотримуватися: права людини безмежні там, де вони не обмежені чітко обумовленими обмеженнями з боку держави, і так само права держави чітко обмежені там, де починається свобода особи. Встановити ці межі у разі виникнення конфлікту інтересів можна лише за допомогою публічного судового змагання. І той факт, що більшість новацій у США в системі освіти пройшли випробування у суді, свідчить про те, що і суспільство і держава намагаються постійно дотримуватися правил, які були гарантовані ще у Декларації про незалежність: «всі люди створені рівними, всі вони наділені Творцем природними, невідчужуваними правами, серед яких передусім право на життя, свободу і прагнення щастя. Для того, щоб забезпечити ці права, люди створюють уряди, які мають силу завдяки згоді між тими, ким урядують»¹.

Пропоновані до вашої уваги статті, аналізуючи наше сучасне буття, містять чимало різних критичних думок, аналітичних узагальнень, конструктивних пропозицій, та їх об'єднує одне – щира небайдужість науковців до долі нашої держави, а також вмотивоване прагнення передати здобуті знання суспільству. Стажування за кордоном для більшості з них не було самоціллю, не просто бажанням самовдосконалитися, це було прагнення не лише особисто долучитися до наукового поступу, а передусім бажання, здобувши нові знання, зробити їх надбанням своїх співвітчизників. Адже те, що саме знання – це сила, демонструють світові найуспішніші суспільства сьогодення.

¹ Цитується за: Права людини. Особиста свобода і Білль про права. Видання для Посольства США в Україні. Відень, 2006. – С. 2.

Роль Інституту Кеннана в ознайомленні української громадськості з концепцією багатокультурності

Наталя Висоцька

The article is dedicated to an analysis of the role of the Kennan Institute and its Kyiv Office in disseminating the concept of multiculturalism in Ukraine. The author reviews the most important events and publications devoted to this theme; she highlights the importance of Kennan Institute fellowships for Ukrainian scholars in furthering an understanding of the complex nature of multiculturalism and comprehending its urgency for Ukraine. The author hopes that, whether as a source of inspiration, dispute, modification or even discord, these ideas will serve to energize efforts to steer reform of all spheres of life in Ukraine in the direction of greater openness, tolerance, and democratization.

У той період – начебто зовсім недавній, але вже віднесений вітром історії далеко від нашого сьогодення, – коли Інститут Кеннана лише розпочинав свою діяльність в Україні, ідеї мультикультуралізма та/або багатокультурності перебували на периферії інтересів наукової спільноти. Навіть фахівці гуманітарної сфери, не кажучи вже про політикум, мали про них, як правило, поверхове уявлення. У деяких довідкових виданнях 1990-х рр. саме слово «мультикультуралізм», якщо йому взагалі щастило туди потрапити, трактувалося як лайливе, а явище, позначене ним, сприймалося як однозначно негативне, свого роду західна страшилка, що уособлювала загрозу монолітній єдності суспільства.

Нині немає потреби доводити, що ця проблематика, вкрай важлива для США, як і для більшості демократич-

них держав сучасності, має велике значення і для нашої країни. Безперечно, зміни у суспільному сприйнятті феномену мультикультуралізму були зумовлені, насамперед, соціополітичними та культурно-психологічними процесами, що відбулися у глобальному масштабі за останні півтора десятиліття, тривають і сьогодні. Серед агентів і каталізаторів цих змін слід назвати і активну діяльність Київського проекту Інституту Кеннана, спрямовану на роз'яснення та обговорення поняття багатокультурності у світовому та національному контекстах.

Аж ніяк не можна вважати випадковістю той факт, що блок політичних, соціальних, духовних і психологічних питань, пов'язаних з неминучим перебуванням людини зламу тисячоліть у полі дії одразу кількох різновекторних культурних чинників, одразу опинився в центрі уваги представництва

Інституту Кеннана в Україні. Про важливість мультикультурної проблематики свідчили різноманітні форми, яких набувала робота у цьому напрямі. Йдеться, зокрема, про регулярне проведення відповідних заходів (конференцій, семінарів, круглих столів) з подальшою публікацією їхніх матеріалів та про висвітлення зазначеного кола питань на сторінках часопису «Агора». Хотілося б нагадати про деякі з них, які, на мою думку, стали знаковими для розповсюдження мультикультурного дискурсу на вітчизняних теренах. Але перед цим вважаю за необхідне наголосити: мається на увазі аж ніяк не беззастережна пропаганда в Україні того чи того різновиду мультикультуралізму (це зробило б справі медвежу послугу), а запрошення до серйозного обговорення складних і неоднозначних проблем та створення можливостей для продуктивного полілогу науковців і політиків, що було й залишається головною метою діяльності Міжнародного Центру підтримки науковців ім. Вудро Вілсона, частиною якого є Інститут Кеннана.

Отже, багатокультурності в контексті становлення сучасного демократичного суспільства було присвячено один із семінарів для випускників програм наукового обміну та українських фахівців у галузі соціальних і гуманітарних наук, що їх проводить в Україні Інститут Кеннана (лютий 2003 р.). Дискусія, в якій взяли участь політологи, історики, соціологи, літературознавці, виявилася, на мій погляд, плідною, оскільки допомогла оприятити деякі «больові точки» мультикультурного проекту. Пафос виступу Т. Денисової полягав у наголошенні на потребі в усвідомленні Україною важливості американського націєтворчого досвіду в його історичній динаміці; В. Малинкович, не приховуючи своїх сумнівів

щодо загальної конструктивності постмодерністської епістемі, водночас висловив переконаність у необхідності включення «до програми будівництва української держави ідеї мультикультуралізму». М. Богачевська-Хом'як поділилася досвідом сприйняття окресленого кола питань «зсередины» американського соціуму. Авторка цих рядків узагальнила дискусійні моменти у положеннях мультикультуралізму, помічені культурологами, філософами, освітянами євроатлантичної зони, а Н. Беліцер приділила значну увагу питанням розбіжностей між різними варіантами цього явища, зробивши висновок щодо «необхідності детального і глибокого вивчення досягнень європейських моделей мультикультуралізму», котрі, на думку науковця, є найбільш доцільними для використання в сучасній поліетнічній Україні. У виступах В. Євтуха та Д. Стуса йшлося про різні, інколи парадоксальні, аспекти етнокультурної ситуації в Україні. Завершили обговорення міркування Г. Сиваченко, яка, спираючись на солідний теоретичний фундамент, запропонувала обрати за зразок для українського соціуму поліцентричне тлумачення мультикультуралізму. Матеріали семінару вийшли друком у форматі збірника (Київ, 2003), який, на мій погляд, й дотепер не втратив інтересу для тих, хто прагне орієнтуватися у лабіринті суперечливих уявлень про багатокультурність.

Під час семінару наголошувалося на нерозривному зв'язку обговорюваної теми з труднощами самоідентифікації особистості-етносу-нації в пост-національну добу. Тож не дивно, що наступним (і цілком закономірним) кроком у подальших розмислах щодо розмаїтих вимірів плюралізму стала конференція українських випускників програм наукового стажування у США «Україна –

проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство», яка відбулася під егідою Київського проекту Інституту Кеннана (Львів, вересень 2003 р.). Один з можливих підходів до цієї багатоскладової проблеми полягав у приверненні уваги до особливостей формування ідентичності в умовах полікультурності. На конференції пролунали доповіді, що торкалися різних аспектів заявленої теми, від її загальнотеоретичних засновків до конкретних етнонаціональних чинників, які діють у сучасній Україні, від правових і мовних іпостасей багатокультурності до складнощів у доланні етностереотипів, від регіональних особливостей як одного з проявів мультикультуралізму до віддзеркалення цього явища у масовій культурі і суспільній свідомості. Без сумніву, одним з достоїнств видання, видрукованого за матеріалами конференції, стало включення до нього не лише текстів доповідей, а й стенограм жвавих дискусій, які підкреслили животрепетну природу порушених проблем для інтелектуальної спільноти України. Показово, що в тій самій проблемній зоні працювала й XI щорічна Фулбрайтівська конференція «Ідентичність і пам'ять у пострадянській Україні» (Київ, 2008), долучивши до обговорення нових учасників і ще раз підтвердивши, що обрання саме полікультурності предметом науково-практичних рефлексій вітчизняних гуманітаріїв точно влучило у ціль.

Ще однією прикметною віхою на шляху до кращого розуміння багатогранності плюралістичної проблематики вважаю «відлуння», породжені публікацією українського перекладу програмної праці канадського філософа Чарльза Тейлора, одного з провідних теоретиків мультикультуралізму, «Мультикультуралізм і «політика визнання»» (Київ, Альтепрес, 2004). Річ у тім, що презентація цього видання в Інституті філосо-

фії ім. Г.С. Сковороди НАН України вилася у конференцію, де, як слушно зазначено в анотації до збірки її матеріалів, дискусії навколо теоретичної позиції Тейлора та її осмислення американськими вченими сприяли створенню продуктивного поля аналізу таких важливих для сучасності тем, як «Інший, культурні відмінності, самовизначення поліетнічного суспільства тощо». Випускники програми Інституту Кеннана та інших програм наукового стажування у США взяли участь у цьому заході, але важливіше те, що без урахування вагомого північноамериканського внеску до розробки цілого грона релевантних питань їхнє обговорення на нинішньому етапі навряд чи могло бути науково коректним.

На наступних конференціях, організованих Київським проектом Інституту Кеннана, незалежно від тематики, завжди знаходилося місце для постановки проблем, пов'язаних з викликами багатокультурності на різних рівнях. Для того, щоб переконатися в цьому, варто перегорнути сторінки часопису «Агора» за 2005–2011 роки. Кожний з десяти його випусків, чи то в основному корпусі статей, чи то в розділах хроніки або рецензій обов'язково містить назви, що відбивають стурбованість українських економістів, політологів, соціологів, філософів та ін. складністю завдань, які ставить перед нами неспростовний факт: ми різні, й водночас ми прагнемо до єдності. Більшість публікацій на цю тему, на мою думку, були позначені глибиною, аналітичністю та щирим зацікавленням у конструктивному розв'язанні проблем.

Важливим компонентом у загальному спектрі багатокультурності є регіональні відмінності в Україні, що тягнуть за собою потребу в збалансованому ти виваженому підході до їхньої гармонізації. У спеціальних випусках

«Агори» «Україна – регіональний вимір» (2006) та «Перспективи соціального розвитку регіонів» (2008) було наголошено на необхідності пошуків рішень того, як перетворити гетерогенність на плюс, як згуртувати в єдиній українській громадянській нації її «різноколірні» елементи. У фокусі уваги опинилися міграційні процеси в Україні, міжетнічні стосунки, проблеми національних та етнічних меншин.

Тему було продовжено ще в одному числі часопису, що вийшло друком 2006 р. з підзаголовком «Подолання розбіжностей – розвиток особливостей». Автори розмірковували про те, якими мають бути напрями демократизації українського суспільства за умов її етнокультурного та регіонального розмаїття, якими є сучасні українські ідентичності, як зберегти «родзинку» особливого, не втрачаючи з поля зору спільного.

У номерах, де наша країна розглядалася в перспективі європейської інтеграції, в контексті україно-американських зв'язків (обидва – 2007) та різних аспектів взаємодії між Україною і Росією (2009), внутрішні процеси, зумовлені багатокультурністю, вписувалися у ширшу глобалізаційну парадигму за допомогою компаративного аналізу та ретельних case studies. Обговорення ролі міста як чинника демократичного розвитку України (2009) також долучило до своєї палітри барву етнокультурного плюралізму на рівні архітектурно-мистецьких, мовних, поведінкових і звичаєво-повсякденних урбаністичних практик. Нарешті, в останньому на теперішній момент числі «Агори», присвяченому демократизації українського суспільства у світовому контексті (2011), серед інших питань розглянуто і вплив чинника багатокультурності на перспективи побудови розвиненої демократії.

Підсумовуючи цей бік діяльності Київського проекту Інституту Кеннана, можна констатувати: завдяки його зусиллям з регулярного надання українським і зарубіжним науковцям і соціальним практикам різноманітних платформ для усних і письмових висловлювань на найактуальніші теми, розширився спільний інтелектуальний простір, де важливе місце, серед інших, посіла і тема мультикультурності.

Переходячи від загальнонаціонального до індивідуального виміру, зазначу, що перебування на стажуванні в Інституті Кеннана у Вашингтоні (2002) було величезним імпульсом у моєму професійному та особистісному зростанні. Темою мого дослідження якраз і були проблеми мультикультуралізму у США у різноманітні своїх проявів. Зазвичай, дуже важливим був безпосередній доступ до багатючих ресурсів не лише Інституту і Центру, а й Бібліотеки Конгресу – невичерпної скарбниці фактів, знань, інтерпретацій, позицій, зафіксованих у слові. Не можна було не відчувати на собі атмосферу Інституту, де все спрямовано на створення найсприятливіших умов для інтелектуального розвитку кожного з тих, хто має щасливу нагоду провести там частинку життя. Надзвичайна доброзичливість і компетентність співробітників усіх рівнів, можливість оприлюднити власні гіпотези і почути конструктивну критику і підтримку були великою допомогою. А ще – мало не щодня на тебе чекали нові зустрічі, обговорення, презентації на улюбленому шостому поверсі, і багато з них додавали нові нюанси до твого розуміння проблем багатокультурності. Те ж саме можна сказати і про знайомства і спілкування з людьми, які, власне, і були уособленням цієї різнобарвної американської веселки. А потім враження переливалися за стіни Центру ім. Вудро Вілсона, і вже сам Вашингтон

відкривав зацікавленому оку, розуму, серцю широку гамму своїх яскравих кольорів. Переповнені побаченим і почутим, поверталися до затишних осель у Рівер-пелес, а там відсутність звичної метушні спонукала до роздумів і зосередженої праці... Здавалося, несподівані ракурси та ідеї синтезувалися з самого повітря, насиченого спільною енергією думки багатьох людей.

Стажування в Інституті Кеннана дало мені змогу зібрати і осмислити матеріал, що ліг в основу багатьох публікацій, доповідей на конференціях, а також монографії «Єдність множинного», присвяченої культурному плюралізму як значущому контексту розвитку літератури США кінця XX – початку XXI століть (К., КНЛУ, 2010). Ця книга стала першою у вітчизняній американістиці, де наголос зроблено саме на мультикультурних аспектах сучасної американської словесності.

Всі обрані для розгляду твори досліджуються в ній під кутом зору реалізації установки національної культури на надання голосу представникам всіх суспільних секторів, зокрема, расових, етнічних та інших меншин, які тривалий час були позбавлені репрезентації у соціокультурному просторі Америки. У першій частині міститься ретроспективний огляд історико-культурних чинників, що привели до кардинальних змін у національній самосвідомості, а також розглядаються наслідки мультикультурних процесів для розвитку літератури. У двох наступних розділах ці загальні положення застосовані для аналізу та інтерпретації конкретних прозових та драматургічних текстів, створених у зазначений історичний період. Поруч з письменниками зі світовими іменами (Р. Еллісон, Т. Моррісон, А. Міллер) у колі авторської уваги опинилися поки що мало відомі в Україні М. Чейбон, Ф. Проуз, О. Ніф-

фенеггер, Дж. Лагірі, Е. Ренделл, С.-Л. Паркс, С. Рул та інші. При цьому наголос було зроблено на різних варіантах взаємодії гетерогенних елементів у створених ними художніх структурах, що приводило до гібридизації та «креолізації» текстової фактури.

Крім того, ширше бачення комплексу проблем, пов'язаних з багатокультурністю, давало мені змогу розробити і впровадити у Київському національному лінгвістичному університеті відповідні спецкурси. Скажімо, студентам магістратури читається курс «Концепція мультикультуралізму як чинник розвитку літератури США кінця XX – початку XXI століть», завдяки якому вони не лише ознайомлюються з колом політичних, соціокультурних, літературознавчих питань, охоплених темою, а й опановують мистецтво адекватно розуміти етнічно марковані тексти з їхньою культурною специфікою. Об'єктом *close reading* стали новели Е. Вокер, Л.М. Сілко, С. Нуньес, Г. Вірамонтес, в яких на міцне дерево національної традиції начебто прищеплені пагінці інших культур – афро-американської, індіанської, азіато-американської, чікано... Мета цього курсу – не просто «начинити» голови майбутніх філологів знаннями з певної галузі, а насамперед продемонструвати їм на практиці потужний художній потенціал літературної «гібридності», де елементи різних культурних систем, переплітаючись у різних комбінаціях, збагачують загальний фонд американського красного письменства.

Ще один курс – «Національна міфологія в літературі і культурі США», який читається англійською мовою, – привертає увагу студентів до ролі національної міфології в самоідентифікації та функціонуванні будь-якої нації, зокрема, такої «словесно та ідейно обумовленої», за словами С. Берковича, як

американці. Поруч з пуританською картиною світу батьків-пілігримів та демократично-просвітницькою риторикою батьків-засновників, в основі американської ментальності, системи сталих уявлень та вірувань лежать і стереотипи стосовно расових та етнічних «Інших», у першу чергу корінних американців та чорних. Сьогодні спостерігаємо і зворотній процес – власної де- і реміфологізації самими її об'єктами, які набули статусу суб'єктів. Не менш значущі і нетрадиційні для США міфологеми, постійно репродуковані на теренах країни новими хвилями іммігрантів – китайський образ Америки як «Гум Сан» – «Золотої гори», «Ацтлан» мексикано-американців, або зелений колір, якого набуває річка Чикаго навесні, у день Св.Патрика, покровителя Ірландії.

Досвід участі багатьох моїх колег-американістів у різних програмах наукового обміну, з програмою Інституту Кеннана включно, допомагає нам обов'язково враховувати мультикультурний компонент у всіх заходах українського Центру американських літературних студій (керівник – проф. Т.Н. Денисова), таких як заняття Школи з американської літератури для молодих науковців, наші щорічні конференції та публікації. Приємно, що молоді американісти, значною мірою ґрунтуючись саме на цьому досвіді, дедалі частіше обирають предметом своїх наукових розвідок літературознавчі проблеми, пов'язані із множин-

ністю культурних струменів, що формують єдиний потік літератури США (скажімо, якісна кандидатська дисертація Н. Бідасюк була присвячена творчості американської письменниці індійського походження Б. Мукерджі, В. Рахнянський вивчає специфіку автобіографізму в літературі чікано, а М. Шимчишин готується до захисту докторської дисертації про конструювання афро-американської ідентичності у художньому дискурсі Гарлемського ренесансу). Ще молодше покоління – магістранти – також долучаються до пошуків у цій галузі культури.

Як вже зазначалося на початку статті, вплив ідей американського мультикультуралізму відчують на собі – і прикладають до українських реалій – аж ніяк не самі лише літературознавці, а науковці та практики, що працюють у багатьох царинах суспільної структури. Хотілося б, щоб ці ідеї як джерело натхнення, полеміки, модифікування, і навіть незгоди й далі працювали як активний чинник наших спільних зусиль з реформування всіх сфер життя України у напрямі більшої відкритості, толерантності, демократизації. Гадаю, є всі підстави стверджувати, що сьогоднішнім набагато глибшим знайомством зі складними й суперечливими іпостасями багатокультурності українська гуманітарна громада значною мірою завдячує діяльності Інституту Кеннана по обидва боки Атлантики.

Нові акценти у європейському дискурсі (пост)мультікультуралізму: від надії до розчарування

Віктор Пасісниченко

When dealing with Ukrainian prospects for multiculturalism, it is important to learn the lessons of the contested debates on multiculturalism in contemporary Europe. This paper analyzes the shifts in multiculturalism discourse towards new discourses emphasizing the «multiculturalism crisis» and «post-multiculturalism». It argues that while reflecting real problems, these new trends could also mislead us in our understanding of the nature of multiculturalism and the extent to which it is being rejected in general. The phenomenon of «multiculturalism decay» is more complex than it seems at first glance and above all requires a rethinking of the concept of multiculturalism itself, its nature and real challenges.

У контексті дослідження перспектив мультікультуралізму в Україні важливе значення має засвоєння уроків активних дебатів навколо цієї проблематики, що точаться у сучасній Європі. Її аналіз становить головну мету нашої статті.

Дискусії, що відбуваються, засвідчують надзвичайну популярність, якої з 1970-х років набув дискурс мультікультуралізму серед науковців, політиків, журналістів та представників європейської громадськості. Так само ці роки підтвердили наскільки суперечливим виявилось поняття мультікультуралізму та пов'язані з ним різновиди політики. Свідченням цього стала сучасна зміна акцентів у ставленні європейців до мультікультуралізму, що позначилась у появі з середини 90-х нових дискурсів «кризи мультікультуралізму» [1]. Особливої популярності набула ідея нібито очевидного переходу до нового періоду «постмультікультуралізму», навколо якої формується відповідний дискурс [2]. Для дослідників ця зміна означає необхідність переосмислення феномену мультікультуралізму, аби зрозуміти наскільки виправданими є заяви про його кризу і

що насправді приховується за ідеями постмультікультуралізму.

Почнемо з того, що контраверсійність терміну значною мірою пояснюється тим, що він має щонайменше три виміри та, отже, значення: 1) мультікультуралізм як характеристика реалій сучасного глобалізованого світу, 2) як концепт соціальної теорії і, нарешті, 3) як набір публічних політик, покликаних позитивно «врегулювати» етнокультурне розмаїття сучасного суспільства і які живлять відповідний політичний та публічний дискурс. У цьому значенні мультікультуралізм є насамперед політичний проект, який використовує законодавство, суспільні інститути та різні політики для збалансування відносин між державою, з одного боку, та етнокультурними меншинами, включно з емігрантськими, з іншого.

Інше важливе для нашого аналізу положення полягає у тому, що в оцінці мультікультуралізму можна віднайти різні прояви консенсусу. Один з них, за змістом виглядає негативним, адже з самого початку мультікультуралізм не розглядався як єдина політика чи стратегія і тому страждав невизначеністю. Його контекстна залежність ще більше

посиливала цю невизначеність. Не тільки в різних країнах, але навіть і в межах однієї країни, значно різнилися механізми, підходи і навіть завдання, що формувались у контексті запровадження мультикультуралізму. Не менше вражає варіантність його інтерпретацій у різних політичних, медійних та публічних дискурсах. Наприклад, С. Вертовец наводить довгий перелік ідей та програм, які сформувались навколо мультикультуралізму. Він сам виділяє вісім його різновидів, додає ще дев'ять від Дж. Деланті та нагадує про проекти «радикального мультикультуралізму» (Е. Шогат, Р. Стем) і «критичного мультикультуралізму» (Т. Тьорнер). Досить показовою є наведена ним цитата з доповіді С. Холла про те, що «з роками термін “мультикультуралізм” перетворився у посилання на розмитий, вражаючий всеохоплюючий дискурсивний простір: ланцюг штучних висновків та оманливих універсалій» [2, 85].

Другий прояв консенсусу щодо мультикультуралізму, навпаки, є позитивним і стосується його загально визнаного бачення як *підтримки етнічного та культурного розмаїття* у розвитку сучасного суспільства. Отже, не тільки констатація того, що сьогодні ми живемо в культурно різноманітному світі, але й підтримка цього етнокультурного багатоманіття є своєрідним лакмусовим папірцем, що свідчить про наявність мультикультуралізму у певному соціальному середовищі.

Повертаючись до більш детального розгляду *першого значення мультикультуралізму*, зазначимо, що воно виглядає найбільш очевидним тому, що сучасний надзвичайно глобалізований соціальний простір робить людей тісно пов'язаними й мобільними. Зокрема, завдяки масштабній міграції весь світ та більшість його частин справді стали мультикультурними. До речі, це повною

мірою стосується й сучасної України, що, власне, і спонукає нас до обговорення проблеми мультикультуралізму в українському контексті.

Сучасна Європа загалом та окремі європейські держави наочно демонструють свій мультикультуралізм як культурно різноманітні суспільства, в яких співіснують численні колективні ідентичності. Тому слід наголосити, що досить популярні в Європі стереотипи про традицію монокультурності та гомогенності у процесі створення націй і навіть спільну європейську культурну спадщину є скоріше міфами. Тому зазначений відхід від мультикультуралізму у вигляді реанімації ідей будівництва нації чи нової Європи шляхом відродження есенціалістських ідентичностей та цінностей і запровадження унітарного громадянства сьогодні не мають жодної перспективи. На початку ХХІ ст. справжньою проблемою вже не є вибір між конструюванням мультикультурного європейського суспільства та конструюванням культурно гомогенного суспільства. Скоріше мова йде про те, що кожне суспільство і ЄС загалом змушені знаходити ту форму мультикультуралізму, яка найбільш придатна для того, щоб зважаючи на свою історію та сучасні традиції, поєднати наявне культурне різноманіття із засадами соціальної, економічної та політичної єдності. По суті проблема полягає у тому, як синтезувати прагнення до більш інтегрованого суспільства зі збереженням усіх ознак його різноманіття водночас у балансі з питаннями дотримання соціальної та економічної рівності. Відповідь на цей виклик нова Європа шукає насамперед через розвиток *мультикультурного громадянства*.

Переходячи до аналізу *другого прояву мультикультуралізму як концепту соціальної теорії*, відзначимо, що за оцінкою британського дослідника

мультикультуралізму Б. Пареха, європейський науковий дискурс на цю тему значною мірою визначався впливом північно-американської наукової школи. Це призвело до дещо некритичного перенесення її головних ідей на європейське поле. До того ж змістовно обговорювалися переважно нормативні положення щодо мультикультуралізму, коли емпіричні дані якщо й залучались, то скоріше для підтвердження цих абстрактних положень. Іншим слабким місцем цього академічного дискурсу була відсутність зв'язку між питаннями мультикультуралізму та проблемами соціально-економічної нерівності. Нарешті, Б. Парех констатує, що у цьому дискурсі також спостерігалось домінування ліберальних підходів до мультикультуралізму [1, 34–37].

Про популярність цієї теми свідчить справжній потік наукових публікацій та конференцій, де, мультикультуралізм розглядали у різних аспектах: як проект пост-національного суспільства або альтернативу моделі нації-держави, як ідеологію, як форму культурного самовираження, як форму політичної мобілізації, що виходить із визнання культурного різноманіття сучасної держави. Для його прихильників мультикультуралізм є засобом запобігання «балканізації» та етнокультурної фрагментації держав, що одночасно надає права та визнання етнічним меншинам у межах цих держав.

У міру заглиблення в проблематику мультикультуралізму соціальна теорія виявила її тісний зв'язок із іншими не менш складними проблемами. Мова йде про активні дискусії навколо проблем ідентичності в її етнічному та громадянському сенсі (громадянство) і врешті-решт про рівні права та доступ до справедливого розподілу суспільних благ. Адже в Європі не менш гострою залишається проблема нерівності, і багато етнокультурних та релігійних меншин зазна-

ють такої нерівності через те, що їх ідентичність не визнається легітимною. Прикладом цього є ставлення до носіїв мусульманської ідентичності, яка стала справжньою проблемою після терористичних атак 2001 року в Америці та 2005 року в Лондоні. Не випадково академічні дискусії щодо мультикультуралізму набули особливої гостроти, коли природно поєдналися із болючими дебатами щодо проблем міграції.

Якщо мультикультуралізм у комплексі із зазначеними питаннями дещо збентежив соціальних теоретиків (деякі з них стали говорити про нього як про загрозу ліберальній державі), то стає зрозуміло, наскільки гострою проблемою він виявився для політиків та громадян європейських країн.

Іншими словами, мова йде про *третій вияв мультикультуралізму як різновиду політики підтримки розвитку етнокультурних меншин*, що знаходить відображення у політичних та публічних дискурсах. Ці дискурси мультикультуралізму, на відміну від наукового переважно ліберального дискурсу, у більшості випадків виявляються скоріше неліберальними. В усякому разі, вони стали такими після певної еволюції, починаючи з середини 1990-х років. Треба визнати, що спочатку, коли ідея мультикультуралізму набула популярності в 1970-ті роки, ставлення до неї було в більшості позитивним. Як пошук «єдності через розмаїття» ця ідея приваблювала не тільки меншини, а й багатьох «корінних» європейців. Щодо політиків, мультикультуралізм у початковий період виглядав для них як відкриття найкращого шляху залучення іммігрантів і маргінальних груп до культури приймаючої європейської країни. Це пояснюється тим, що деякі попередні стратегії інтеграції цих людей, зокрема стратегія їх асиміляції, на той час вже зазнали поразки. Саме

тому мультикультуралізм набув масштабів європейської стратегічної політики у питаннях міграції. Зауважимо, що, на відміну від соціал-демократів, правоекстремістські та деякі консервативні європейські політики з самого початку були противниками такої стратегії та ідеї мультикультуралізму взагалі.

Загалом серед європейських політиків дискурс мультикультуралізму разом із питаннями громадянства, ідентичностей та міграції набув різних форм. У Франції республіканська концепція національної інтеграції та громадянства від самого початку не дуже сприяла публічному визнанню культурного розмаїття. Мультикультуралізм часто характеризувався як новий трайбалізм та загроза для громадянства. Інша ситуація у Великій Британії. Тут існують протилежні оцінки мультикультуралізму, але обидві сторони готові до діалогу. Тому менш проблематичним виявився і процес сприйняття ідеї багатоманітності у публічній сфері. У Німеччині, попри спроби лібералізувати питання громадянства, напрям «multikulti» співіснував із більш жорстким підходом до набуття німецького громадянства. Отже, кожна європейська країна з історичних та політичних міркувань демонструвала свій підхід до питань різноманітності і єдності та прагнула забезпечити своє суверенне право у їх вирішенні. Ось чому у цій сфері завжди існувало обмежене поле для об'єднаних наднаціональних форм діяльності. Наголосимо, що, мабуть, однією з небагатьох спільних рис є те, що дискусії мультикультуралізму і його переоцінки в усіх європейських країнах були пов'язані з проблемами етнічних меншин іммігрантів.

Не випадково саме у такому контексті ми сьогодні спостерігаємо симптоми відступу європейців від мультикультуралізму на користь постмультикультуралізму. Водночас, ці зміни виявляють

себе в політиці мультикультуралізму і його публічному та політичному дискурсі, який ми визначили як третє значення цього поняття.

Досить показовими у цьому плані стали події у Німеччині. У серпні 2010 року на книжковому ринку цієї країни з'явився бестселер – книга німецького політика та банкіра Т. Сарацина «Німеччина самоліквідується». Її автор пов'язує проблеми своєї країни з мусульманськими іммігрантами, які не можуть інтегруватися у німецьке суспільство, але при цьому мають більше дітей, ніж німці. Такі ж звинувачення він адресує туркам, що захоплюють Німеччину подібно до того, як косовари захопили Косово.

Сарацина заплатив за свою своєрідну популярність тим, що був усунутий з посади члена правління Федерального банку Німеччини указом президента К. Вульфа, а Соціал-демократична партія Німеччини виключила його зі своїх лав. Але деякі німецькі політики під впливом його успіху теж вирішили не ховатися за політичною коректністю. Прем'єр-міністр Баварії та глава ХСС Х. Зеєхпфер в інтерв'ю журналу Focus заявив, що мігранти з іншого культурного середовища, наприклад із Туреччини чи Близького Сходу, важко інтегруються, і тому вони нам не потрібні. Подібні заяви зовсім недавно викликали б бурю у німецькому суспільстві. Але сьогодні, після успіху Сарацини. «Multikulti мертва. Мертвіше не буває», – такий багатозначний висновок робить Зеєхпфер. Не менш символічно, що його підтвердила і канцлер А. Меркель. Восени 2010 року на з'їзді молодіжної організації ХДС вона заявила, що мультикультуралізм – ідея, що іммігранти зможуть відтворити свою культуру у Німеччині – «повністю провалилась». Щодо рядових німців, то їхнє вороже ставлення до іммігрантів, особливо мусульман, під-

тверджується останніми соціологічними опитуваннями [3, 4].

Однак для того, хто відслідковує еволюцію у ставленні європейців до ідеї та політики мультикультуралізму, подібні заяви не новина. До речі, книга Сарацини перевидається вже чотирнадцятий раз, а та ж Меркель робила такі заяви вже на початку цього століття, і не вона одна. Ми вже говорили, що подібна критика почалася з середини 1990-х і вже тоді месидж про «кризу мультикультуралізму» поступово набував різних форм. Вони фактично сформували основи сучасної критичної позиції пост-мультикультуралістів. Достатньо згадати про такі заяви, як «забагато розмаїття та толерантності» (Р. Гріло, Велика Британія), «дезінтеграція суспільства» (Дж. Сарторі, Італія), небезпека «паралельного суспільства» (С. Вертовец, Велика Британія), «мультикультурна драма» (П. Шеффер, Голандія) [5, 6]. Набули популярності заклики переглянути мультикультуралізм як стратегію у міграційній політиці [1, 2]. Радикальні критики мультикультуралізму, які вважають, що він привів до «провалу інтеграції» етнокультурних меншин та їх більшої ізоляції, навіть пропонують знову повернутися до політики асиміляції [7, 8].

Отже, питання полягає в тому, чи справді сьогодні ми остаточно переконалися у занепаді мультикультуралізму в усіх його проявах та змістах. Тим, кого цікавить ця ідея в українській перспективі, можна сказати: ви запізнилися – мультикультуралізм уже мертвий, як свідчить досвід Європи.

Утім, з нашого погляду, цей досвід не можна тлумачити так однозначно та негативно, адже питання мультикультуралізму є надзвичайно складним і суперечливим. Тому, мабуть, і виникає спокуса відмовитися від нього, вважаючи, що це, найпростіший спосіб вирішення

проблем, пов'язаних із ним. Насправді, якщо ми глибше проаналізуємо європейський досвід з погляду трьох проявів мультикультуралізму, то наші висновки можуть бути не такими однозначними та песимістичними.

Якщо нагадати перший прояв мультикультуралізму як відображення сучасних реалій, то стає зрозумілим, що світ загалом, і Європа, і навіть Україна, повсякчасно демонструють приклади культурного різноманіття. Останнє і надалі буде тільки зростати разом із відповідними проблемами. Їх треба вирішувати, і нарікання, що мультикультуралізм вже просто історія, нікому не допоможуть. До речі, на думку експертів у тій же Німеччині відмова від політики мультикультуралізму та від іммігрантів знаходять вияв у той час, коли економіка країни насправді потребує цих людей як ніколи раніше [4].

Проста відмова нічого не вирішує і коли йдеться про другий прояв мультикультуралізму – як концепту соціальної теорії. Справді, важко заперечити, що нині теоретики у своєму аналізі мультикультуралізму не досягли бажаних результатів. Тривожним є і той факт, що до критики мультикультуралізму правими та консерваторами приєдналися соціал-демократи та ліберали. Останні звинувачують мультикультуралізм у тому, що він створює небезпеку для сучасної ліберальної держави загального благоденства.

З іншого боку, останнє дослідження на цю тему У. Кимлічка та Б. Бентінга надає приклад більш глибокого аналізу відходу від мультикультуралізму. Кимлічка не тільки ставить під сумнів заяви про загрозу ліберальній державі. На його думку, перед тим як говорити про кризу мультикультуралізму та його заміну постмультикультуралізмом, треба глибше розібратися у тому, що він в дійсності є. Таке переосмислення виявляє те,

що справжній відхід від мультикультуралізму в сфері міграційної політики не тотожний його загальній кризі. Кимлічка стверджує, що інші напрями політики мультикультуралізму, зокрема підтримки національних меншин та мультикультурального громадянства, залишаються надзвичайно актуальними [9, 104–105]. До того ж у популярних нині атаках на мультикультуралізм його повне заперечення як складової соціальної теорії є лише поодинокими.

Головний об'єкт критики постмультикультуралістів, як ми бачили, це мультикультуралізм у його третьому прояві, як різних видах публічних політик, насамперед у питаннях міграційних меншин. Треба визнати, що це складна проблема, яка відображає реальні виклики і потребує особливої уваги у подальших дослідженнях мультикультуралізму.

При більш глибокому аналізі складається враження, що іноді критика мультикультуралізму слугує прикриттям ситуації, за якої, попри щирі увагу до культурного розмаїття, громадська думка у європейських країнах, як і раніше, вбачає у етнічній та релігійній «інаковості» лише загрозу своїй ідентичності та цілісності суспільства. Завдяки такому перцептивному підходу, ми можемо розгледіти наявність прихованого колективного та індивідуального небажання визнавати, що у суспільстві все ж є таке ставлення, що спрямоване на вилучення цих інших. Внаслідок цього можуть виникати структури та практики, що ускладнюють інтеграцію іммігрантів у європейське суспільство. Наприклад, у країні іммігрантів такої, як Франція, у парламенті досі бракує французів емігрантів.

Якщо ж узагальнити наш аналіз зрушень у європейських дискурсах мультикультуралізму, то характерний для них перехід з середини 1990-х років до

дискурсів «кризи мультикультуралізму» та «постмультикультуралізму» не можна однозначно інтерпретувати як справжній відхід від мультикультуралізму. Скоріше це черговий прояв розбіжності між реальним суспільним явищем та його відображенням у численних дискурсах, у яких розвиток та занепад цього явища може відбуватися дещо автономно від реальних процесів. Іншими словами, було б помилкою розглядати нові дискурси «кризи мультикультуралізму» та «постмультикультуралізму» як свідомство реальної кризи мультикультуралізму та реального переходу до ери постмультикультуралізму.

Про це свідчить і наш аналіз, який спирається на три виміри мультикультуралізму та два консенсуси у його тлумаченні. Перший консенсус про нечіткість мультикультуралізму в усіх його проявах і невизначеність як його головну ознаку робить надзвичайно складним будь-який аналіз як його успіхів так і провалів. На жаль, постмультикультуралісти у своїй критиці недооцінюють цю обставину і тому видається, що об'єктом їх нападок є спрощений і дещо штучний мультикультуралізм.

У нашому тривимірному підході до мультикультуралізму ми зафіксували реальні проблеми тільки на його третьому рівні – мультикультуралізму як набору публічних політик щодо етнокультурних меншин. Крім того, поділяючи оцінки У. Кимлічки, можна констатувати, що справжній відступ відбувся тільки в політиці імміграційного мультикультуралізму і не торкнувся політики підтримки національних меншин та мультикультурального громадянства. Тому спроби постмультикультуралістів ототожнити кризу політики в питаннях міграції з кризою мультикультуралізму загалом, знов-таки, не виглядають переконливими.

Нарешті, другий консенсус щодо мультикультуралізму для нашого аналізу важливий тим, що він чітко асоціює мультикультуралізм з підтримкою етнокультурного розмаїття. Наявність такої підтримки в суспільстві ми назвали лакмусовим папірцем наявності в ньому мультикультуралізму. Тому насправді про кризу мультикультуралізму можна говорити, коли суспільство змінить на негативне своє ставлення до культурного різноманіття. В дійсності такої радикальної переоцінки в європейському соціальному просторі не спостерігається і це робить хиткою критичну позицію постмультикультуралістів. Її суперечливість добре видно на прикладі аргументації одного з них, того ж С. Вертовеца. З одного боку, обґрунтовуючи необхідність постмультикультуралізму, він стверджує, що «якщо мультикультуралізм зазнав пошкоджень, то безумовно щось інше повинно замінити його». З іншого боку, він визнає, що «нинішній постмультикультуралістичний порядок денний без-

умовно не означає, що мультикультуралізм мертвий. Здається це стосується тільки самого терміну та «ізму». Жоден політик ... більше не бажає, щоб його асоціювали зі словом Мультикультуралізм» [2, 92]. Далі, визнаючи очевидні досягнення минулих десятиліть мультикультуралізму, С. Вертовец засвідчує, що згідно з євробарометром і сьогодні три чверті громадян ЄС, попри риторику антимультикультуралізму, демонструють високий рівень поваги до культурного різноманіття.

Тобто феномен «занепаду мультикультуралізму», як ми бачимо, є набагато складнішим ніж він видається на перший погляд і насправді потребує глибокого переосмислення. Повною мірою це стосується і аналізу нових дискурсів «кризи мультикультуралізму» та «постмультикультуралізму» які можуть лише приховувати справді суперечливу природу мультикультуралізму, його справжні проблеми та перебільшувати глибину його нинішньої кризи.

Список використаних джерел

1. *Parekh B.* Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory / Parekh B. – London: Macmillan, 2000. – 409 p.

2. *Vertovec S.* Towards Post-Multiculturalism? Changing Communities, Conditions and Contexts of Diversity / Vertovec S. // *International Social Science Journal* – Vol. LXI – No 1 – P. 83–95.

3. *Афанасьев Никита.* Германия: конец Multikulti // *Зеркало недели*, 23–29 октября 2010 № 39 (819).

4. Immigration in Germany. Multikulturell? Wir? How a fresh debate on multiculturalism in Germany clashes with the country's need for more immigrants // *Economist*, Nov 11th 2010

5. *Grillo R.* Cultural Essentialism and Cultural Anxiety / Grillo R // *Anthropological Theory* – 2003 – Vol. 3 – P. 157–173.

6. *Vertovec S.* Super-diversity and its implications / Vertovec S. // *Ethnic and Racial Studies* – 2007 – Vol. 29 – No 6 – P. 1024–1054.

7. *Brubaker R.* The Return of Assimilation? / Brubaker R. // *Ethnic and Racial Studies* – 2001 – Vol. 24 – No 4 – P. 531–548.

8. *Joppke C., Morawska E.* Toward Assimilation and Citizenship: Immigrants in Liberal Nation-State / Joppke C., Morawska E. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004. – 347 p.

9. *Banting K., Kymlicka W.* Multiculturalism and the Welfare State: Recognition and Redistribution in Contemporary Democracies / Banting K., Will Kymlicka W. – Oxford: Oxford University Press, 2006. – 405 p.

Можливості використання досвіду імміграційної політики США в сучасних умовах України

Олексій Позняк

The article is devoted to the formation and development of immigration policy in Ukraine. By analysing different projections of demographic development, the author demonstrates that the policy of substitutive migration is the only effective way to significantly alleviate existing demographic problems. On the basis of a range of surveys conducted in 2005–2011 by the department of migration studies of the Institute of Demography and Social Studies, the author evaluates the possibilities for integration of immigrants from Asia and Africa in Ukrainian society. The article offers proposals as to the immigration and integration policy measures that need to be realized in Ukraine.

В Україні з 1991 р. розпочалося зменшення чисельності населення. Причиною цього є вичерпання потенціалу демографічного зростання. Отже, відповідно подальша депопуляція є неминучою. Насамперед в майбутньому відбуватиметься зменшення чисельності населення працездатного віку.

Згідно з середнім варіантом прогнозу демографічного розвитку України, розробленого Інститутом демографії й соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України (ІДСД ім. М.В. Птухи НАНУ) [1], на початок 2061 р. чисельність населення України скоротиться до 36,9 млн чоловік або майже на 20 % у порівнянні з початком 2011 р. За реалізації низького варіанту населення України зменшиться більш як на третину й лише за здійснення умов, закладених в основу високого варіанта, очікується незначне зменшення населення (на 3 %).

Але навіть за умов реалізації високого варіанту демографічного прогнозу чисельність населення працездатного віку буде зменшуватися (навіть в умовах підвищення пенсійного віку для жінок), стабілізація загальної чисельності відбудеться внаслідок збільшення контингентів старшого віку. Втрати чисельності осіб віком 16–59 років складуть понад 1/5 за високим варіантом прогнозу, близько третини – за середнім та майже половину – за низьким варіантом.

При цьому слід мати на увазі, що при зменшенні чисельності населення України її темпи не можуть бути рівномірними по всій території: кількість жителів Києва, інших поліфункціональних міст, основних курортних регіонів практично за будь-яких умов істотно не зменшиться. Тож навіть при півтораразовому зменшенні чисельності населення країни загалом в окремих

регіонах відбудеться 2–3-разове зменшення кількості жителів, окремі райони (зі сприятливими для життєдіяльності людей умовами) стануть безлюдними. Враховуючи нерівномірність очікуваного зменшення чисельності населення, критично низьку для України кількість мешканців можна оцінити у 25–30 млн осіб [2, 36].

У цих умовах залучення мігрантів («замісна імміграція») залишається чи не єдиною можливістю нарощування загальної чисельності населення України й забезпечення збалансованості його статеві-вікової структури. Саме міграційний приплив може поліпшити демографічну ситуацію. Україна цілком може розраховувати (при відповідній політиці) на міграційний приплив, оскільки рівень і умови життя в Україні кращі, ніж у більшості країн Азії й Африки, з іншого боку, проблеми перенаселення в країнах, що розвиваються, роблять цей регіон світу практично невичерпним джерелом мігрантів.

Безумовно, насамперед варто сприяти імміграції осіб українського походження й тих, хто має зв'язки з Україною. Однак очевидно, що навіть масове повернення етнічних українців з інших країн не дасть можливості істотно поліпшити демографічну ситуацію. Можливе досягнення повного завершення репатріації кримських татар, хоча й приведе до поліпшення показників народжуваності, однак це поліпшення буде несуттєвим через нечисленність цього етносу.

Отже, Україна має зробити вибір: або спільне проживання на її території європейських і афро-азійських етносів з перспективою формування нової багаточисленної єдиної української нації на зразок націй т.зв. переселенських країн, або збереження сучасного ментального середовища при стабіль-

ному зменшенні чисельності його носіїв. Причому другий варіант не вирішує проблеми, а «передає» її майбутнім поколінням у набагато гострішій формі. Як бачимо, Україна стоїть перед дилемою: або залучення в країну іммігрантів на основі зваженої міграційної політики, або неконтрольований їхніх приплив після досягнення критично низької чисельності населення країни.

Світовий досвід імміграційної політики, зокрема досвід імміграційної політики США, свідчить, що основними чинниками, які сприяють інтеграції іммігрантів, є [3]:

- натуралізація, надання громадянства;
- темпи прибуття у приймаючу країну;
- знання мови приймаючої країни;
- терпимість у суспільстві, гармонія між різними групами населення;
- залучення в економічне життя суспільства.

Досвід США, зокрема, показує, що ступінь інтеграції іммігрантів залежить не стільки від чисельності контингенту осіб спільного етнічного походження, скільки від швидкості їхнього прибуття в приймаючу країну. Відомо, що представники етнічних груп першої хвилі європейської імміграції швидше інтегрувалися в американське суспільство, ніж представники етнічних груп другої хвилі європейської імміграції, хоча останні часто набагато менш численні ніж перші.

Найбільш істотна відмінність між двома хвилями європейської імміграції в США полягала у середовищі, до якого прибували іммігранти. Слабка інтеграція вихідців з Південної й Східної Європи зумовлена, по-перше, різким прибуттям великих контингентів із цих країн, браком інтегрованих груп колишніх співвітчизників до моменту

масової імміграції. По-друге, іммігранти другої хвилі європейських переселенців потрапляли в етнічно різноманітне середовище, яке охоплювало великі групи недавніх іммігрантів з різних країн, що сповільнювало інтеграцію переселенців [3, 117–118].

Загалом, невеликі групи іммігрантів, як правило, швидко інтегруються в суспільство країни-реципієнта, у той час як численний контингент осіб спільного етнічного походження (особливо якщо вони прибули в приймаючу країну протягом невеликого проміжку часу) може сформувати стійку діаспору, що живе за своїми законами, по суті, поза правовим полем країни-реципієнта. Тому метою регульованої імміграції в Україну повинне бути не подолання депопуляції, а забезпечення уповільнення її темпів. У зв'язку із цим треба, по-перше, надавати перевагу залученню ряду невеликих груп вихідців з різних країн перед імміграцією численного контингенту осіб одного етнічного походження, по-друге, уже до початку масової імміграції готувати корінне населення України до перспективи співіснування із представниками нетипових етносів. Успішна ж інтеграція перших груп мігрантів полегшує адаптацію до приймаючого суспільства наступних контингентів.

З метою оцінки можливостей інтеграції вихідців з країн, що розвиваються, в Україні відділом міграційних досліджень ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України у 2005–2011 рр. тричі було проведено опитування студентів – громадян України щодо ставлення до вихідців з країн, що розвиваються. Крім того, у квітні 2010 р. фахівцями зазначеного відділу було проведено опитування студентів-іноземців (переважно

громадян Китаю), які навчаються у ВНЗ м. Києва.

Бажання залишитися в Україні після завершення навчання висловлюють 38 % усіх опитаних студентів-іноземців або майже половина (47 %) від тих, хто визначився щодо своїх подальших планів. Причому серед мотивів такого рішення pull-фактори («мені тут сподобалось», «бачу для себе кращі умови працевлаштування») дещо випереджають push-фактори (нестабільна соціально-політична або незадовільна економічна ситуація на батьківщині). Відповідне бажання частіше спостерігається серед представників старших курсів, а також серед осіб, які приятелюють переважно з українцями (в складі цього контингенту частка осіб, які бажають залишитися в Україні, досягає 52 %), серед тих, то відзначає свята разом з українськими студентами (54 %), кому подобається перебувати у товаристві українців (60 %).

Згідно з даними опитувань, студентів (громадян України)¹ рівень толерантності й поваги до вихідців із країн, що розвиваються, серед студентської молоді прямо пропорційний частоті спілкування з іноземцями. На ключове питання анкети «Чи згодні ви з тим, що Україні варто залучати мігрантів із країн, що розвиваються, для поліпшення демографічної ситуації?» в 2009 р. 31,6 % респондентів-українців відзначили, що вони згодні з тим, що потрібно залучати невелику кількість мігрантів для пом'якшення найбільш гострих проявів демографічної кризи (в 2005 р. таких було 24,6 %, у 2009 р. – 30,8 %) (рис. 1) [4]. Загалом по шести містах України, представники яких були опитані у 2011 р., цей показник є ще вищим – 34,7 %.

¹ У 2005 і 2009 рр. опитування проводилися у м. Києві, у 2011 р. – у шести містах України.

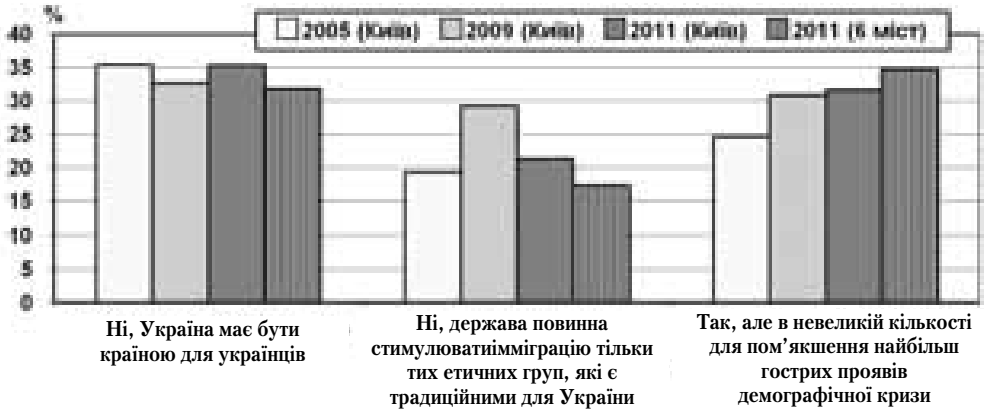

Рис. 1. Розподіл респондентів за відповіддю на запитання: «Чи згодні ви з тим, що Україні варто залучати мігрантів із країн, що розвиваються, для поліпшення демографічної ситуації?»

Джерело: опитування студентів ВНЗ України, ІДСД ім. М.В. Птухи НАНУ (2005, 2009, 2011 рр.)

Загалом серед етнічних груп «нетрадиційних» іммігрантів найкраще українські студенти ставляться до латиноа-

мериканців, найгірше – до вихідців з країн з сильними ісламськими традиціями (рис. 2).

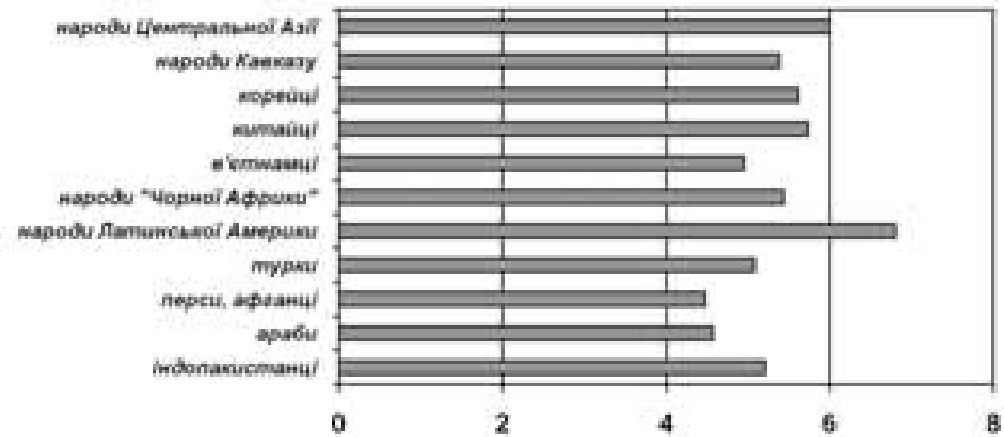

Рис. 2. Ставлення українських студентів до представників різних етнічних груп іноземців (за 10-бальною шкалою)

Джерело: опитування студентів ВНЗ України, ІДСД ім. М.В. Птухи НАНУ (2011 р.)

Як показують опитування студентів ВНЗ України, проведені ІДСД ім. М.В. Птухи НАНУ у 2005–2011 рр., рівень толерантності серед більшості української студентської молоді по відношенню до «нетрадиційних» іммігрантів є доволі високим. Все це визначає актуальність розробки державної полі-

тики, спрямованої, по-перше, на переконання суспільної думки в необхідності здійснення активної імміграційної політики, обґрунтування для широкої громадськості необхідності впровадження непопулярних заходів міграційної політики, по-друге, на підтримку злагоди між різними групами населен-

ня і на інтеграцію окремих груп в українське суспільство.

Протягом періоду існування незалежної України було прийнято ряд законів, спрямованих на регулювання міграційних процесів, однак загалом формування міграційної політики держави досі не є завершеним. Лише в кінці 2010 – на початку 2011 р. діяльність держави у міграційній сфері дещо активізувалася. Після тривалого перебування у невизначеному статусі розпочалася фактична діяльність Державної міграційної служби, створеної на базі державного департаменту у справах громадянства, імміграції та реєстрації фізичних осіб МВС України і департаменту у справах біженців Держкомітету у справах національностей та релігій. Державна міграційна служба визначена правонаступником обох відомств у частині наданих повноважень у сфері міграції, громадянства та імміграції (крім протидії нелегальній міграції та контролю за додержанням громадянами і службовими особами встановлених законодавством правил паспортної системи – ці питання залишилися у компетенції МВС України). Регулювання міграційних процесів у рамках своєї компетенції здійснюють також Міністерство соціальної політики України (у віданні якого перебувають питання трудової міграції), Державна служба зайнятості, Міністерство закордонних справ України, Державна прикордонна служба і Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України.

Підготовлено і затверджено Указом Президента Концепцію міграційної політики України, розроблено і прийнято План заходів з її реалізації. Зокрема, Планом поставлені такі завдання, виконання яких дасть змогу досягти якісно нового рівня регулювання імміграції:

- опрацювати питання посилення ролі місцевих державних адміністрацій

у сфері інтеграції біженців, осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту, іноземців та осіб без громадянства в українське суспільство, зокрема шляхом розроблення відповідних регіональних програм;

- розробити проект Державної програми сприяння інтеграції в українське суспільство мігрантів, осіб, яким надано статус біженців в Україні, та осіб, які потребують додаткового чи тимчасового захисту або притулку в Україні;

- опрацювати з урахуванням міжнародного досвіду питання щодо легалізації іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні;

- організувати вивчення іноземного досвіду соціокультурної адаптації мігрантів та ознайомлення з ним заінтересованих органів виконавчої влади;

- забезпечувати співпрацю з міжнародними організаціями та об'єднаннями громадян у частині надання мігрантам консультацій з питань їх соціального захисту;

- організувати роботу з вивчення державної мови мігрантами та біженцями, які цього потребують, розробити необхідні програми і навчально-методичні посібники;

- розробити навчальні програми і запровадити курси вивчення державної мови та надолуження шкільних знань для дітей мігрантів та біженців з метою їх інтеграції у навчальний процес у загальноосвітніх навчальних закладах України;

- удосконалити механізм визначення квот для іммігрантів, зокрема шляхом проведення на регулярній основі консультацій з роботодавцями, визначення потреб ринку праці, активізації участі місцевих органів виконавчої влади;

- опрацювати питання щодо можливості легального працевлаштування на період навчання іноземних студентів

вищих навчальних закладів, які навчаються в Україні, на умовах тимчасової зайнятості;

- забезпечувати розроблення та виконання планів заходів щодо протидії проявам ксенофобії, расової та етнічної дискримінації в українському суспільстві;

- запровадити інформування населення щодо особливостей національної культури та способу життя народів, представники яких мігрують в Україну, викорінення расизму та ксенофобії, формування у суспільстві толерантного ставлення до іммігрантів;

- забезпечувати поширення серед іноземців та осіб без громадянства інформації про особливості національної культури, звичаї, традиції і розвиток демократії в українському суспільстві.

На сьогодні актуальною стає проблема виконання прийнятих заходів міграційної політики. Виконання затвердженого Плану заходів з реалізації Концепції міграційної політики України сприятиме поліпшенню ситуації в міграційній сфері. На доповнення до прийнятих заходів міграційної політики пропонується:

- розробити проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про громадянство України» та проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про імміграцію», передбачивши спрощення процедури одержання громадянства України іноземними громадянами, які закінчили навчання у ВНЗ України, а також стимулювання прибуття тих категорій мі-

грантів, у яких передусім зацікавлена держава, та їх інтеграції в українське суспільство;

- розробити і впровадити механізми стимулювання поселення мігрантів та біженців у депресивних районах;

- розробити механізми визнання дипломів про освіту іммігрантів;

- опрацювати питання щодо розробки механізму запобігання надмірній територіальній концентрації осіб одного етнічного походження, створенню т. зв. етнічних кварталів;

- забезпечити доступ до освітніх послуг для дітей та до послуг охорони здоров'я незалежно від правового статусу іммігрантів;

- розробити систему оцінювання володіння державною мовою для осіб, які подають клопотання про набуття громадянства України;

- спростити процедуру працевлаштування в Україні іноземців, необхідних економіці країни, передовсім висококваліфікованих;

- розробити механізми одержання іноземцями-випускниками вищих навчальних закладів України дозволів на перебування та працевлаштування в разі готовності українського працедавця надати їм робоче місце відповідно до набутої спеціальності;

- розробити мережу інформування населення щодо необхідності здійснення активної імміграційної політики.

Нині в Україні кількість вихідців з країн, що розвиваються, невелика, що створює умови для успішної (при впровадженні відповідної політики) їх інтеграції.

Список використаних джерел

1. <http://www.idss.org.ua/public.html>
2. Позняк О.В. Замісна міграція: проблеми і пріоритети для України // Агора. Перспективи соціального розвитку регіонів. Випуск 7. – К.: Стилос, 2008. – С. 35–41.

3. Позняк А.В. Проблемы формирования иммиграционной политики Украины // Migration 4. – Tbilisi, 2010. – Р. 109–124.

4. Позняк О.В. Проблеми інтеграції «нетрадиційних» іммігрантів в Україні // Музейний вісник. – № 11/2. – Запоріжжя, 2011. – С. 261–266.

Деякі міркування історика щодо інтердисциплінарної та міжвідомчої координації у викладанні гуманітарних наук в університетах

Михайло Кірсенко

It is not the end that awaits us, but a renovation of the world, a painful and rapid transition to a qualitatively new, fruitful and interesting era. On a common ship we are weathering violent storms. For some this means a fear of emigration from the habitual vegetating of worthless cattle in a lordly stable to an unknown future, for others – repatriation to Europe full of anxiety and hopes. The goal is to rapidly and solidly educate a self-critical and responsible stratum, independent and conscious of its vocation. Our ancestors knew that an educated, united, serious and industrious nation deserves freedom – a vivifying force that we feel both within ourselves and in the world around us.

Перехідна доба потребує раціональних узагальнень набутого досвіду, щоб адекватно обирати доцільні шляхи і розпрацювати оптимальні методи в гуманітарній освіті. На щастя, минають часи, коли історія була наймичкою політики, і врешті можна неупереджено роздивитись і збагнути її сутність. Згадаймо, що це не лише вчителька життя *Magistra vitae*, а й колиска гуманітарних наук, адже після філософії від її загального стовбура відбрунькувалися географія, етнологія, соціологія, психологія, правознавство, мовознавство, мистецтвознавство, літературознавство, політологія і ще багато інших галузей знань. Геродот назвав свій твір історією, бо мав на меті з'ясувати підстави, перебіг і наслідки греко-перських війн через розповідь про цікавинки доквілля, всю відому тоді Ойкумену. Фукидід започаткував прагнення критично

сприймати джерела інформації. Полісемантичність поняття охоплює поточне життя, науку про минуле, навчальну дисципліну, оповідання, врешті випадок.

Спеціалізована історія науки, техніки, культури, побуту, військовості, медицини, дипломатії та інших сфер людської активності робить визначення цієї науки справді неосяжним, а звичне обмеження до суспільно-політичної сфери навпаки, занадто звужує. Дедалі складніша система археології, архівознавства, археографії, палеографії, вексилології, геральдики, сфрагістики, нумізматики, боністики, ономастики, топоніміки і багатьох інших спеціальних дисциплін постала у взаємодії й конвергенції. Навіть окремі артефакти на кшталт Туринської плащаниці породжують окремі галузі досліджень і живлять точні та природничі науки. Почт елегантною, допитливою, іронічною

й безжальної до невігласів музи Кліо більшає і залучає шанувальників звідусіль.

Точаться суперечки з методології викладання історії на різних щаблях від початкових шкіл до академічних установ. Рада Європи досить плідно знаходить і вдосконалює оптимальне співвідношення питомої ваги локальної, регіональної, світової історії. Цікаво, що відчайдушні спроби замінити згубний національний егоїзм на спільну ментальність Європи врешті-решт неминуcho приводить до розгляду і показу цієї гарної загальної самотності лише через її конкретний вияв у національній історії країн континенту, незважаючи на приналежність до інтеграційних структур або існування поза ними. Всі явища історії України з нової та сучасної доби мали прямі чи опосередковані аналоги в інших націй Європи, за єдиним моторошним винятком штучно влаштованого радянського Голодомору, що забрав третину життів співвітчизників.

Нам трапляється зараз мати справу практично з чотирма різновидами вищих шкіл. По-перше, це громіздкі пострадянські, здебільшого русифіковані заклади з широкою мережею структурних підрозділів, німецькою методичністю і комплексністю, браком коштів, ганьбою корупції, отруйними рудиментами заідеологізованої ментальності, прикрою залежністю від міністерських примх. По-друге, це європейські та орієнтовані на цю модель в інших частинах світу навчальні заклади з середньовічною аурую і модерним змістом, реальною і гнучкою самоврядною автономією, мобільною динамічністю врахування вимог часу, змагальною конкурентоспроможністю, широким спектром застосування досліджень, заслуженою повагою з боку урядів і громадської думки. По-третє, це порів-

няно найзаможніші американські установи з багатьма конкретними здобутками і вельми корисним досвідом, які втім часто-густо потерпають на фрагментарність пошуків, розпорошеність ресурсів, зайве дублювання і прикру на тлі глобалізації егоцентричності. Подеколи під впливом певності власної непогрішимості їм бракує уваги до місцевої специфіки, мотивації вчинків і поведінки, взаємозумовленості явищ детермінізмом. Нарешті, по-четверте, в період гарячкового грюндерства у пост-тоталітарних країнах вигулькнули і відчайдушно борсаються в боротьбі за виживання досить часто знехтувані й кинуті напризволяще державою, обтяжені спокусами і не вільні від чвар цікаві напівприватні амбітні університети всілякого гатунку.

Деякі нові університети женуться лише за зиском і не надто дбають про реальний зміст освіти та її продуктивність. Кращі чи принаймні найамбіційніші з таких закладів цілком непогано стартували зі щирим бажанням спертись на вітчизняні традиції, якомога доцільніше запозичити надбання Заходу, налагодити ширші міжнародні зв'язки і обмін, впровадити англійську мову, запрошувати викладачів з-за кордону, розвинути інформаційні технології та інновації. Вони висувають модні гасла, декларують далекосяжні наміри, а в поточній метушні не встигають методично стежити за відповідністю своєї організаційної структури і змістовності викладання завданням кожного етапу розвитку.

Вищі школи в Європі мають деканати для організації навчання, а кафедри, відділи, інститути на розвиток науки і піклування про викладачів. Самостійні коледжі чи факультети порядкують нерухомістю, фондами і персоналом, вдячні за координацію ректоратові, який їм не заважає. Кожна бюрократія

має нахил мультиплікувати проміжні ланки і відгородитись від інших, але без зворотного зв'язку приречена на стагнацію. Керівники мало спілкуються зі студентством. Пряма демократія на кшталт Швейцарії подеколи гальмує поступ консервативністю електорату, натомість дає певність підтримки. Неможлива в ієрархізованих структурах і масштабі великих країн, вона є дуже плідною в окремих, зокрема академічних громадах. Зустрічі влади з молоддю в громадянських суспільствах доводять не популізм, а здоровий глузд, бо дають змогу відчувати пульс її настроїв тим, хто на це здатен.

Рухаємося нарізно, а діємо гуртом. Розумний керівник вдячно вислухає будь-які доброзичливі поради, але за результат відповідає той, хто вирішує, дає наказ і контролює виконання. В ефективних суспільствах навіть ієрархізовані збройні сили поряд зі свідомою дисциплінованістю виховують ініціативність, і в межах своїх чітко окреслених прерогатив унтер-офіцер діє самостійно, а не чекає на дозвіл генерала. Монстри на зразок Радянського Союзу завдяки інерції існували надовдовж, але скута страхом і байдужістю або лише позірно імітована самодіяльність вела до паралічу і колапсу. Це дуже помітно також при порівнянні постімперських тоталітарних і виниклих після здобуття незалежності закладів, де керівництво не придушує, а заохочує цікаві ініціативи. Та, пам'ятаючи свою відповідальність, навіть перевантажений клопатами декан, ректор, канцлер, президент принаймні раз на рік відвідує свої провідні кафедри, спілкується з професурою і відтак уявляє собі умови її праці не лише зі слів заангажованих і упереджених осіб. Компетентний фахівець у межах узгодженого обсягу і в домовленості з колегами про взаємодію визначає зміст і

форми викладання свого предмета, повідомляє цю програму студентам і керівництву, аби насамперед він сам і кожна ланка виконали свої обов'язки на спільне благо. Наслідки фінальних іспитів і впровадження здобутих результатів визначають підвищення статусу і матеріальної винагороди або відмову від послуг цієї людини. Важлива ефективність, а не ефектність.

До чільних критеріїв престижності належать кількість лауреатів Нобеля, якість і потрібність наукових напрямів, заснованих чи розгорнутих у своєму навчальному закладі, апробованих і визнаних авторитетом знаних фахівців на батьківщині й за кордоном. Це сповнене певного ризику, бо справжній результат або його брак виявляється лише згодом, і важливим є свідомий підхід до обрання мети, шляху її досягнення, адекватних засобів і виконавців. Радянський Союз не дійшов до комунізму поряд з іншим тому, що кожен партійний з'їзд вважався поворотним пунктом. Аби не починати щоразу з нуля і не марнувати час на відкриття і винайдення давно відомих речей, а забезпечити тяглість і спадкоємність, треба поцікавитись і зрозуміти плани попередників, критично осмислити їхні перемоги і поразки, а потім сформулювати конкретно ближчу, проміжну середньотермінову і принаймні в загальних рисах віддаленішу перспективу. Зазвичай це означає три, п'ять і сім років. При здійсненні разового проекту кожен виконавець мусить знати обсяг і місце свого внеску в загальній справі та кінцеву мету. А при плануванні поточної роботи сталого підрозділу, крім цих елементів, люди мають уявити собі спільну і особисту зацікавленість, реальні можливості кар'єрного поступу, матеріальні та моральні стимули.

Специфіка молодих демократій полягає поряд з іншим у тому, що треба

швидко виплекати сучасних викладачів, урядовців, офіцерів, менеджерів. Тому нагальні завдання переважать тривалі проблеми фундаментальної науки. Недостить вдягтись в академічні мантиї та видавати дипломи бакалаврів і магістрів. Маємо усвідомити конкретну специфіку кожного щабля, і набутий Європою досвід полегшує це. В середні віки бакалавр семи Вільних Мистецтв мав право викладати їх або зголоситись на вивчення теології, юриспруденції чи медицини, якими на той час обмежувався магістеріум. У багатьох університетах всеосяжні філософські чи гуманітарні факультети сполучили історію, філологію й багато інших наук під одним дахом. Це має сенс, якщо не відгородитись одне від одного, а навзаєм надолужувати спільними зусиллями згаяне в разі вузького заглиблення до власної проблематики. При створенні університету він має по одній базовій кафедрі історії, філософії, філології, але з плином часу жодна не зможе виконувати непосильну роль цілого факультету. Студент проходить базові курси гуманітарної пропедевтики, а потім історичної, філософської, філологічної спеціалізації. Для історика це не лише знання фактів, але розуміння закономірностей, орієнтацію в історіографії, вироблення здатності критично сприйняти інформацію і переконливо донести її до своєї аудиторії.

Магістеріум становить цілком самостійний етап з власними завданнями і метою, хоча керівники-дилетанти вважають його малозрозумілим додатком до бакалаврського рівня і занедбують, а відтак він відохочує, втрачає престижність і сенс. Магістрант опановує історіософію і спеціалізується на одній з фахових кафедр або секцій, засвоює складну технологію досліджень у вузькій галузі. Тоді в аспірантурі чи докторантурі людина може самостійно і вірно

знаходити оптимальні шляхи і оригінальні рішення. Тому розвиток закладу на кожному етапі мусить передбачати перспективу розгалуження на секції, а потім менші профільні кафедри і взаємопов'язані структурні підрозділи. Кошти на це дасть здобута і не занепащена репутація закладу, заздалегідь укладені та реалізовані або намічені угоди з потенційними споживачами. Щоб уникнути дублювань з іншими школами, врахуємо порівняльний аспект, хронологічну вертикаль і регіональну країнознавчу горизонталь, неповторність кваліфакції персоналу.

Справжній університет поєднує шіроку загальну освіту світового рівня з задоволенням місцевих потреб. Зрозуміло, що Львів найкраще знає специфіку Галичини і Польщі, Ужгород – Закарпаття і Угорщини, Чернівці – Буковини і Румунії, Одеса – Причорномор'я і Балкан, Симферополь – Криму і Туреччини, Харків – Слобожанщини і Росії тощо. Складніше національному університетові в Києві, столиці однієї з п'яти найбільших європейських країн, який мусить будь-що забезпечити всеосяжність і, принаймні в зародку, базу розгортання всіх чільних керунків сходознавства чи американістики, аби з подоланням кризи залежно від обставин деякі залишились у замороженому стані до сприятливих часів, а інші розквітли. Підсвідоме розуміння мети бачимо в кумедній тенденції називати осередки зосередження тематичних досліджень центрами, які відтак мусять мати, хоча насправді не мають, периферійні філії. Наша мова розрізняє осередки і центри. Науково-дослідницькі установи чомусь часто називаються науково-дослідними. Дослідження завжди корисні, а соціальні дослідження коштують дорого, і експерименти суспільної вівісекції сплачено незліченними жертвами. Як ми човника

назвали, так той човник і пливе. На відміну від сусідів, ми не плутаємо Русь з Росією, Германію з Німеччиною, Євразію з Європою, англomовні колишні домініони з Великою Британією, а Малоросію з Україною. Бажання замилити очі іншим веде до згубного самозасліплення.

Еволюція ембріону проходить стадії подібності до риб і птахів, перш ніж набути рис людини. Лікар ефективно зарадить пацієнтові, коли знає діагнози його прабабків. Всі чільні політологи Заходу починали працю, як історики. Тоталітаризм свідомо намагався спалювати смак до історії, назвавши так стислий курс примітивної політичної індоктринації. Повернення до Європи заохотило бажання знати правду про минуле, щоби розбудувати майбутнє. Та хто вийшов з болота, має ноги в багнюці. Важко струсити тягар забобонів і стереотипів. Надто швидко і не дуже щире перетворення войовничих атеїстів і борців проти буржуазного націоналізму на вихователів християнської моралі та патріотизму дається взнаки. Незграбні спроби силоміць втовкмачити певний обсяг відірваних від життя відомостей дратують і лише викликають опір.

Людьми в кінцевому підсумку рухають два спонукальні чинники, і коли зник страх, мусить з'явитися зацікавленість. Стислий виклад історії для майбутніх медиків, екологів, математиків, природознавців має неодмінно акцентувати увагу на розвитку відповідних галузей їхньої професійної спеціалізації в контексті та взаємовпливах конкретних суспільств на різних етапах. Без цього можуть обійтися лише пуголовки, але вони й виростають відомо на що. Вузькі знання дають ефект у конкретних розробках і виховують непоганих виконавців, проте обмежують творчість та ініціативу, роблять людей гвинтика-

ми механізму. Прагматичні циніки знають, що не можна обійтися без експертів, інакше все порине в анархію чи вбивчий деспотизм, та з підсвідомого відчуття власної меншовартості ставляться до них напівзневажливо – напівзаздро. Адміністрація потребує інтелігенції, без якої їй саму неминуче спіткає крах, але це принципово різні, хоч і рівнобіжні функції, адже перша потребує розумної рішучості, а в другій поступ ґрунтується на сумнівах і пошуках.

Цивілізована влада заохочує, плекає і шанує інтелектуалів, гнучко і уважно дослухається рекомендацій радників. Консервативний авторитаризм враховує чужі думки зважає і реагує, а за плином часу поступово здійснює навіть такі реформи, вимоги яких спочатку карав. Агресивний тоталітаризм нищить усе і гине, занапаستивши мільйони. Вульгарна влада перехідної доби, фізіологічно не здатна до культури, дратується і вважає її надокучливим та зайвим чудернацтвом. Тимчасом у безнастанній селекції дедалі зростає іронічна і спостережлива генерація, яка подеколи вважає попередників ретроградами і, на жаль, згаює час на ману спокус та поступово розумнішає і самопрограмується. Комп'ютеризовані японці милуються сакурою, правники і економісти співають у хорі, сучасність чужого навчається і свого не цурається.

Ренесансна універсальність геніїв давно стала неможливою, коли обсяг інформації та вдосконалень більшає в геометричній прогресії. Комп'ютеризація та Інтернет заощадили час і зробили зайвим просвітницький енциклопедизм. Та це не применшує, а навпаки, актуалізує дедалі більше необхідність самотужки і болісно намацувати джерела явищ, відчувати неблаганний детермінізм, зважати на сприятливі чи гальмівні чинники, іманентні закономірності й випадковості, внутрішні й зовнішні

впливи. Справжній історик потребує підґрунтя філософії, знання допоміжних прикладних наук, щільної взаємодії з культурологами, релігієзнавцями, політологами, правниками. Поступ життя схожий на крижану гору: не видряпуючись весь час, сповзеш додолу, а не залишишся на місці.

Європеець зазвичай володіє національною мовою, місцевою чи етнічною говіркою і здатен порозумітися англійською. Пересічні американці й китайці зі зрозумілих причин цього менше потребують. Росіяни поготів нездібні до інших, зокрема слов'янських мов, і зашкорублий панславизм душить слов'янофільство. Обставини примусять українців бути поліглоти, адже без національної мови неможливо бути європейцями, а російська чи польська є зрозумілі апіорі, хоча малороси в активному вжитку перекручують обидві, про хохлів годі казати. Поступово буде подолано недолугий суржик, бридкий спадок шовіністичного колоніалізму, хоча мішанина властива прикордонню, згадаймо Spanglish Техасу і Fran-glais Квебеку. Відомо, як спільна мова відокремила Сполучені Штати від Британії, а Латинську Америку від Іспанії. Колись були історико-філологічні та історико-філософські факультети. Істориків треба мінімум класичних мов чи принаймні греко-латинської термінології, читання німецькою і французькою та пристойного володіння мовою країни, яку вивчає. Перекладачам треба знати історію, а нехтування породжує шедеври на зразок вайтмаунтинської битви замість Білої Гори. Спеціалізація не вадить, а сприяє співпраці. Дипломатичні школи дають стислі курси історії юристам, а міжнародне право історикам.

Катастрофічні наслідки невігластва з історії довів крах втручань в Азії, де народи споконвіку героїчно чи фана-

тично винищували інтервентів. Відомо, що хто стріляє в минуле з пістолета, в того майбутнє вистрелить з гармати. Реставрації згнилих режимів бували і захлинались у крові, та нема прецеденту реанімування мультинаціональної імперії, що розкладалась. Дехто в Москві називає Україну частиною Росії, як кількадесят років тому Польщу і Фінляндію. Британці за півсторіччя від появи Сполучених Штатів і лише після другої війни второпали, що англійські американці є іноземцями. Самоізоляція колись прирікала Схід на стагнацію і сконала. Вільний світ вимагає сміливості знати правду. Прусія завдячувала перемогами не стільки фельдфебелям, скільки вчителям. Напис у Празі на надгробку автора закону про скасування кріпацтва радить не шукати ласки своєї доби тому, хто хоче здобути подяку вітчизни. Поляки після поразки героїчних повстань вдалися до копіткої органічної праці для повернення в гроно цивілізованих країн. Українці замість чи на додачу до мітингової стихії гучних гасел візьмуться до мурашиної повсякденної роботи, а прискорення темпів дає підставу сподіватися на швидші результати.

Звичайно патріотів турбує природний відплив фахівців за кордон у пошуках ліпших статків, бо риба шукає де глибше, а людина – де риба. Вороги зловтішаються зі втрати найактивнішої й найздібнішої верстви, бо хто далі їде, тихішим буде. Проте деякі країни Балкан і Центральної Європи зросли на поштових переказах з Нового Світу. Залізна завіса впала назавжди. Інтернет несе смерть тоталітаризму і полегшує плідний взаємообмін. Де є контакти, там є контракти. Найуспішніші емігранти згадують полишену батьківщину, куди інвестують кошти і розум, бо християнська любов до ближніх не лише гуманна, а і вигідна. Інтелектуали

знають, що чужина в першому поколінні означає без альтернатив деградацію або хворе роздвоєння особи. Заробітчани відчуються зайвими у кризі, де їй місцевим трударям не вистачає робочих місць. А набутий досвід відіграє ту ж роль, як колись французькі книжки і пара років спілкування в окупованому Парижі для майбутніх декабристів, тільки з ліпшим наслідком. Всі революції зазнали поразок, проте дали пагони на майбутнє, і для кожної треба два нешмагані покоління. Дурні вчаться з власних хиб, а краще з чужих, і старий канцлер-об'єднувач Німеччини казав, що помилка гірше за злочин.

На нас чекає не кінець, а оновлення світу, болісний і стрімкий перехід до якісно нової, плідної й цікавої доби. Ми на спільному кораблі долаємо бурхливі шторми. Для одних це переляк еміграції зі звичного скіння нікчемного бидла у панській стайні до невідомого майбуття, а для інших сповнена тривог і надій репатріація в Європу. Мета полягає в тому, щоб якомога швидше і міцніше виховати самокритичну і відповідальну верству, самостійну і свідому свого покликання. Предки знали, що освічена, згуртована, статечна і працьовита нація гідна свободи – живої сили, яку ми відчуваємо в собі й навколо себе.

Наукові стажування у США і підвищення якості підготовки фахівців в Україні

Ольга Носова

Ensuring a high level of competitiveness of higher education in response to labor market demand is the main direction for the implementation of the Bologna Convention. With the rise of economic development and rates of economic growth, the educational requirements for highly qualified graduates will rise as well. Academic fellowships by Ukrainian specialists in the USA foster research and academic advancement and will thus reinforce the competitiveness of higher education in Ukraine through elaboration of new standards for the academic disciplines, the system of evaluation of academic achievements, and the quality of educational services in compliance with the requirements of the labor market.

Освіта має бути пріоритетом у розвитку держави, основою економічної потуги і безпеки. Держава повинна вміти використовувати потенціал суспільства, освічених людей для утвердження себе у світі. Сучасні потреби ринку праці пов'язані з поглибленням ринкових відносин, структурними змінами і циклічними коливаннями в економіці. Деформація структури трудових ресурсів поглиблюється внаслідок спаду в економіці в умовах посткризового розвитку.

Виправити ситуацію можна шляхом забезпечення повного відтворення населення, модернізації системи освіти, вдосконалення системи регулювання та розробки механізму прогнозування професійних потреб ринку праці. В умовах розвитку інноваційно-інвестиційної моделі економіки на ринку праці є важливим не лише володіння необхідним обсягом знань, а й уміння швидко і мобільно реагувати на зміни, вміти ефективно спілкуватися та орієнтуватися в інформаційному просторі, володіти здатністю постійно

підвищувати свій професійний рівень. Створення умов для одержання конкурентних переваг у світі є головною умовою економічної і соціальної стабільності суспільства, сприяє економічному зростанню країни, збільшенню прибутку підприємств і доходів населення.

Мета статті – аналіз значення наукових стажувань у США для підвищення конкурентоспроможності підготовки фахівців високої кваліфікації згідно з потребами ринку.

Фундаментальним дослідженням впливу наукових досліджень на рівень підвищення якості трудового капіталу присвячені праці багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених, таких як В. Близнюк, Д. Богиня, Л. Львів, Л. Грін, Дж. Камілі, П. Елморе, М. Нід, Ф. Котлер, К. Фокс та інших [1, 2, 3, 4, 5, 6].

Сучасний стан розвитку світової економіки характеризується інтенсифікацією процесів глобалізації, транснаціоналізації та інтеграції, що є основою формування глобальної економіки. Водночас спостерігається динамічний розвиток національних економік, поси-

лення конкуренції, обмеження сфери праці, серйозні структурні перетворення, що вимагає наявності відповідних трудових ресурсів.

Згідно з даними Держкомстату України, у 2009 році рівень безробіття у віковій групі 15–24 роки досяг 17,8%; у 2008 році він становив 13,3% (розрахунком за методологією Міжнародної організації праці). У наступній віковій групі (25–29 роки) він майже удвічі нижчий – 10,4%. Таке співвідношення свідчить про дуже низьку конкурентоспроможність молодих фахівців, випускників ВНЗ, на ринку праці. Ринок праці адекватно оцінює ефективність вкладень у персонал. Тому, щоб претендувати на конкурсну посаду, наявності диплома сьогодні мало, потрібно надати більш вагомі докази своєї компетентності. Також в умовах посилення конкуренції на ринку праці підвищуються вимоги не тільки до рівня кваліфікації та якості підготовки фахівців, які повинні володіти останніми досягненнями науково-технічного прогресу, а й до їх здатності використовувати здобуті знання на практиці і навчатися впродовж життя. Сучасна ситуація в народному господарстві України засвідчує суттєвий розрив між тим, кого та чого вчать університети, і тим, чого потребує ринок праці. Зазначене вказує на необхідність модернізації вищої освіти України відповідно до ринкових запитів до випускників.

Суперництво країн в економіці зводиться в сучасних умовах до конкуренції в галузі науки і техніки і, як наслідок – в галузі підготовки кваліфікованих кадрів. Здобутки кожної країни визначаються рівнем розвитку освіти в цій країні. Розвиток та якісне вдосконалення всієї економіки України прямо залежать від вирішення питань вищої освіти. Модернізація системи вищої освіти і науки України спрямо-

вана на реалізацію положень Болонської декларації.

Зміст вищої освіти України обумовлено цілями та потребами суспільства щодо системи знань, умінь і навичок, професійних, світоглядних і громадянських якостей, що мають бути сформовані в процесі навчання з урахуванням перспектив розвитку суспільства, науки, техніки, технологій, культури та мистецтва [7, с. 1].

Кількісні зміни у мережі вищої освіти України за період з 1980–2010 рр. (табл. 1), тобто за 30 років, характеризуються стрімким зростанням кількості ВНЗ III та IV рівня акредитації з 147 в 1980 році до 350 на 2010 рік, тобто майже в 2,5 раза. Таким чином, вища освіта стала доступнішою для більшої кількості студентів, про що свідчать дані, згідно з якими в 2010 році налічується більше 2,3 млн студентів. У зв'язку з поширенням доступності, диверсифікацією ВНЗ і їхніх програм, появою великої кількості недержавних освітніх закладів і нових типів освітніх установ, розповсюдженням дистанційної освіти, збільшенням числа студентів заочної форми навчання постають проблеми якості освіти в Україні в числі першочергових стратегічних завдань держави. Зазначимо, за результатами вступної кампанії 2010 року до 45 українських ВНЗ абітурієнти не подали жодної заяви на вступ, що неминуче призведе до скорочення кількості вищих навчальних закладів [8].

Розглянемо кількісні дані розвитку сфери вищої освіти на прикладі аналізу в різних країнах Європи. У 2010 році в Україні проживало 45,9 млн населення, існує 2,5 млн студентів та функціонує 861 ВНЗ. Для порівняння звернемо увагу на дані країн Західної Європи. Наприклад, в Іспанії з 46 млн населення налічується 1,5 млн студентів, які навчаються в 60 університетах,

Великобританія – 62 млн населення, 3 млн студентів, 166 університетів та коледжів, Франція – 64 млн населення, 2,3 млн студентів та 100 ВНЗ [8].

Таким чином, при аналогічній кількості студентів з Францією в Україні їх навчають у 8 разів у більшій кількості ВНЗ.

Таблиця 1

**Кількісні зміни у мережі вищої освіти України за 1980–2010 рр.
(узагальнено та сформовано за даними) [10]**

Період	Основні показники		
	Населення країни, млн осіб	Кількість закладів	Кількість студентів у закладах, тис. осіб
1980/81	50,1	147	880,4
1985/86	50,8	146	853,1
1989/90	51,7	147	888,8
1995/96	49,0	255	922,8
2000/01	48,6	315	1402,9
2004/05	46,7	347	2026,7
2007/08	46,1	351	2372,5
2009/10	45,9	350	2245,2

Зазначимо, що в системі вищої освіти України, на наш погляд, існує кілька суттєвих проблем: структура підготовки кадрів не повністю задовольняє потреби ринку праці, результати наукових досліджень слабо інтегруються у вищу освіту, нераціонально використовуються кошти ВНЗ; недосконала мережа установ вищої освіти, невідповідність сучасним вимогам кадрового потенціалу, освіти, підвищення кваліфікації педагогів, відсутність гнучкої інтеграції студентів до світових умов. У зв'язку з тим, що минуло багато часу з моменту затвердження списків напрямів з вищої і середньої спеціальної освіти та магістерських програм, назріла потреба у їх оновленні. Незважаючи на оновлення стандартів за напрямками все ще існують непотрібні неспеціальні предмети у навчальних планах. На рівнях бакалавра і магістратури за багать-

ма спеціальностями не вистачає підручників, іноді використовується стара за змістом література. У зв'язку з відсутністю механізму моніторингу, що характеризує рівень засвоєння студентами навчальних дисциплін, допускається необ'єктивність в оцінці їхніх знань. Структура мінімальних державних вимог до змісту та рівня підготовки магістрів потребує вдосконалення як і державні освітні стандарти з відповідних цьому напрямків. Нові педагогічні технології навчання розробляються повільно, а існуючі технології слабо застосовуються в навчальному процесі. При підготовці кадрів у ВНЗ інформаційно-комунікаційні технології, методи активного, інтерактивного навчання використовуються недостатньо. Не має довгострокового і науково обґрунтованого механізму прогнозування з підготовки кадрів. Не створено механізм, що

визначає рівень професійності викладачів вишів. У зв'язку з тим, що у ВНЗ навантаження викладача визначено не оптимально, створені нечисленні групи та об'єднання, навантаження аудиторних годин визначено на мінімальному рівні, все це не дає змоги привести співвідношення студентів і педагогів у відповідність зі світовими показниками. Матеріально-технічна база (постачання навчальних лабораторій, постачання приладами та обладнанням, що забезпечують навчальний процес) вишів не узгоджується з сучасними вимогами. Бібліотеки та їх забезпечення у ВНЗ не відповідають сучасним вимогам, робота в напрямі створення електронних бібліотек та підручників ведеться дуже повільно. Нормативні документи, що регулюють діяльність ВНЗ, не повністю приведені у відповідність з документами щодо застосування кредитної системи.

З огляду на існуючу ситуацію в системі вищої освіти необхідно постійно удосконалювати процес підготовки висококваліфікованих фахівців, досягати сучасного рівня їхніх знань за допомогою забезпечення якості освітнього процесу. Системний підхід до управління якістю дає змогу вищим навчальним закладам аналізувати вимоги споживачів, визначати процеси, які сприяють одержанню освітніх послуг, а також підтримувати ці процеси в керованому стані за допомогою фінансових, інформаційних, кадрових і матеріально-технічних ресурсів.

Аналіз досліджень провідних зарубіжних і вітчизняних вчених з питань якості освіти показує, що існує значна плутанина у визначенні конкурентоспроможності підготовки фахівців ВНЗ відповідно до вимог ринку. Поширеним є спосіб визначення конкурентоспроможності освіти, застосування показників, які пов'язані з характеристикою

потенціалу освітнього закладу і результатами освітнього процесу.

Одним із найважливіших стратегічних завдань на сучасному етапі модернізації системи вищої освіти України є забезпечення конкурентоспроможності підготовки фахівців згідно з рівнем міжнародних стандартів. Запровадження основних положень Болонського процесу передбачає врахування національних підходів до організації навчання, змісту освіти, традицій у підготовці майбутніх фахівців з вищою освітою.

За Р. Фатхутдіновим, конкурентоспроможність ВНЗ – це його здатність: 1) готувати фахівців, що витримують конкурентну боротьбу на конкретному зовнішньому або внутрішньому ринку праці; 2) розробляти конкурентоспроможні новачі у своїй галузі; 3) вести ефективну відтворювальну політику в усіх сферах своєї діяльності. При цьому механізм управління конкурентоспроможністю ВНЗ складається з таких взаємопов'язаних компонентів: місія ВНЗ, його зв'язки з зовнішнім середовищем, інструменти інноваційної економіки, застосування яких може забезпечити конкурентоспроможність ВНЗ, принципи, функції та методи управління [8, 37].

Загалом, погоджуючись з визначенням Р. Фатхутдінова, наголосимо, що конкурентоспроможність ВНЗ визначається його здатністю задовольняти потреби суспільства в освітніх послугах відповідно до державних стандартів і робити це не гірше, ніж наявні на ринку конкуренти.

Конкурентоспроможність підготовки фахівців ВНЗ як об'єкт дослідження можна розглядати з різних позицій: якість освіти або якість освітньої діяльності, якість освітнього процесу або якість освітньої послуги, якість випускника або якість фахівця. Конкурентоспроможність освітньої діяльності –

характеристика компетенції випускників, яка повинна бути збалансованою згідно з вимогами народного господарства та з урахуванням положень Болонської конвенції.

Міжнародна комісія Ради Європи в своїх документах розглядає поняття компетенції як загальні, або ключові, вміння, базові вміння, фундаментальні шляхи навчання, ключові кваліфікації, навчальні вміння або навички, ключові уявлення, опори, або опорні знання [9, с. 1]. Компетенції передбачають спроможність особистості сприймати та відповідати на індивідуальні й соціальні потреби; комплекс ставлень, цінностей, знань і навичок.

Експерти країн Європейського Союзу визначають поняття компетентностей як «здатність застосовувати знання й уміння» що забезпечує активне застосування навчальних досягнень у нових ситуаціях. В останніх публікаціях ЮНЕСКО поняття компетентності трактується як поєднання знань, умінь, цінностей і ставлень, застосованих у повсякденні.

Згідно з означенням Міжнародного департаменту стандартів для навчання, досягнення та освіти (International Board of Standards for Training, Performance and Instruction) поняття компетентності визначається як спроможність кваліфіковано провадити діяльність, виконувати завдання або роботу. При цьому поняття компетентності містить набір знань, навичок і ставлень, що дають змогу особистості ефективно діяти або виконувати певні функції, спрямовані на досягнення певних стандартів у професійній галузі або певній діяльності [11, с. 2]. Для того, щоб полегшити процес оцінювання компетенцій, Департамент пропонує виділити з цього поняття такі індикатори, як набуті знання, вміння, навички та навчальні досягнення.

Затребуваність компетенцій колишніх студентів визначають ефективність ВНЗ в сучасних умовах і відображають здатність суб'єкта освітньої діяльності здійснювати професійну діяльність. Це комплекс характеристик спеціальної свідомості, що відображає здатність фахівця здійснювати професійну діяльність відповідно до економічних вимог, на певному кваліфікаційному рівні, з розумінням соціальної відповідальності за результати професійної діяльності.

Споживачами результатів освітньої діяльності виступають самі студенти, підприємства-роботодавці, суспільство і держава. На сьогоднішній день конкурентоспроможність освітньої діяльності будь-якого ВНЗ оцінюється при проведенні процедури державної акредитації, атестації і ліцензування на основі затвердженого переліку показників. Проте не можна оцінити конкурентоспроможність освітньої діяльності лише за сукупністю представлених для експертизи показників, без комплексного аналізу ефективності системи управління якістю освітньої діяльності.

Нині так і не визначені критерії ефективності управління якістю освітньої діяльності, що значно ускладнює її оцінку в умовах постійної модернізації системи освіти. Основні тенденції в системі забезпечення якості освітньої діяльності зводяться до вирішення таких завдань: розробка єдиних критеріїв і стандартів у системі забезпечення якості освітньої діяльності; розробка єдиної системи менеджменту якості на основі міжнародних стандартів серії ISO 9000:2000; впровадження системи менеджменту якості в освітній процес.

Застосування тієї чи іншої моделі в системі управління якістю освітньої діяльності дасть можливість ВНЗ центр ваги з процедур зовнішнього контролю перенести на внутрішнє самообстеження, яке слід проводити як на рівні всьо-

го вищого навчального закладу, так і в підрозділах (відділи, факультети, кафедри). Європейський Союз підтримує як внутрішню культуру якості, так і зовнішнє її забезпечення. Внутрішня культура якості фундаментальна: забезпечення якості – це безпосереднє завдання вишів. Перевірка якості ззовні, за допомогою зовнішньої експертизи, також фундаментальна – вона дає більше переваги на ринку освіти за рахунок демонстрації досягнень, як бази конкурентоспроможності ВНЗ.

Наукове стажування науковців у США сприятиме здобуттю нових знань, умінь, навичок, проведенню наукових досліджень, розвитку науки. Виявлення найталановитіших і найосвіченіших громадян означає перехід на новий рівень розуміння необхідності створення умов для їхньої самореалізації в Україні. Посилення зв'язку освіти і еко-

номіки, необхідність орієнтації освіти на потреби ринку праці висунули роботодавці і бізнес як мірило рівня підготовки конкурентоспроможних фахівців відповідно до сучасних вимог.

Гарантія та забезпечення високого рівня конкурентоспроможності вищої освіти згідно з вимогами ринку праці є головним напрямом реалізації положень Болонської конвенції. В умовах підвищення рівня розвитку економіки, нарощування темпів економічного зростання вимоги до підготовки висококваліфікованих випускників ВНЗ будуть зростати. Таким чином, підвищення конкурентоспроможності фахівців шляхом наукового стажування у США сприятиме розробці нових стандартів до навчальних дисциплін, системи оцінювання навчальних досягнень, якості освітніх послуг згідно з вимогами ринку праці.

Список використаних джерел

1. *Близнюк В.В.* Освітні послуги як детермінанта конкурентоспроможності людського капіталу // Ринок праці та освіта: пошук взаємодії/ за наук. ред. І.Л. Петрової. – К.: Таксон, 2007. – С. 60–69.

2. *Богиня Д.П.* Науково-практичні засади конкурентоспроможності людського потенціалу України: стан та шляхи формування в контексті інтеграційних процесів//Вісник Хмельницького національного університету. – Економічні науки, Хмельницький, 2007, № 5, Т.1. – С. 7–13.

3. *Ільїч Л.М.* Державне регулювання професійної підготовки кадрів: світовий досвід // Ринок праці на освіта: пошук взаємодії/ за наук. ред. І.Л. Петрової. – К.: Таксон, 2007. – С. 90–99.

4. *Green, L., Camili, G., Elmore, P.* (2006) Handbook of complementary Methods in Education Research. American Educational Association, 867 p.

5. *Nind M.* (2010) Self-reflection and Resilience in Educational Research, International Journal of Resaerch & Method in

Education, Routledge, Volume 33, Issue 2, P. 117–118.

6. *Kotler Ph., and Fox K.* Strategic Marketing for Educational Institution. New Jersey, 1985.

7. Закон України «Про вищу освіту» № 2984-III, із змінами від 19 січня 2010 р.

8. *Фатхутдинов Р.А.* Управление конкурентоспособностью вуза // Высшее образование в России. – 2006. – № 9. – С. 37–38.

9. УРА-інформ [Електронний ресурс] / Независимое информационно-аналитическое издание. – Режим доступу: <http://ura-inform.com/uk/politics/2010/08/27/mnogovuz>.

10. Статистична інформація [Електронний ресурс] / Держ. ком. статистики України. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

11. *Spector, J.* Michael-de la Teja, Ileana. ERIC Clearinghouse on Information and Technology Syracuse NY. Competencies for Online Teaching. ERIC Digest. Competence, Competencies and Certification. – P. 1–3.

Чи відбудеться повернення українського суспільства у політику?

Олена Лазоренко

To the reader who is well-informed about the current situation in Ukraine, its basic problems and discussions, this article offers alternative and uncommon answers to several core questions: 1) Who has made use of the slogan and the sprouts of democratization in Ukraine and how has this been done? 2) What trends attest that the acting authorities and oligarchic groups are being discredited by their own efforts? 3) Why did the government remove to the rhetoric level the system of social reforms they initiated for immediate implementation? 4) Is the content of conflict potential and world vision of the population currently changing? 5) What “deadlocks” do the authorities create through their own activity?

1. Фатальні політичні помилки України

Пріоритет політичних процесів над економічними, над мародерським «управлінням» власністю країни, над активним освоюванням спадку СРСР і досить мізерним створенням принципово нового – саме це одна з найактуальніших важких проблем для пострадянського простору. Науково-практичні конференції, публікації випускників Кеннан Інституту були чи не найпершими публічними майданчиками України, на яких обстоювалася актуальна необхідність такого примату та ключові завдання для вирішення цієї проблеми.

Дискусії щодо докорінної зміни розвитку та шляхів подальшої модернізації України ведуться й понині. Раніше пріоритетна їх більшість була сконцентрована на демократичному розвитку країни. Втім щодо її сутності чітко

прослідковувалося та розглядалося існування по одному з двох головних шляхів. Перший – демократія як специфічна форма правління з системними гарантіями свободи з більш справедливим розподілом, доступом до освіти, до джерел доходу, медичного обслуговування, економічної та особистої безпеки, тобто доцільність запровадження насамперед стратегії «політика попереду економіки» як підґрунтя для подальших ефективних економічних саме у європейських посткомуністичних країнах. На другому – пріоритет та цінності демократії зосереджувалися на економічному розвитку і пов'язаними з ним створенням цивілізованого ринку та середнього класу, забезпеченням широких можливостей працевлаштування населення і відповідно перспективами суттєвого зростання матеріального добробуту. Демократія в контексті класичної ліберальної традиції справді

невіддільна від ринкової капіталістичної системи, має власні проблеми та досягнення у розвинутих країнах. Проте в Україні, яку ніби агітували за цей лібералізм, була відсутня не лише відповідна соціально-політико-економічна база для такого розвитку, а і навіть серйозні передумови для цього.

Втім «свіжі» на той час аналоги позитивної реалізації демократії як гарантії прав громадян з огляду на ліберально-демократичні традиції вже мали місце в країнах – сусідах, завдяки, скажімо, гавеловській Хартії-77 у Чехії або політичному попереднику Солідарності – комітету «КОСКОР», а потім і самій Солідарності у Польщі. Україна мала реальну можливість для власного стартового розвитку – обрати аналогічний за змістом шлях пріоритету політичних процесів над економікою. Аксіомою цивілізованого світу є відоме, багаторазово перевірене практикою, міркування Черчилля: *дайте мені гарну політику і я дам вам гарні фінанси*.

І незважаючи на те, що на початку незалежності влада змушена була дати старт паросткам демократизації, в Україні був обраний інший шлях, зорієнтований на пріоритети та цінності матеріального благополуччя, пріоритет економіки над політикою. Так розпочався за нових українських реалій новий етап марафонської боротьби за особисті вигоди.

Висновок перший: обрана модель стартового розвитку країни – «пріоритет економіки над політикою» – та наслідки її реалізації обумовили серйозне змінення ставлення до демократії у політичній самосвідомості громадян України. Діапазон сприйняття демократії українським загалом, а значить і пов'язане з цим «включення» у процес її реалізації, змінювався від майже безсумнівної готовності до її ідейно-об'єднавчих цінностей, фундаменталь-

них прав та свобод, соціальної гідності людини у простір для конкуренції.

Хто з ким і де конкурує? Досить швидко переважній частині населення стало зрозумілим, що надії на підвищення власного матеріального становища не виправдовуються. Звичайно, ці надії, привабливість яких начебто ґрунтувалася на ідеях демократії, були значною мірою романтичними, подекуди утопічними, бо забезпечення населення України просвітницьким розумінням змісту та можливостей демократії, суті її трансформаційних процесів для суспільства і особи, правил існування в них не провадилося. До участі у штучно створеній конкуренції були допущені лише «обрані» і саме вони запровадили норму розвитку країни «спочатку економіка», бо саме їх інтересам вона слугувала. Йдеться про інтереси вітчизняного владно-управлінського капіталу, якому завдяки втіленню моделі «пріоритет економіки над політикою» були забезпечені сприятливі умови первинного нагромадження капіталу, до певної міри збережені і частково відтворені традиційні для радянського суспільства владно-управлінські групи (бюрократичні, аграрні, військові та ін.), які розпочали боротьбу спочатку за суцільний контроль, а потім і за привласнення найбільш цінних державних активів.

Такі процеси поглиблювалися безпрецедентним занепадом виробництва як у технічному сенсі, так і завдяки запрограмованій мінімізації тієї частини населення, яка реально займається виробництвом; досягненням величезних масштабів соціальної нерівності; згубною втратою у всіх суспільних сферах унікальних спеціалістів. Звісно, що прошарок людей, спроможних «грати за новими правилами», реально конкурувати з владою у боротьбі за особисті вигоди, був досить мізерний, а водночас збільшувався обсяг слухняної маси.

Вибір владою моделі суспільного розвитку «спочатку економіка» був не випадковою помилкою, а запрограмованим і реалізованим з максимальною вигодою для влади і максимальною шкодою для населення сценарієм. І саме в коридорах влади зосереджується не тільки і не стільки конкуренція, а здебільшого – міжгрупова боротьба і навіть широкомасштабні війни за оволодіння ресурсами країни. А позавладне населення змушене було йти у різних статусах (споживача / робітника / наймита) до «дикого ринку» з його спекулятивно-розподільчим, посередницьким капіталом, до ринку, позбавленого цінностей, азів і технологій цивілізованого підприємництва та конкуренції.

Висновок другий: обрана та реалізована владою під прапором демократії модель стартового розвитку країни – «пріоритет економіки над політикою» – призвела до розколу суспільства. Тут ні до чого приховане використання можновладцями відомого марксистського постулату про зумовленість базисом (економікою), який є первинним, саме надбудови (зокрема, політики), яка є вторинною. Або про політику, що є, за ленінським визначенням, концентрованим вираженням політики. Тут жодного результативного сенсу також не мали ані ідеологеми, які обґрунтовували впровадження цієї моделі розвитку в Україні. Ці ідеологеми базувалися на тому, що сам розвиток ринкових відносин, якщо дати їм достатній простір, майже автоматично приведе до демократії. На власному досвіді значна частина українського загалу переконалася, що завдяки блефу владних / білявладних угруповань народжується не демократія, а «дикий ринок». Однак, як кажуть у побуті, присмак залишився саме стосовно демократії!

Переваги такого українського варіанту «демократії» стосувалися дуже

невеликої кількості частки населення України. Проте це не завадило їм до певної міри згуртуватися і пройти певні змістовно-організаційні етапи свого становлення з набуттям різних відчутних преференцій. Схема процесу становлення, звичайно, пов'язана з головною метою її учасників – запеклою боротьбою за суттєві власні вигоди – і відбувалася таким чином: а) формування владних угруповань як інструментів добування прибутків; б) досить швидке їх поєднання з бізнесом «дикого ринку», що породило олігархат; в) прагнення владно-управлінського апарату та бізнесу приховати власний, здебільшого нелегітимний капітал та свою причетність до безперервного переділу власності, зробило їх вразливими перед злочинними угрупованнями, сприяючи різним формам об'єднання з ними та доповнення діяльності чиновницької управлінської верхівки новими видами криміногенності; г) попри те, що владна конструкція України ще й досі фактично відтворює радянську систему державного управління, країною реально керує передовий загін олігархату.

Прикриття демократизацією мало для цього керівного кола і тут свій зиск, одним з вагомих результатів якого було забезпечення власного реального звільнення від юридичного контролю суспільства. Цьому сприяли, як мінімум, а) впровадження у свідомість мас ідей про необхідність лібералізації, проте у досить вибіркового контексті, бо зосереджувалися на доцільності збереження механізмів ринкового господарства та захищеності від державного втручання; б) домінування в Україні права над політикою через введення останньої в рамку законодавчої та правової діяльності. Політика так і не набула реальності незалежного існування. Їй надалі відбувається її «економізація», «юридизація». І це теж не випадковість чи

помилка, а спланована, послідовно впроваджувана та вмотивована акція. Вона обумовлена насамперед постійно діючою означеністю законодавства України принциповими, життєво важливими для наших громадян та суспільства протиріччями та прогалинами, які спроможні вибірково маскувати беззаконня можновладців і безправність підвладних у поєднанні з архаїчною судовою системою. Захистивши цим себе і свою власність – матеріальну, фінансову тощо – заручившись цілковитим захистом результатів власної діяльності чи радше бездіяльності, масштабності набуває і процес жорсткого підпорядкування/підкупу/купівлі засобів масової інформації, носіїв різних рівнів виборчої влади, інших персон, які приймають відповідальні в тій чи іншій галузі життєдіяльності країни рішення.

Отже, йдеться про наступ владних структур на політичні свободи як правові норми, що визначають стан людині у державі, які здійснюються на інституціонально-функціональному рівні. Цей наступ поки що далекий від стабілізації, бо періодично наражається на нові атаки владно-управлінського апарату, а саме – від спланованих коливань реального співвідношення ваги/домінування виконавчої, законодавчої і судової влади на користь однієї чи другої її гілки до поточного зведення розподілу влади як абсолютно формально діючої процедури, коли реальною правлячою владою намагається стати інша сила – окремі особи.

Такі процеси спричинили недоступність не лише юридичного контролю суспільства за інституційними механізмами, за діями влади та впливами на неї, а спочатку розмили і тепер поступово повністю нівелювали ефективні можливості для громадського контролю. До того ж у пересічних громадян бракує сучасних знань та власного досвіду

масових соціально-позитивних результатів саме політики і саме в їх інтересах. Утім для подальшого обмеження участі мас у процесах управління постійно та цілеспрямовано впроваджується сприйняття політики як «брудної справи» з метою консервування у їх свідомості політичних негативних стереотипів як єдино можливих. Проте певні верстви населення своїми предметними публічними акціями час від часу намагається прорвати блокаду влади від суспільства, наприклад останнім часом з тим, щоб підняти бар'єр життєво необхідних вимог до держави. Та владно-управлінський апарат, продовжуючи тренувати людей на подальше сприйняття його демагогії, зосереджується на тому, як найнижче цей бар'єр опустити, тобто елементарно провокує адресне зіткнення цих двох бар'єрів. Варто уваги, що спалахи мотивованого громадського гніву стають все частішими, а поглиблення розриву між багатими і бідними набуває агресивного характеру.

Але їх урегулювання не відбувається, бо до компромісу влада практично все менше здатна, демонструючи все більше придушення інтересів українського загалу власними інтересами «економічного фанатизму». Звідси помітне зростання кількості не урегульованих суспільних конфліктів. І хоч політика являє собою непереривний процес узгодження інтересів та вміння досягати розумних компромісів владою насамперед з різними верствами населення задля збереження суспільного спокою, здобутків і щодо цього у її «портфелі» обмаль. Ймовірно, дефіцит розуміння владною верхівкою сутності процесу політичної взаємодії у суспільстві під прикриттям некваліфікованої демократії зумовлений тим, що, на їх думку, процес перетворення у хазяїв життя – власників країни Україна закінчився. Тепер можновладці – в усяко-

му разі для внутрішнього вжитку – не спираються і майже не згадують про демократичну модель нашого суспільного розвитку.

Висновок третій: обрана модель стартового розвитку країни – «пріоритет економіки над політикою» – та її реалізація призвели до того, що демократія, якою її знають пересічні українці, була перетворена на товар, яким мали можливість скористатися лише вищезгадані «обрані» групи економічних інтересів. Така демократія втратила в Україні соціальну підтримку. А ці «обрані» вже використали специфічно виокремлений ними потенціал демократії для власних потреб. І хоч вони де-факто є псевдо-власниками країни, проте подальше їх збагачення вірогідно вже не потребує прикриття демократією як фіговим листком.

2. Нові поточні соціальні тренди України

Україну супроводжують дедалі нові виклики. Вони зумовлені відомими кардинальними пертурбаціями соціально-економічного, соціально-політичного, морально-психологічного стану суспільства, як позитивного, так і негативного. Звичайно, що це докорінним чином змінило зміст проблем, які турбують суспільство та вимагають їх вирішення. Невиправданою невідповідністю дійсності залишається за суттю своєї діяльності тільки специфічно стабільний, незмінний стан влади. За час поточного володарювання нею не вирішуються головні, притаманні саме владі завдання перед суспільством. Означимо тут деякі з них, які сконцентровані і пов'язані з довершенням дискредитації владно-олігархічних угруповань зусиллями їх власної недолугої поточної діяльності.

По-перше, нотатки щодо стану самої влади. Зовнішній вигляд незаперечно

демонструє самозакоханість від своєї діяльності, власного вигляду і стилю життя з позиції комплексного переважання. За аналізом стану комунікацій – відсутність навіть припущення реальних компромісів поза власним колом, неспроможність зрозуміти всеосяжні суспільні зміни, нездатність розмовляти з громадянами країни доказовою сучасною, а не архаїчною чи сленговою мовою, а тому хоч певною мірою бути здатними зацікавити громадян. За результатами діяльності суттєвих визначальних вад додає їй відсутність суто іманентної владної діяльності, а саме: виявляти себе найпотужнішим джерелом розвитку суспільства, його соціальних перетворень, реалізувати ключовий вплив на позитивну та об'єднавчу ситуацію в країні.

Держава для збереження свого майбутнього повинна оновлюватися за змістом і за формою. Це теж аксіома. У нас спроможність держави забезпечувати своє існування й добробут інтенсивно звужується. Розпад радянської індустріальної структури та практично не змінювані роками гіпертрофовані масштаби фінансово-сервісної економіки, постійна тенденція до зниження рівня соціальної відповідальності та чутливості економіки до пересічних громадян, хронічно дефіцитний характер бюджету, непрозора і авторитарна система соціального забезпечення – це тільки деякі явища, які перетворилися на українську повсякденність. Відповідно за існуючої ерозії влади та державного стану венчурність України очевидна. Ця ризиковість зосереджена насамперед у суті руху держави, коли основним способом суспільного розвитку залишається лише ініціатива «згори», зорієнтована у протилежному, регресивному напрямку.

А щодо риторики владних та провладних ораторів щодо обіцяних вла-

дою 21 системних реформ, то вона чудово збігається з класичним варіантом самогіпнозу. Не тільки тому, що професійно вивіреної, реальної, сучасної концепції розвитку країни, аналогічних проєктів реформ та модернізацій так і немає. Якщо залишити осторонь це, то ще важливішими чинниками лише риторичності або недолугості якихось ліліпутських кроків до начебто розпочатих «реформ», єдино які їх супроводжують, є, наприклад, наступне. Реальна сучасна модернізація, насамперед науково-технічна, є провідною загрозою регресивній формі правління (тобто вітчизняній владі), бо вона генерує потужний освічений середній клас, який за своєю суттю є незалежним від влади. Невиправданими є і надії на позитивні результати у кардинальній адміністративно-владній реформі на принципах демократії та громадянської гідності, бо її зміст насамперед пов'язаний з перерозподілом владних повноважень, трансформацією інституцій чи навіть докорінною зміною шляху суспільного розвитку відповідно до законодавчо задекларованого змістом статті 1 Конституції України.

Ілюзорними в цьому сенсі є також постійні кадрові ротації у вищих ешелонах. Вони скоріше бачаться перетрушуванням маленького власного мішка та переміщуваннями в ньому наявного з місця на місце. І якою б метою не керувались при цьому автори ротацій (чи всім по сім, чи зрівнюванням, тобто зміною впливу вихідців з різних владних і навколо владних олігархічних угруповань) все це жодним чином не відповідає обіцяній новій державній кадровій політиці. Цей кадровий запасник цивілізованої трансформації не піддається, бо безпосередньо або побічно кланово, кривдливо пов'язаний з відповідним набором цінностей, які ототожнюються з намаганнями і вже частковим повер-

ненням до регресивного суспільного розвитку. Напевно, всі задекларовані реформи залишаться ще одним каналом тіньового збагачення. Поготів не можна виключати і якогось фрагментарного чудернацького їх виконання з обов'язковим змістом чергової узурпації прав, життєвого рівня більшості громадян.

Влада з постійністю, яка гідна кращого та іншого за своїм змістом застосування, явні власні соціально-економічні, громадські провали посилено і невміло намагається видати за перемоги. Звичайно, у публічному полі вона досягає зворотного ефекту. В одних випадках це викликає глузування, в інших – байдужість або питання до професійного рівня керівників. Наприклад, діапазон сміху від незлого, саркастичного до мстивого прокотився Україною після рекомендації діючого відповідального чільника влади населенню тактики індивідуального виживання – виходити на городи, саджати, сапати. Напевно, це і є той єдиний шлях, яким система влади спроможна сьогодні пристосувати населення до вкрай несприятливих економічних умов життя.

Відчуженість цієї влади від реального стану в країні та більшості її населення наочно ілюструє владно-управлінський ешелон, що позиціонує себе улюбленцями долі, демонструючи надто нераціональні моделі споживання, забуваючи чи не бажаючи пам'ятати, що їхні статки мають нелегітимний не тільки присмак, а навіть не корелюються з легітимно заробленим заробітком, що є постійним чинником суспільного роздратування.

Отже, підставами для населення, що зумовили посилення конфліктного потенціалу, насамперед є влада як «фабрика реалізації чужих мрій», завдяки чому втрачаються країною модернізаційні перспективи, а з ними і надія на

переборення зростаючої бідності та соціальної напруги.

По-друге, результати діяльності владно-управлінського апарату, який спотворив/зруйнував фундаментальні засади, що визначають стосунки між людьми і інститутами влади, кардинально змінюють зміст існуючого конфліктного потенціалу та світоглядні настрої населення. І це теж новий тренд.

Масове несприйняття корумпованої владної машини постійно посилюється і давно вже не обмежується відкритою зневагою. Минув час, коли людьми оволодівало розчарування, якщо ті чи інші керівні можновладці не відповідали їхнім романтичним очікуванням. Неістотним є також сьогодні штучно роздмуханий цілковито некоректний (тим не менш час від часу ще рудиментно згадуваний декотрими з провладних ораторів) розподіл України на Схід і Захід, а українців – на «помаранчевих» і «біло-блакитних». Узвичаєна українцями терпимість до негараздів минулася. Потенціал соціальної напруженості є, звісно, у будь-якому суспільстві, втім він рідко – як зараз в Україні – стихійно набирає форм такого масового несилового однонаправленого сфокусованого несприйняття владно-олігархічної конструкції. Діапазон цієї протестної хвилі великий: від не співробітництва з владою, гумористичної чи саркастичної її публічної презентації, публічних звернень тощо до масових конфронтацій з нею (мітинги, протести, пікети, демонстрації та ін.). Проте здебільшого їх результативність для «позивачів» до влади вимірюється від мінімальної до нульової. Позаяк важливим є інший результат, який набирає потужності, а саме: відбувається не епізодичне, притаманне попереднім нашим часам, а майже стале принципове дистанціювання переважної біль-

шості населення від влади і втрата нею дієвих можливостей для згуртування навколо себе.

З огляду на це варто зосередитися на протестній соціальній базі. За відсутності забезпечених державою соціальних ліфтів, невід'ємною знаковою частиною українського етносу вже стали люмпени та маргінали. Саме вони і є здебільше протестною масою. Вони легко піддаються різним маніпуляціям, особливо коли додатково діє грошовий чинник. Це специфічний мобільний «паливний матеріал» для тих чи інших політично-бізнесових сил. Він також посідає деяке місце у соціальній базі протестувальників проти влади. Проте загалом вона тут виглядає значно різнобарвніше. Якщо йдеться про масові конфронтаційні заходи, то тепер переважну більшість складає та частина маргіналів, що не бажає миритися із соціально-психологічним шоком, викликаним втратою свого, певним чином раніше забезпеченого, статусу в суспільстві, в тому числі/насамперед фінансового і тепер втраченого. Вочевидь все частіше з'являються і гучніше заявляють про себе масові протести з елементарним моральними вимогами до влади (не крадіть, не брешіть та ін.), учасниками яких є переважно студентська молодь.

Частина «креативного класу» перестала нарешті відмовчуватися і теж задіяна у різних публічних протестних формах боротьби з існуючим станом та результатами діяльності влади. Щоправда масштаби його участі скромні. Зрештою, значно більші активи є у молодого загону «креативного класу». Ці покоління не лише вже зараз незрівнянно культурніші, цивілізованіші, аніж діюча влада, а найголовніше – вони позбавлені гену страху. Владні вітчизняні обладунки у них викликають неприховану зневагу. Попри це, долі емігрантів собі не бажають. Вони добре

освічені і знають, що світ у найближчі десятиріччя переходить до шостого технологічного рівня. На Заході відсоток технологій п'ятого рівня складає 30–40, в Росії – приблизно 10 %, (четвертого – 50 %, третього – 30 %), то у нас з цього приводу кепська ситуація. Ламати цей тренд мародерського освоюванням спадку СРСР, що так знеславив Україну, за відсутності технологічно новітнього спрямованого на забезпечення сучасної життєдіяльності суспільства, розпочне молоде покоління «креативного класу», яке вже ступило на свій трудовий і протестний шлях.

В Україні є покоління людей, яке має досвід сучасного менеджменту, навички якого вони розпочинають застосовувати і в громадській сфері. Попри це вітчизняному громадянському руху для досягнення не лише окремих перемог, а і реально відчутних змін у суспільстві необхідно прийти до формування власної або підтримки відповідної політичної партії, тобто до розуміння необхідності політизації.

Не варто розраховувати, що влада буде спостерігати за цим (адже ще не всі радянські залишки нею опановані) і не чинитиме перешкоди. Варіантів у неї багато з дуже застарілого арсеналу – від грошових підкупів до тактики репресій і застосування сили. Впевненість у своїх чеснотах може продемонструвати лише безпосередньо громадянин. А щодо застосування сили проти співвітчизників, то доцільно дослухатися визнаного ідеолога ненасильницького спротиву Д. Шарпа, який привертає увагу до такого: чим жорстокіше діятиме режим, тим потужнішим буде ефект бумерангу, бо все більше людей відмовлятимуть йому у підтримці, а значить – слабшатиме його база. Зосередимо цей акцент на українських реаліях – темпи послаблення соціальної бази влади чітко корелюються з темпами її деградації.

Зрештою, ситуація з соціальним розвитком України, вірніше з об'єктивними і суб'єктивними його вадами, відбувається зараз не на користь діючого владно-олігархічного тандему.

3. «Глухі кути» та ймовірні схеми подальшого розвитку України

Підіб'ємо підсумок. Влада набула за короткий термін володарювання болісний досвід, незважаючи на начебто зібрані величезні статки для власної користі. Публічно болісний цей досвід насамперед тому, *що катастрофічно неправильно, неграмотною була оцінка поточної ситуації та вибрана тактика дій.* (Це один «кут»). В Україні з новою владою повинен був настати час якщо не суттєвих політичних трансформацій, то напевно час серйозних кардинальних суспільно-господарських перетворень. Замість цього країна перетворюється на довготривалого заручника вибіркового пошуку діючою владно-управлінською командою «винних» за начебто минулі виробничо-матеріальні помилки владних попередників. Цей владний сценарій спочатку набирає всіх ознак чергового трагедійно-комедійного шоу, а завершується появою політичних в'язнів, ураженням прав інших громадян переважно за їхню належність до провідної опозиційної влади сили. Час для соціальних трансформацій так і не настав.

Проте рудиментна тактика «пошуку ворога» поширюється далі владою як на пересічних громадян (пощерблена плитка на майдані, роздавання охочим перехожим надувних кульок, футболок з якимсь малюнком), так і на олігархічні кола, порушуючи спочатку спокій, а потім до деякої міри консенсус у їх лавах. Відповідно питання реальних реформ залишається зосередженим у полі риторики. До речі, у своїх передвиборчих цьогорічних статтях ще тоді

прем'єр-міністр Росії значно обережніше та скромніше поставився до теми – замість «реформи» тепер вживав «реорганізація для підвищення ефективності». Можливо, це збагатить чи оновить українське риторичне поле владних та привладних ораторів щодо реформ. А поки що бракує навіть імітації «реорганізації для підвищення ефективності». *Наслідком таких публічних владних процесів було вичерпання всіх резервів довіри суспільства до владно-олігархічного угруповання та сутності, результатів його поточної діяльності (другий «кут»).*

Дивним чином не сприймається владою ще одна аксіома сучасності. За нинішніх часів пріоритетною політичною метою нападу є не стільки усунення ворога, скільки здобування партнера. Виявляється, що за недоречності, відсутності з авансцени життєвого простору України політики відсовуються і *втрачаються діючою владою партнери та сама суть партнерства*. Тому вона має ще один «глухий кут» (третій). Замість постійної праці влади і насамперед вищих посадовців з вибудови діалогу без зручної для них «упаковки» з усіма соціальними стратами, з усіма дієвими лідерами партій та громадських організацій, з усіма громадянами, хто цього обгрунтовано домагається, для вироблення різних мікрогрупових позицій, можновладці уникають цього, чим провокують подальше невдоволення та сприяють активізації мобілізації невдоволених. Кожний, хто знайомий навіть з азами політичних знань, розуміє, що для будь-якої влади це небезпечна гра.

З огляду на ситуацію, яка склалась, керівна владна ланка наче упокорилась – реально чи позірно – тому, що неможливо їй керувати країною, коли мільйони громадян вважають її нелегітимною. На противагу або на додаток до значної

міжнародної ізоляції, влада частіше зосереджується на внутрішній самоізоляції. Поведінка замкнутості, звичайно, може поліпшити комусь стан здоров'я, дати можливість зайнятися іншими справами, аніж поточними державними. Проте автаркія завжди заважає владі адекватно реагувати на існуючі проблеми, характер їх вирішення, бо тримає її у колі суб'єктивних, чужих ретрансляцій, що аж ніяк не гарантує їх правдивості та професійної бездоганності. *У самоізоляції можновладців є суттєвий ризик ще і тому, що вона тримає їх у ілюзорному колі прожектів та надій відносно власного потенціалу перебування на посаді та особистої долі*. І це є четвертий «глухий кут». Вірогідніше за все Президент потрапив у пастку тієї політики володарювання, яка інтенсивно створюються найближчими однодумцями.

Поза сумнівом, невинуватою помилкою за цих умов є задіяння та поширення обсягів, масштабів технології невизначеності згори донизу з визначальних питань суспільного розвитку в цілому (п'ятий кут). А хто саме приймає принципові, ключові для країни рішення, в тому числі посилюючи ситуацію невизначеності, тобто ентропії? Колосальний обсяг владних повноважень зосереджений у Президента і начебто саме він вирішує все. В такому разі бренд Президента, який і так перебуває у скрутному стані, ентропія ще сильніше погіршує. Посилення ентропії стосується насамперед інтересів всеосяжної вітчизняної «еліти» саме тому, що дезорієнтує її, вказуючи на активізацію тенденції втрати керованості державної машини. Відповідно «елітно»-олігархічний консенсус ще значніше слабшає і починає звичним чином розшаровуватися подібно до того, що вже мало місце у попередників. Оскільки частині олігархату досягти порозумін-

ня з владою з всеосяжних питань власної безпеки важко та комусь і недоцільно, вони поширюють пошук нового місця та способів перепозиціювання для досягнення вже там балансу інтересів. Втім певна частина олігархату продовжуватиме утримувати статус-кво і насамперед тому, що докорінна зміна поточної влади нестиме для них персональні ризики, ймовірно кримінальні. Зрештою, вплив останніх набуде непродуктивного змісту. Все це буде відбуватися паралельно з процесом подальшого послаблення Президента. Є всі передумови для невідворотності такої тенденції. Темпи «розгортання» цієї тенденції скорельовані і відповідні до мінімізації реальної соціальної підтримки вищого владного керівництва та інтенсивності накопичення недоброзичливців.

Існує два шляхи пом'якшення ентропії. Рушійною силою одного з них є

«еліти» як більш зацікавлені і тим не менш ладні очікувати інших ініціаторів та виконавців. Другою – населення. Варіантів здійснення цього небагато як для населення, так і для «еліти». А) для населення – бунт, «переворот, що робиться брюхом»; свідомі та організовані/керовані масові виступи за докорінну зміну суті та характеру системи суспільних відносин. В) для еліти – 1) новий «елітний договір», що в нашій країні мало вірогідно після брутальних силових утисків, арештів; 2) війна еліт.

Як «еліти», так і суспільство змушені будуть зробити свій вибір. Чи відбудеться повернення українського суспільства у політику і якщо так, то в якій формі? Чи залишиться Україна «сірою зоною» між Європейським Союзом і СНД з силовими методами боротьби з власним населенням? На ці питання дасть певну відповідь поточний рік.

Етнополітичний простір України: виклики часу

Сергій Римаренко

Contemporary ethnic policy is essentially the relationship between two subjects: the state and ethnic communities. In this relationship, two antipodal tendencies – toward centralism and toward regionalism or even separatism – are alloyed together. This dichotomy is not something infused, but rather a result of the intrinsic logic of social development. Study of ethnic policy in the West attests that in the political relations of the state and ethnic groups, consensus is rather difficult to achieve due to the different directions of their aims. At the same time, both parties must coordinate their steps with global processes and norms concerning national, ethnic and cultural development.

Україна – держава з поліетнічним складом населення і тому повинна забезпечувати права не тільки титульної нації – українців, які складають більшість населення держави (77,8 %), а й представників інших національних спільнот (22,2 %, з них 17,2 % етнічних росіян). Звичайно, можна сперечатися про термін «поліетнічна», беручи до уваги, що дві етнічні групи разом складають 95 % населення держави.

Законодавча база етнонаціональної політики України, в тому числі з питань забезпечення прав національних меншин, складається з Декларації про державний суверенітет України, Акта проголошення незалежності України, Конституції України, Декларації прав національностей України, Закону України «Про національні меншини України», Закону України «Про освіту», «Про об'єднання громадян» та інших актів.

Закон України від 25 червня 1992 року «Про національні меншини в Україні» оперує формулою «національ-

ні меншини», але вкладає в цю формулу загальновизнаний в сучасній міжнародній практиці сенс – неукраїнські етнічні групи громадян на терені України. Стаття 3 цього Закону закріплює таке положення: «До національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою»¹. Згідно зі статтею 11 цього ж Закону, громадяни мають право вільно обирати та відновлювати національність. Не допускається примус у будь-якій формі до відмови від своєї національності².

Законодавство України гарантує рівність конституційних прав і свобод і рівність перед законом усіх громадян, незалежно від раси, кольору шкіри, етнічного походження (Ст. 24 Конституції України). Законом України «Про національні меншини в Україні», визначено, що громадяни України, які належать до національних меншин, мають право обиратися або признача-

тися на однаковій основі на будь-які посади в органах законодавчої, виконавчої і судової влади, місцевого самоврядування ...» (ст. 9)³.

Згідно зі статтями 10, 11, 53 Конституції України, статтями 6 і 7 Закону України «Про національні меншини в Україні», статтями 25–29 «Закону України про мови», в Україні гарантовано рівне право на одержання освіти всіма громадянами України незалежно від їх етнічного походження.

Закон України «Про національні меншини» гарантує національним меншинам право на національно-культурну автономію (ст. 6) в рамках якої національні меншини можуть вирішувати свої мовні, культурні та освітні проблеми. В той же час, існує проблема розширення поняття національно-культурна автономія, відпрацювання механізмів реалізації прав національних меншин на таку автономію.

Відповідно до Декларації прав національностей України (ст. 1) дискримінація за національною ознакою забороняється і переслідується законом. Відповідно до ст. 3 Закону України «Про місцеве самоврядування», будь-які обмеження прав громадян України відносно участі в місцевому самоврядуванні залежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, етнічного, соціального походження, терміну проживання на даній території забороняється.

Законом України «Про об'єднання громадян» (ст. 4) передбачено, що не підлягають легалізації, а діяльність легалізованих об'єднань забороняється в судовому порядку, якщо їх метою є розпалювання національної чи релігійної ворожнечі чи обмеження загальноприйнятих прав людини. Конституція України (ст. 37) забороняє створення і діяльність політичних партій, а також громадських організацій, програмові

засади яких або дії яких направлені на розпалювання міжнаціональної, расової чи релігійної ворожнечі. Аналогічна норма міститься у ст. 66 Кримінального кодексу України, яка передбачає відповідальність за розпалювання національної ненависті, приниження національної честі та гідності, чи обмежує права громадян (чи встановлює переваги) залежно від їх расової, національної чи релігійної приналежності⁴.

Крім того, Україна приєдналася до основних міжнародних договорів в галузі забезпечення прав національних меншин. Зокрема, наша держава ратифікувала «Рамкову Конвенцію Ради Європи про захист національних меншин», а також «Міжнародний Пакт про громадянські і політичні права», «Міжнародний Пакт про економічні, соціальні і культурні права», «Конвенцію про попередження злочинів геноциду і покарань за нього», «Конвенцію по боротьбі з дискримінацією в галузі освіти». «Міжнародну Конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації», «Європейську Конвенцію прав людини» та ряд інших документів.

Але, як слушно зазначає О. Майборода, «закони, як відомо, не діють самі по собі»⁵. Необхідні механізми здійснення державної етнонаціональної політики (етнополітичного менеджменту), політики регулювання міжетнічних відносин, політики раннього попередження можливих етнічних напруг і конфліктів. До того ж, фахівцям добре відома довга та багатостраждальна доля Концепції державної етнонаціональної політики, яка має встановити базові принципи взаємовідносин держави і етнічних спільнот. І насамперед визначити, як наголошує О. Майборода: «хто є об'єктом етнополітики – цілі етнічні спільноти чи тільки окремі громадяни? Чи можна вважати надання заходів підсиленої підтримки тим етнічним спіль-

нотам, які цього потребують, дискримінацією інших спільнот і порушенням утвердженого Конституцією принципу рівності громадян?»⁶

До того ж потребують уточнення і корегування і тексти самих законів в етнополітичній сфері. Якщо, незважаючи на деякі недоліки, визначення поняття «національна меншина», спирається на напрацьовані світовою теорією та практикою критерії, і надає можливість громадянам України вільно визначати свою належність до етнічних груп, а відповідно і користуватися передбаченими для них законом правами, то термін «корінні народи», включений до тексту Конституції України, викликає багато питань. І в першу чергу, які народи є корінними в Україні, і якими правами ці народи користуються? І чи підпадають ці народи під дію Конвенції МОП № 169? Якщо так, то які преференції вони можуть мати? Зрозуміло, що внесення цього терміна в текст Конституції було результатом певного компромісу, але норми Конституції є нормами прямої дії, а питання залишилося відкритим, адже неусталеність і неформалізованість самого терміна «корінні народи України» дає підстави для порушення цілим рядом національних меншин питання про надання їм статусу «корінного народу» з повним переліком преференцій, які надаються цим народам згідно з Конвенцією МОТ № 169.

Спроби вітчизняних дослідників розробити загальновизнану, чи принаймні прийнятну дефініцію «корінний народ» не можна визнати вдалою. Однією з таких спроб визначення «корінних народів України» є таке: «Корінні народи України – групи громадян України, національне самоусвідомлення та почуття спільності яких включають уявлення про генезис цих груп на просторі, що є територією Української

держави, де проживає більшість осіб відповідних національностей»⁷. Автори цього визначення вважають, що до «корінних народів України» можуть належати не тільки «чотири автохтонних національно самобутніх груп населення України – українців за національністю, кримських татар, кримчаків і караїмів»⁸, а й «водночас не позбавляє права на таку саму ідентифікацію (як корінного народу – *С.Р.*) українських громадян іншого етнічного походження»⁹. Якщо сама дефініція, в правовому дискурсі, в принципі лежить в площині Конвенції МОТ № 169, яка встановлює певні рамки, в межах яких перераховані основні елементи, необхідні для визначення корінних народів, а саме, «народи, що ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах, соціальні, культурні та економічні умови яких відрізняються від інших груп національного середовища і стан яких регулюється повністю чи частково власними звичаями чи традиціями чи спеціальним законодавством; народи в незалежних країнах, які розглядаються як корінні в силу того, що вони є нащадками тих, хто населяв країну чи географічну область, частиною якої є дана країна в період її завоювання чи колонізації чи в період встановлення існуючих державних кордонів, і які, незалежно від їх правового становища, зберігають деякі, або всі свої соціальні, економічні, культурні і політичні інститути (а також – *С.Р.*), вказівки самих народів на належність їх до корінних чи народів, що ведуть племінний спосіб життя розглядається як засадничий критерій для визначення груп, на які розповсюджується положення Конвенції»¹⁰, то аргументацію авторів не можна, з нашої точки зору, визнати коректною. Зрозуміло, що вона базується не в останню чергу на розмитості та невизначеності положень самої Конвенції № 169, але за

логікою авторів «вітчизняні законодавство і більшість наукових практик базуються на визнанні безальтернативної рівності прав громадян, пріоритетності прав особи і громадянина у забезпеченні як індивідуальних, так і групових прав і свобод, самоідентифікація з корінним народом не створює для будь-яких осіб і груп осіб жодних привілеїв або виняткових прав – ані індивідуальних, ані групових. Отже, втрачають сенс потенційно конфліктогенні спроби ставити питання про законодавче закріплення особливого преференційного статусу будь-якої етнічної спільноти як корінної»¹¹.

Спробуємо довести цю логіку до абсолюту. Сенс законодавчого закріплення, або правового тлумачення статусу будь-якої національної спільноти в Україні як корінної, дійсно втрачається, оскільки теоретично (гіпотетично) кожна з 130 етнічних спільнот України (включаючи титульну націю – українців) може вважати себе корінною. За цією ж логікою корінними народами Франції, наприклад, можна вважати французів, а також бретонців, корсиканців, фламандців; у Німеччині – відповідно німців, в Італії – італійців. В абсолюті – всі народи світу можуть вважатися корінними. Однак і світове співтовариство, і окремі держави не стали на шлях такого суперрозширеного трактування як самої категорії «корінні народи», так і власне, правових і політичних практик. До народів, які мають сьогодні статус «корінних», належать досить обмежений перелік, а саме евенки Далекого Сходу, ескімоси та алеути Півночі, саамі в Норвегії, маорі Нової Зеландії, аборигени Австралії, індіанці Північної і Південної Америки та деякі інші.

Варто врахувати той факт, що в буденній свідомості багатьох національних меншин (росіян Слобожанщини,

Півдня України, Криму, угорців Закарпаття, румун і молдаван Північної Буковини та Ізмаїльщини, болгар, гагаузів у Буджаку, греків Приазов'я, кримських татар у Криму та ін.) існують стійкі переконання, що саме вони є корінними в місцях їх компактного проживання, що це їхня рідна земля, мала батьківщина. Не слід також забувати про розбіжності в середині самої титульної нації за мовними і соціокультурними ознаками, деякі фахівці навіть ведуть мову про дві політичні нації в Україні¹².

До того ж прийняття окремих законопроектів, що проголошують привілейоване становище окремих національних меншин порівняно з іншими національними меншинами, з нашої точки зору, недоречно, бо детонує націоцентристські підходи до реалізації прав і становища як українців, так і деяких національних меншин. Це може привести до ланцюгової реакції вимог на самовизначення серед угорців Закарпаття, росіян в Криму та інших етнонаціональних груп населення, загострить карпато-русинське питання. Подальший розвиток подій в цьому напрямі досить вірогідно приведе до етнічного сепаратизму в окремих регіонах з претензіями на територіальні зміни, чи навіть до іредентизму, що становить суттєві виклики для національної безпеки України.

Народ України повинен мати єдиний політико-правовий статус, закріплений у Конституції України, незалежно від національної ознаки. Тому надавати одному народові порівняно з іншими особливого статусу нема потреби, і це може негативно вплинути на міжнаціональні стосунки в Україні, викликати занепокоєння українського населення, яке може поставити питання про правовий статус українців, тобто все зведеться до принципу «національ-

ності», точніше до його реанімації, — створення моноетнічної національної держави. Проголошення особливих статусів кримськотатарського народу, кримчаків, греків та ін. поряд з існуванням законів про національні меншини призведе до формування самої України як держави на принципах етнічності, як багатонаціональної держави, а не єдиної держави з багатонаціональним складом населення.

Все це зупинить процес формування української політичної нації, загальмує процес утворення стійкого соціуму — «народ України», який не буде розтягуватися штучними статусами і привілеями, зрештою, вищевказаний підхід заблокує становлення України як держави, що нині розглядається, як політичний організм з різними етноструктурними елементами. Статус національних меншин, в т.ч. кримськотатарського народу, повинен включати в себе дві складові: права і обов'язки громадян України і права і обов'язки національних меншин в Україні.

Щодо конкретних умов, які склалися в Україні, то оптимальним для успішного розвитку та реалізації прав етнонаціональних меншин в рамках української держави, на наш погляд, уявляється надання автономії етнічним меншинам в національно-культурних питаннях, державна допомога розвитку культур, діяльності національних громадських об'єднань. Натомість в політичній, економічній, соціальній сферах особи, які належать до меншин, повинні реалізувати свої права в порядку і формах, передбачених для всіх громадян України, що сприятиме зміцненню стабільності в суспільстві¹³.

Водночас, необхідно констатувати, що через неузгодженість законодавчого процесу і відсутність механізмів його реалізації, значна частина правових норм, у тому числі і Закону України

«Про національні меншини в Україні», мають декларативний характер і їх важко застосувати на практиці. Більше того, в деяких випадках процес самоорганізації національних меншин виходить за рамки правового поля. Насамперед це стосується очевидної декларативності права національних меншин на національно-культурну автономію, адже практично бракує економічної бази етнокультурного та етносоціального розвитку. Стаття 14 Закону України «Про національні меншини» встановлює, що національні громадські об'єднання мають право висувати своїх кандидатів у депутати на виборах органів державної влади відповідно до Конституції України, законів про вибори народних депутатів України і депутатів місцевих Рад. Однак в законах про вибори цього права національних громадських об'єднань не передбачено, і жодна національна меншина не може звернутися до суду чи до законодавця з цього приводу. Цей перелік можна продовжити.

Окремо зупинимось на «Хартії регіональних мов і мов меншин» (1992 р.)¹⁴, яку Україна ратифікувала у 2006 р. Оскільки фахівцями був здійснений ґрунтовний аналіз цього документа, звернемо увагу на найважливіше. Сама концепція Хартії побудована на визнанні культурного та мовного розмаїття в Європі, на необхідності захисту мов, що зникають, або мов, які потребують спеціального захисту, і це не викликає жодного сумніву. Відповідно до Хартії, держави зобов'язуються приймати спеціальні заходи на користь регіональних мов у галузі освіти, правосуддя, адміністративного управління і державної служби, засобів масової інформації, в культурному, економічному та соціальному житті. Хоча ці та інші положення Хартії вводяться для досягнення більшої рівності між носіями цих

мов і титульною нацією і в принципі не вважаються дискримінаційними діями щодо носіїв більш розповсюджених мов, преамбула Хартії містить принципове положення: «Підкреслюючи значення спільного збагачення культур і мовного розмаїття, і враховуючи, що захист і розвиток регіональних мов і мов міноритарних не повинні здійснюватися за рахунок офіційних мов і необхідності їх вивчення»¹⁵. В той же час, оскільки Хартія після її ратифікації стала частиною українського національного законодавства, хотілося б звернути увагу на деякі контроверсійні речі, що містяться вже в українському варіанті Хартії. По-перше, виникають питання стосовно самої назви. Достеменно невідомо, яким чином був здійснений офіційний переклад, чи, можливо, взагалі законодавець використовував переклад російський. Адже і англійський і французький варіант Хартії не дає двозначних трактувань; «The European Charter for Regional or Minority Languages», «Charte des langues regionales ou minoritaires» і означає Хартія регіональних і меншинних мов. Різниця, як бачимо принципова. По-друге. Якщо європейські країни, які підписали і ратифікували конвенцію підтримують та захищають справді мови, що зникають, або мови, яким справді необхідна підтримка (мова ромів, корсиканська мова, мова басків), то ратифікувавши Хартію, Україна взяла на себе зобов'язання підтримувати та захищати російську мову, польську, угорську і невідомі навіть лінгвістам єврейську і грецьку мови). Нова ж редакція Закону пропонує замість єврейської мови (ідиш) поширити механізми захисту на державну мову Ізраїлю – іврит, яка ніколи не була традиційною для єврейського населення України, натомість «грецьку мову» замінити на новогрецьку, а не на збереження

традиційних мов греків України – урумську та румейську.

Накопичений досвід міжетнічних стосунків в Україні дає змогу зробити певні висновки щодо бачення етнонаціональної ситуації та міжнаціональних відносин в різних регіонах країни. Неоднакова чисельність етнічних спільнот, різноманітність моделей компактного та дисперсного їх розділення, і різці строки проживання на тій чи іншій території, нерівномірні темпи соціально-економічного та культурного розвитку, вельми від'ємний «стаж» та досвід політичного розвитку – всі ці та багато інших об'єктивних чинників дають змогу говорити не про уніфікацію національностей, а їх подальшу диференціацію та зближення багатокладності всього «етнічного господарства».

У багатомовних країнах державна політика щодо національних меншин може розвиватися по чотирьох основних напрямках: плюралізм; інтеграція; асиміляція; сегрегація.

Найбільш продуктивною в Україні може бути політична лінія, в якій би одночасно поєднувалися плюралізм та інтеграція. Це не тільки можливий, а й найбільш раціональний варіант політики, який відобразив би об'єктивні тенденції в розвитку національних меншин.

Разом з тим можна передбачити, що в ході реалізації цієї політики виникнуть ускладнення. Найбільшим з них загрожує стати статус мов національних меншин, насамперед – російської мови, бо з існуючих варіантів вирішення мовної проблеми в Україні обрано такий, що найменшою мірою відображає статус мов національних меншин.

У країнах світу є чотири варіанти вирішення цієї проблеми:

– надання національного чи офіційного статусу всім мовам основних етнічних груп;

– деякі мови меншин належать до офіційних;

– офіційний статус мов деяких меншин на регіональному, а не на національному рівнях;

– мовам національних меншин не надається офіційного статусу ні на регіональному, ні на національному рівнях, але їх застосування гарантується Конституцією, законом, договором.

У нашій державі запроваджено останній варіант. Складність полягає в особливому поширенні російської мови, якою користуються не тільки росіяни, а й значна частина українців, а також представники інших національностей, що проживають в Україні. До того ж, в деяких важливих сферах життя до останнього часу саме російська мова була панівною. Це дає підстави говорити про суттєву суперечність між справжнім поширенням російської мови та її статусом, що може призвести до серйозних конфліктів, загрожувати національній безпеці України.

Можна було б запропонувати два підходи:

1. Змінити статус російської мови в окремих регіонах.

2. Проводити більш ліберальну політику в справах повсякденного утвердження української мови як єдиної державної.

В умовах, що склалися, можна поки обмежитися лібералізацією мовної політики. Але це не виключає, що в разі загострення ситуації доведеться піти й на більшу демократизацію. Український характер держави об'єктивно переможе, але для цього треба зберегти державу.

Слід врахувати, що об'єктивно існують суперечності між націями і державою. Їх інтереси не завжди збігаються. До того ж самі нації в поліетнічній державі, якою є Україна, як правило, перебувають у подвійному становищі. З одного боку, вони суб'єкт політичних

процесів, з другого, — об'єкт державної політики. Все це породжує не менш суперечливі, але об'єктивні тенденції — доцентрові та відцентрові.

Типологічно протилежності в етнонаціональній сфері можна було б звести до такої схеми:

1. Між розвитком окремих націй, народностей, національних груп та багатонаціональним складом населення держави, якою є Україна.

2. Між нацією, що дала назву державі та націями, народностями, національними групами, що мешкають в Україні без наявності будь-якого національно-автономного утворення.

3. Між націями, народностями, національними групами та населенням національно-територіальних автономій.

4. Між окремими елементами української нації, які тяжіють до сепаратизму та іредентизму.

5. Між Україною як унітарною державою та окремими регіонами, що воліють федеративного національно-державного устрою.

6. Між основною частиною українського народу, що завжди виявляє толерантність до інших народів України, та націонал-шовіністами, що вважають їх «чужими», «ворожими».

7. В середовищі окремих інонаціональних груп, що мають різне бачення свого етнонаціонального розвитку в Україні.

Не можна також забувати, що в масовій свідомості склалося хибне уявлення про державу як про форму самоврядування лише титульних націй. Ця теза знаходить підтримку в певних політичних колах. З нашої точки зору, це не відповідає потребам нашого суспільства, бо суб'єктами національних відносин мають бути народи-етноси, що історично склалися, реально існують, — а не національно-державні, національно-територіальні утворення, які є орга-

нізаційними формами регулювання міжнаціональних відносин та можуть бути замінені іншими формами, ліквідовані чи створені у міру необхідності. Тільки за такої постановки питання усі етноси, які складають населення України, можуть справедливо поділяти між собою суверенітет та престижну діяльність, що має принципове значення для оптимізації та життєдіяльності. Слід, однак, зауважити, що до реалізації цієї ідеї ще дуже далеко навіть в юридичному плані, не кажучи вже про практичний бік справи.

В Україні маємо справу принаймні з трьома типами спільнот з їх специфічними інтересами:

1. Народ України та його загальні інтереси;
2. Українська нація та її національні інтереси;
3. Інонаціональні жителі України та їх власні національні інтереси.

Узгодження цих інтересів і є стрижнем державної етнонаціональної політики. Крім того, етнонаціональна політика має визначатися типом етнонаціональних відносин, що сформувалися в державі, характером етнічної взаємодії, етнополітичною свідомістю. Вона зумовлена також етнополітичною організацією, станом етнології, політичних партій і організацій національних меншин.

Етнополітичні відносини в Україні, на жаль, є занадто політизованими.

Ротація політичних еліт майже завжди приводить до зміни «етнополітичного курсу», веде до поляризації суспільства, надто під час виборчих перегонів. Особливо це стосується мовної політики, яка стала скоріше предметом політичних спекуляцій, ніж правового регулювання.

Труднощі в сфері міжнаціональних відносин – це реальність більшості сучасних держав, яким властива етнічна гетерогенність населення. Поліетнічність в таких державах приносить їм жорсткі випробування, потребує постійної уваги та урахування багатьох етнокультурних чинників.

Сучасна етнополітика – це по суті є взаємовідносини двох суб'єктів: держави та етнічних спільнот. У цих взаємовідносинах сплавлені в єдине ціле дві діаметрально протилежні тенденції – до централізму та до регіоналізму, аж до сепаратизму. Це є результатом внутрішньої логіки розвитку суспільства.

Вивчення досвіду здійснення етнополітики на Заході засвідчує, що консенсус в політичних взаємовідносинах держави та етнічних груп вельми утруднений в силу різнонаправленості їх мети. В той же час і одна, і друга сторони повинні узгоджувати свої кроки з загальносвітовими процесами та нормами в тій частині, що стосується національного та етнокультурного розвитку.

Список використаних джерел

¹ Про національні меншини в Україні. Закон України від 25 червня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992, № 36. – с. 529.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Кримінальний кодекс України. [Електронний ресурс]. – режим доступу: - <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2341-14>

⁵ Майборода О. Український етнополітичний менеджмент: специфіка, здобутки, проблеми. [Електронний ресурс]. – режим доступу. – www.Dialog.org.ua

⁶ Майборода О. Український етнополітичний менеджмент: специфіка, здобутки, проблеми. [Електронний ресурс]. – режим доступу - www.Dialog.org.ua

⁷ Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011 – С. 39.

⁸ Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011 – С. 39.

⁹ Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011 – С. 39.

¹⁰ Конвенция о коренных народах и народах, ведущих племенной образ жизни в независимых странах [Конвенция 169]. [Електронний ресурс]. – Режим доступу.: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/iol169.shtml

¹¹ Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011 – С. 39

¹² *Нахманович В.* Етнонациональные проблемы в государстве – реальность и перспективы. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: – [http:// dialog.org.ua/project_ua_full.php?m_id=8770](http://dialog.org.ua/project_ua_full.php?m_id=8770)

¹³ Див. докладніше. Шоста періодична доповідь України про виконання положень Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права. 2010.

¹⁴ Хартія регіональних мов і мов меншин. [Електронний ресурс]. – Режим доступу. -<http://www.terralegis.org/terra/act/e474.html>

¹⁵ Ibid.

Нейтралітет і позаблоковість у постбіполярній системі міжнародних відносин: шанс чи тупик для України?

Сергій Федуняк

Nonalignment and neutrality have always served as instruments enabling small and medium-size countries to find their place in the international system, as well as maintain the balance of power in the struggle between the main actors. For Ukraine, the nonalignment and neutrality proclaimed by President V. Yanukovich appears to be a means for solving short-term problems rather than a way to achieve well-tailored strategic aims. Some promises, but at the same time many challenges result from the above-mentioned status. In order to obtain any benefits, Ukraine needs first to establish reliable legal and institutional guarantees for its national security. For now, the question of whether nonalignment is an opportunity or a deadlock for Ukraine remains open.

Наслідком президентських виборів 2010 року в Україні стала зміна у підходах щодо забезпечення національної безпеки: замість орієнтації на членство в інститутах безпеки (у даному разі у Північноатлантичному Альянсі), було обрано курс на позаблоковість і нейтралітет. На перший погляд, нічого принципово нового не сталося, оскільки політика багатовекторності, що проводилася з часу проголошення незалежності, фактично й означала позаблоковість. Але відбулася низка змін у внутрішньому становищі держави та зовнішньому середовищі України на регіональному рівні, що примушує ставитися до проголошеного курсу досить серйозно. З одного боку, прихід до влади В. Януковича і Партії регіонів ускладнює досягнення стабільного суспільного консенсусу стосовно геополітичної орієнтації. З іншого, спостерігається зниження євроінтеграційної динаміки з боку Євросоюзу і загальна втрата інтересу до України та, водно-

час, зростання економічного і політичного тиску з боку Росії. За таких обставин реальне впровадження статусу позаблоковості могло б стати якорем, здатним утримати українське судно на плаву в бурхливому морі міжнародної невизначеності. Отже, виникає необхідність проаналізувати всі позитивні та негативні аспекти неприєднання України до існуючих військово-політичних структур з точки зору її національних інтересів.

Насамперед потрібно визначитися із термінологією, оскільки досить часто нейтралітет і багатовекторність розглядаються як синоніми. Проте це не зовсім так. За визначенням В. Чумака і І. Преснякова, нейтралітет – це «юридичний і політичний статус держави, яка зобов'язується не брати участі у війні між іншими державами, відмовляється від військової допомоги конфліктуючим сторонам, а в мирний час відмовляється від участі у військових блоках»¹. Водночас позаблоковість – це зовнішньополітичний курс країни, що

полягає у неучасті у військових блоках і союзах². На відміну від нейтралітету, що закріплюється в рамках багатосторонніх угод, позаблоковість, як правило, не накладає довготривалих зобов'язань і при потребі може бути скасована³. Проте, визначаючи сутність обох понять, можна погодитися із твердженням А. Зленка стосовно їх тотожності у мирний час, що передбачає неучасть у військово-політичних блоках та колективних діях, пов'язаних із забезпеченням колективної оборони. При цьому не обмежується економічна і зовнішньополітична співпраця з державами, які входять у військово-політичні блоки, та й з самими цими інституціями також⁴.

Як зазначає А. Зленко, нейтралітет і позаблоковість виконують функцію адаптації держави до зовнішнього середовища⁵. Зважаючи на незначні силові параметри та постійну загрозу з боку потужних гравців, така потреба виникає саме для малих і середніх країн. Для них неучасть у військово-політичних союзах стає своєрідною платою за суверенітет. Водночас нейтралітет перебуває в арсеналі й великих держав як пасивний засіб підтримання балансу сил, що полягає у взаємній відмові від залучення малих і середніх держав до власної сфери впливу.

У цьому контексті можна згадати чимало прикладів нейтралітету, починаючи з початку XIX століття, зокрема Швейцарію, Бельгію, Велике князівство Люксембург⁶. Найбільш показовими стали випадки з Австрією і Фінляндією після Другої світової війни. В 1955 році окупаційні держави (СРСР, США, Велика Британія і Франція) погодилися на нейтралітет і позаблоковість Альпійської республіки, відмовившись від включення її до власної сфери впливу. Австрійській політичній еліті вдалося відновити повний внутрішній державний суверенітет, втраче-

ний внаслідок аншлюсу 1938 року, і уникнути долі розколотої Німеччини. Інший, не менш показовий приклад – Фінляндія, яка обрала нейтральний курс і, тим самим, зуміла зберегти державний суверенітет і незалежність у безпосередній близькості до Радянської імперії, яка ніколи не забувала про територіальну втрату своєї північно-західної провінції⁷.

Досвід вказаних країн показує, що зобов'язання щодо дотримання вказаного статусу стосувалося лише неучасті у військових конфліктах на боці наддержав. Нейтралітет і позаблоковість не розповсюджувалися на вибір соціально-економічного і політичного ладу, обумовленого культурно-цивілізаційною приналежністю, тому Австрія та Фінляндія запровадили соціально-економічну і політичну модель західного зразка.

Слід зазначити, що позаблоковість є атрибутом не тільки малих і середніх держав, але й серйозних геополітичних величин, таких, зокрема, як Індія і Китай. Це пояснювалося, з одного боку, тим, що обидві держави були занадто великими і складними об'єктами, щоб стати частиною військово-політичних організацій, які до того ж діяли переважно на європейському континенті. З іншого боку, історично сформована свідомість правлячого класу не допускала відмови від суверенітету і незалежності на користь міждержавних інститутів.

Водночас Індію і Китай аж ніяк не можна було віднести до нейтральних держав, оскільки залежно від національних інтересів та розвитку конкретної ситуації, вони обирали ступінь своєї участі у міжнародних процесах, включаючи й рівень підтримки тих чи інших держав та коаліцій. До прикладу, з початку 70-х років. Китай при розрахунку глобального балансу сил розгля-

дався країнами Заходу як величина, що не входила у Радянський блок.

Проте у період холодної війни наддержави гарантували складний силовий баланс в системі міжнародних відносин, заснований на підтриманні статус-кво у повоєнному розподілі сфер впливу. Історія засвідчує, що жодна держава, яка не потрапила під контроль СРСР чи США, не наважилася порушити обраний статус і стати частиною військово-політичного союзу. Водночас із зростанням інституційного насичення системи міжнародних відносин залишатися позаблоковими ставало все складніше, тому своєрідним паліативом стало створення так званої групи неприєднання у 1955 році. Проте ці держави не були абсолютно нейтральними при виникненні конфліктів між наддержавами, і за таких обставин у них було досить широке поле маневру, що часом давало змогу «торгувати» своєю лояльністю, отримуючи помітні політичні вигоди. Проте, відсутність глобальних та регіональних конфліктів у період холодної війни дала можливість державам, що не приєдналися, уникнути болючого вибору на користь одного із двох центрів сили.

Нова позаблоковість постбіполярної доби також не передбачає жорсткого вибору і є «плаваючою». Як вже відзначалося, держава може відмовитися від неї за умов зміни безпекового середовища. Проте бажані блоки можуть виявитися менш схильними приймати нових членів і розповсюджувати на них гарантії безпеки, а намагатимуться залучати до спільних операцій на тимчасовій основі *ad hoc* у рамках партнерства. Постбіполярний період переповнений прикладами участі позаблокових і нейтральних держав у військових операціях миротворчого характеру. Зокрема, у 1995 році Швейцарія відкрила свої сухопутні та повітряні транспортні ко-

ридори для очолюваних НАТО миротворчих сил, що діяли в Боснії та Герцеговині. Роком пізніше Швеція, Австрія і Фінляндія надали свої сили під керівництво Північноатлантичного Альянсу для участі у миротворчих операціях у Боснії і Герцеговині. У 2002 році підрозділи збройних сил Австрії приєдналися до Міжнародних сил сприяння безпеці в Афганістані для підтримки безпеки на парламентських виборах. Подібних прикладів можна налічити досить багато⁸. Для позаблокових держав участь у подібних операціях є засобом підвищення міжнародної суб'єктності та пошуку власного місця у новій конфігурації міжнародних відносин.

Україна, без перебільшення, займає унікальне місце в постбіполярній системі, оскільки важко знайти приклади в міжнародній історії, коли країна з такими суттєвими економічними та геополітичними параметрами водночас свідомо залишається поза існуючими системами безпеки. За два десятиліття виникла парадоксальна ситуація: Україна виявилася достатньо потужною, щоб відігравати помітну роль як регіональна сила, проте у неї немає належних ресурсів для забезпечення власної безпеки без участі у військово-політичних союзах. Тому обрана позаблоковість може розглядатися як один з варіантів розвитку, спрямованого на концентрацію ресурсів країни в умовах досить проблемного зовнішнього середовища, який сприятиме підвищенню міжнародної суб'єктності України⁹. У щорічному посланні Президента України зазначається, що позаблоковість – це «наріжний камінь української зовнішньої і безпекової доктрини...», послідовна позиція захисту національних інтересів без участі у військових союзах, що створює необхідні можливості для розвитку партнерських, взаємовигідних стосун-

ків із іншими державами та міжнародними організаціями за усіма напрямками»¹⁰. Зовнішньополітичний курс країни на утвердження позаблоковості закладено у «Засадах внутрішньої і зовнішньої політики України», прийнятих Верховною Радою 1 липня 2011 року¹¹.

Досить непросто розібратися із особливостями української позаблоковості, виходячи із довготривалих національних інтересів. На думку А. Зленка, для країни такого масштабу і розташування як Україна, нейтральність і позаблоковість є дещо штучними категоріями, оскільки нейтральність означає політичну нерухомість, рівнозначну стагнації. Колишній міністр закордонних справ посиляється на думку експертів, які вважають, що нейтралітет при сучасному геополітичному статусі України «позбавив би її маневрів, вкрай необхідних для просування національних інтересів і гарантування своєї безпеки»¹².

Відомий експерт Г. Перепелиця більш категоричний. Він вважає, що з набуттям позаблокового статусу Україна потрапляє у геополітичну пастку, позбавивши себе союзників, оскільки, «позаблоковий статус є самозреченням країни від зовнішньої воєнної допомоги у випадку, якщо проти неї буде скоєна воєнна агресія..., є гіршим варіантом нейтральності, оскільки не передбачає жодних гарантій безпеки і одночасно консервує існуючі загрози»¹³. Це у підсумку може призвести до втрати частини території і державного суверенітету. Експерт також звертає увагу на перебування російських військ на українській території як на ще один аргумент ілюзорності української позаблоковості, зважаючи на реальну можливість бути втягненим у війну¹⁴.

Загалом, сприймаючи перестороги експертів, спробуємо знайти й позитивні наслідки обрання Україною позабло-

ковості і нейтралітету як стратегічних напрямів зовнішньої та безпекової політики. Слід зауважити, що переваги можуть проявитися лише за однієї умови: якщо задекларований статус є справжнім з усім відповідним нормативно-правовим та інституційним забезпеченням, а не політичною риторикою, спрямованою на задоволення амбіцій окремих політичних сил чи сусідніх держав. Отже, насамперед, нейтралітет і позаблоковість України здатні серйозно розрядити відносини Росії і Заходу. Також це сприятиме суттєвому поліпшенню і «десек'юризації» двосторонніх відносин нашої держави зі своїми основними партнерами, особливо Росією. Ще однією гіпотетичною вигодою може стати більш широке поле маневру для української влади на міжнародній арені, оскільки вона не буде обмежена союзницькими зобов'язаннями та інституційним тиском з боку наднаціональних структур.

Однак, на думку автора, ідея позаблоковості та нейтралітету в українському варіанті виглядає не як продумана стратегічна концепція, а як радше один із елементів піару та шантажу партнерів з боку нинішньої влади. У випадку політичних змін існує досить реальна ймовірність зміни основних зовнішньополітичних орієнтирів і першою жертвою тут можуть стати нейтралітет та позаблоковість. Водночас, зважаючи на особливості розгортання регіональних та субрегіональних процесів, а також специфіку нинішньої української влади, очевидно, що позаблоковість та нейтралітет ще певний час будуть існувати як базові концепції зовнішньої та безпекової політики України. Тому виникає необхідність здійснення заходів, що унеможливають завдання непоправної шкоди для євроатлантичних інтеграційних перспектив України у майбутньому. Мова, зокрема, йде про такі кроки.

По-перше, як мінімум, необхідно зберегти досягнутий рівень партнерства із Північноатлантичним Альянсом. Це стане основою для подальшого поглиблення відносин у разі відмови від багатовекторності. Аналіз свідчить, що за останні два роки Україна досить успішно рухається у цьому напрямі, не знижуючи реального рівня співпраці¹⁵.

По-друге, спочатку в експертному середовищі, а згодом й на урядовому рівні, Україна повинна ініціювати розробку формули позаблоковості та нейтралітету в умовах нестабільної (перехідної) системи міжнародних відносин і намагатися закріпити її в міжнародно-правових документах. У разі укладення широкомасштабного Договору про європейську безпеку концепти нейтралітету і позаблоковості повинні займати там чільне місце.

По-третє, країна, що обирає нейтральний статус і позаблоковість, повинна одержати чітко прописаний і надійним механізм гарантій безпеки з боку провідних держав світу і міжнародних організацій. Його положення повинні залишати можливість виходу із нейтрального статусу у випадку загрози національній безпеці та недотриманні зобов'язань з боку держав-гарантів.

По-четверте, потрібно серйозно прорахувати витрати держави у зв'язку із обранням позаблокового статусу. Не можна ігнорувати й економічні аспекти обрання нейтралітету і позаблоковості: досвід показує, що нейтральні держави витрачають значно більше коштів на національну оборону, ніж учасники військово-політичних структур. До прикладу, витрати на душу населення Швеції (608 доларів США) у чотири з половиною рази вищі, ніж у Польщі,

яка є членом НАТО (136 доларів США)¹⁶.

Отже, статус нейтральної позаблокової держави може надати Україні деяку свободу маневру, але все це має сенс за умов наявності достатніх власних ресурсів забезпечення безпеки при виникненні загрозливих ситуацій, а також у випадку відносно тривалої стабільності міжнародної системи на глобальному і, особливо, регіональному рівні. Водночас, обрання позаблоковості може нести й суттєві загрози. Хоча членство у сучасних безпекових інституціях з одного боку видаються менш зобов'язуючими, проте, вони набули рис більш консервативних і менш схильних допустити новачків у свої лави структур. За таких обставин Україна може втратити шанс увійти до європейських і євроатлантичних інституцій на тривалий період, або ж назавжди. Також може виникнути ситуація, коли вказані структури вже не матимуть особливої цінності для України з погляду підтримання безпеки.

Загалом, баланс втрат і здобутків залежить не лише від особливостей внутрішнього розвитку України, а й від загальної динаміки змін у структурі системи міжнародних відносин. Якщо конфігурація залишатиметься пластичною, то позаблоковість матиме певний сенс. Якщо ж відбудеться перехід до більш жорсткої і статичної ієрархії, то позаблокові середні і, особливо, малі держави опиняться у досить складному становищі. Таким чином, питання стосовно шансу чи тупика багатовекторності для України залишається відкритим, хоча при цьому загрози видаються дещо суттєвішими, ніж здобутки.

Список використаних джерел

- ¹ Чумак В., Пресняков І. Українська позаблоковість: більше запитань, ніж відповідей // Дзеркало тижня. – 2010. – № 33. – 11 вересня.
- ² Див.: Потехін О. Нейтралітет і позаблоковість // Євроатлантика. – 2010. – № 3. – С. 7.
- ³ Чумак В., Пресняков І. Українська позаблоковість: більше запитань, ніж відповідей // Дзеркало тижня. – 2010. – № 33. – 11 вересня.
- ⁴ Зленко А. Нейтралітет чи позаблоковість: чи це в інтересах України? // Віче. Наукова бібліотека. 12 січня 2012 р. <http://www.viche.info/journal/1418/>
- ⁵ Там само.
- ⁶ Там само.
- ⁷ У міжнародному лексиконі навіть з'явився термін «фінляндизація», що означав часткову відмову від суверенітету в обмін на економічні та політичні вигоди.
- ⁸ Див.: Чумак В., Пресняков І. Указ. праця.
- ⁹ Див. наприклад: Грищенко К. Поза межами шахівниці: прагматичний порядок денний української зовнішньої політики // Дзеркало тижня. – 2011. – № 27. – 17 липня – 6 серпня.
- ¹⁰ Виступ Президента України Віктора Януковича із щорічним посланням до Верховної Ради України. 7 квітня 2011 року. – <http://www.president.gov.ua/news/19736.html> Див. також: Модернізація України – наш стратегічний вибір : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К., 2011. – 416 с.
- ¹¹ Закон України № 2411 – iv від 1 липня 2010 р. «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики». – <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2411-17&c=1#Current> Див. також: Грищенко К. Указ. праця.
- ¹² Зленко А. Указ. праця.
- ¹³ Перепелиця Г. Дилеми безпеки // Атлантична панорама. – 2010 – № 3 (28) <http://www.atp.mil.gov.ua/number-/28/326.htm>
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ Показово, що деякі російські дослідники дорікають українському керівництву за підтримання декларативної позаблоковості і збереження висового рівня взаємодії з Північноатлантичним Альянсом. Див., наприклад, Т. Гузенкова. Нейтральный статус. Выход? Ловушка? Или неординарный политический ход? // Еженедельник 2000. – 2011. – 14 апреля. – 2000.net.ua/2000/-forum/puls/74734
- ¹⁶ Скільки коштуватиме Україні нейтралітет? Дискусія экс-міністрів закордонних справ. Інститут світової політики. – iwp.org.ua/ukr/public/163.html

Українсько-американські відносини в контексті проблем сучасної зовнішньої політики України *

Олександр Потехін

The essential faults of Ukraine's foreign policy, the inconsistency of its domestic policy with the officially declared and legislatively fixed goals in the international sphere, have recently reached a tipping point. The absence of a strategic vision has led to the failure of V. Yanukovich's «balanced course» of simultaneously converging with Russia and integrating with Europe. At the same time, the sphere of interrelations between Ukraine and the USA remains rather limited; there is no basis for positive movement in bilateral relations in the future. By thoughtlessly dismissing the USA as a «balancing» force in relation to other external influences on Ukraine, Kyiv has done considerable damage to its international positions.

Протягом останніх років сутнісні вади зовнішньої політики України, невідповідність політики внутрішньої офіційно задекларованим і законодавчо зафіксованим цілям у міжнародній сфері, задля реалізації яких інтенсивно працювала українська дипломатія, дійшли крайньої межі. Відсутність стратегічного бачення призвела до поразки «збалансованого» курсу В. Януковича – на зближення з Російською Федерацією (ознаки якого спостерігалися в 2010 році) та водночас європейську інтеграцію (країна в 2011 р., як ніколи раніше, наблизилася до укладення Угоди про

асоціацію з ЄС). Ігнорувалася очевидна протилежна спрямованість внутрішніх політичних і економічних системних трансформацій, з одного боку, та євроінтеграційних прагнень, що відповідають національним інтересам України, з другого. Але Київ жодним чином не просунувся й до вирішення наріжних конфліктних питань у відносинах з Москвою. В експертному середовищі панує точка зору, згідно з якою «так далі довго тривати не може». І жодними кадровими змінами справу не залагодиш. Ілюзією було розраховувати на якісь благодатні для України зміни після повернення до Кремля В. Путіна.

* Пропонований аналіз ґрунтується на результатах опитування експертів, проведеного у грудні 2011 року за традиційною методикою серед чотирьох груп осіб, причетних до аналізу, планування, експертизи зовнішньої та безпекової політики України та прийняття політичних рішень (працівники органів державної влади й державних аналітичних структур, військова еліта, фахівці неурядових організацій, журналісти-міжнародники). До опитування було залучено по 42 особи у грудні 2010 та 2011 років. Автор дослідження О. Потехін, збір та обробка інформації – Н. Пархоменко, експерт Центру миру, конверсії та зовнішньої політики України.

Навпаки, посилюватиметься тиск Москви на офіційний Київ, становище якого ускладнюється із наближенням виборів до Верховної Ради 2012 року, а згодом – і президентських 2015. Водночас, нікого не може заспокоїти теза про суто «технічний характер затримки» у відносинах з ЄС у другій половині 2011 та у 2012 році. Діалог України з багатьма державами світу не припиняється. Але його рівень, зміст та т.зв. тональність дедалі зазнаватимуть втрат, об'єктивно зумовлених становищем в Україні, погіршенням іміджу країни в світі та звуженням поля Києва для маневру. Сучасні тенденції примушують декого мріяти про повернення «багатовекторності» як кращих для України часів. Загнаний в глухий кут Харківськими угодами офіційний Київ не наважується навіть натякати про їх перегляд.

Якісний стан відносин України з ключовими зовнішніми партнерами дедалі погіршується. Оцінки взаємин України з ними виявилися цілком передбачуваними. На тлі зближення України з Російською Федерацією протягом 2010 року в наступному – 2011 році намітилася тенденція до дистанціювання. Більшість експертів (57%), як і раніше, характеризували двосторонні відносини як «нерівноправне, асиметричне партнерство», але майже вдвічі (з 45 до 24 %) знизилася оцінка процесу «зближення» двох країн, на третину – «сателітної залежності» України від Росії (41 проти 61 % в 2010 році), приблизно так само – «клієнт-патрональних відносин (21 проти 61%). З єдиним партнером, характер відносин з яким можна з деякою мірою умовності вважати «рівноправним» (у порівнянні з іншими) – Польщею – вдвічі (з 62 до 31 %) впала оцінка «стабільності», кожен третій експерт заявив про «стагнацію», кожен п'ятий вказав на «взає-

мозалежність», а 17 % навіть вважають, що «зближення» двох країн триває.

Найбільш швидкими темпами відбувається подальше дистанціювання України від Сполучених Штатів Америки. Для Вашингтона Київ опинився в «зоні байдужості», за відсутності перспектив вибратися з неї. Близько 70–80 % експертів протягом двох останніх років вказують на це, оскільки «збереження статус-кво» та «стагнація відносин» по суті в даному разі означають те ж саме «дистанціювання». Цікаво, що тільки кожен п'ятий експерт знаходить ознаки «клієнт-патрональних» відносин (зниження оцінки на третину порівняно з 2010 р.). Взагалі ситуація з Україною та її взаєминами із провідними зовнішньополітичними гравцями поступово зміщується до фактичної маргіналізації. Отже, від західного берега (вектору) Україна віддалилася, але й до східного не надто наблизилася. З гордо піднятим прапором «Євро-2012» держава чекала попутного вітру або підвезення звідкільсь альтернативного російському дешевого пального.

Зовнішня політика України, за експертними оцінками, практично повністю визначалася Президентом В. Януковичем (за підтримки МЗС). Верховна Рада, в якій працювала «машина для голосування» Партії регіонів, не мала впливу в цій сфері. Такий характер зовнішньополітичної діяльності відобразився у рейтингу впливовості інститутів та груп еліт в Україні в сфері зовнішньої політики. Зберігся суттєвий вплив найближчого оточення Президента, а протягом 2011 року значно зросла вага тільки однієї категорії – фінансово-промислових груп. Вплив легітимних органів, що відповідають за зовнішньополітичний курс та його реалізацію (Кабмін, РНБОУ, МЗС) був суто символічним. Повністю відсутні також впливи з боку регіональних ліде-

рів та представників громадянського суспільства.

Виглядає доволі показово, що абсолютна більшість експертів вважають, що погіршення міжнародного становища України відбувається передусім через діяльність Президента (понад 80%), а також парламенту (близько 70%) та уряду (майже 55%).

На цьому тлі майже унікальною подією виглядає *україно-американський діалог з питань потенційного співробітництва в енергетичній сфері*. Зацікавленість української сторони в інтенсифікації взаємовідносин пояснюється нагальною потребою в близькій перспективі зменшити критичну залежність від постачань російських енергоносіїв (за найвищими в Європі цінами), зокрема, шляхом збільшення власного видобутку газу з нетрадиційних джерел. Сполучені Штати завжди виявляли готовність допомогти українській стороні у вирішенні проблеми енергетичної безпеки. Про це, зокрема, наголошується в Хартії «Україна – США про стратегічне партнерство», підписаній ще 19 грудня 2008 року. [1] Готовність дотримуватися букви і духу цієї Угоди Вашингтон неодноразово підтверджував вже за часів президента Б. Обами [1].

Перший крок у 2011 році на шляху до цієї мети було зроблено 15 лютого, коли під час третього засідання українсько-американської Комісії стратегічного партнерства у Вашингтоні міністр енергетики і вугільної промисловості України Ю. Бойко (послідовність якого у відданості національним інтересам України виглядає сумнівною) і спеціальний посланець державного секретаря США з енергетичних питань у Євразії Р. Морнінгстар у присутності співголів комісії із стратегічного партнерства – міністра закордонних справ України К. Грищенка і Державного сек-

ретаря США Г. Клінтон, підписали міжурядовий меморандум про взаєморозуміння щодо ресурсів газу з нетрадиційних джерел.

Спільною метою, заявленою у меморандумі, є створення умов для обміну знаннями і експертними напрацюваннями між урядами двох країн в сферах, що стосуються оцінки і кваліфікації ресурсів сланцевого газу в Україні. Реалізація положень документа має поліпшити паливно-енергетичний баланс України, зокрема шляхом диверсифікації джерел постачань газу, залучення інвестицій і новітніх технологій у геологорозвідку і видобуток сланцевого газу в Україні, започаткування на державному рівні системи стимулів і гарантій для сприяння проектам у галузі розвідки і видобутку сланцевого газу, як основи для формування механізму державної підтримки проектів видобутку газу з усіх видів нетрадиційних джерел в цілому. Підписання меморандуму відбулося в рамках візиту української делегації до США, під час якого обговорювалися питання реформування енергетичного сектора України, модернізації української газотранспортної системи і співпраці в освоєнні нетрадиційних ресурсів.

Перспективність видобутку сланцевого газу, як альтернативи постачанню російського природного газу, підтверджують досягнення Сполучених Штатів у цьому напрямі упродовж останніх трьох років. Сланцевий газ істотним чином змінив енергетичний ринок США і забезпечував на кінець 2011 року 15–20% загального видобутку. За оцінками IHS CERA, до 2018 року цей показник може скласти 180 млрд куб. м (27%) на рік на фоні зниження видобутку газу з традиційних джерел. До цього слід ще додати більше 200 млрд куб. м на рік вугільного метану та газу, що видобувається із твердих пластів,

що в сукупності складає вже близько половини усього американського газодобутку [2].

Зауважимо, що у 2009 році США вперше з 2001 року обігнали Росію за обсягами видобутку природного газу, здебільшого саме за рахунок сланцевого газу, створивши тим самим суттєві проблеми для російського монополіста.

Ситуація виглядає таким чином: сланцевий газ перетворив американський ринок із дефіцитного в самодостатній, а надлишок африканського скрапленого газу підриває конкурентоспроможність російського газу в країнах ЄС. Насамперед це стосується Катару, який, починаючи з весни 2009 року, активно демпінгував ціною газу на європейських ринках. Паралельно з цим збільшили власну продуктивність і термінали самого ЄС. Як наслідок, використання скрапленого газу збільшилося на 70 млрд куб. Але головна проблема полягає навіть не в тому, що США зможуть самостійно забезпечувати себе газом, а в тому, що надлишок скрапленого газу вже спрямовується європейцям. Якщо взяти до уваги той факт, що вартість цього газу в 2009 році була в три рази нижча за європейські ціни на продукт «Газпрому», то ситуація насправді виглядала критичною. Мало того, що під ударом опинилися позиції «Газпрому» на світовому ринку як монополіста, це ставить під загрозу плани освоєння Штокманівського газового родовища в Карелії. Адже саме звідти планувалося постачати скраплений газ на ринки США і ЄС. При цьому, за даними НАК «Надра України», Україна має найбільші в Європі запаси сланцевого газу. США виявили готовність брати участь у їх освоєнні.

Наступним кроком у розбудові двосторонніх відносин в енергетичній сфері на практичному, а не суто декларативному рівні стало підписання 1 вересня

2011 року ДК «Укргазвидобування» та компанією «Shell» оновленого договору про спільну діяльність щодо пошуку та видобутку вуглеводів у Дніпровсько-Донецькому басейні. Було досягнуто домовленості, що на першому етапі компанія «Shell» інвестує 200 млн дол. США, а на наступному – ще 600 млн дол. США.

14 жовтня 2011 року в Міністерстві енергетики та вугільної промисловості України відбулося третє засідання українсько-американської Робочої групи з питань енергетичної безпеки. Сторони обговорили питання інвестиційного клімату, субсидій та тарифів в енергетичному секторі України, модернізацію інфраструктури, зокрема газотранспортної системи України, а також структури регулятивних органів. Крім того, учасники засідання приділили увагу питанням реформування НАК «Нафтогаз України», відносинам з партнерами (в контексті укладення Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, включаючи створення зони вільної торгівлі), стан та перспективи співробітництва з американськими компаніями в енергетичній сфері, обмін інформацією щодо стану виконання Меморандуму про взаєморозуміння щодо ресурсів газу з нетрадиційних джерел. Слід відмітити, що реалізація українсько-американських домовленостей із співробітництва в енергетиці вимагають послідовних енергійних кроків української сторони, які гальмуються невизначеністю й непрозорістю дій Києва в цій сфері.

Іншим важливим пунктом порядку денного двосторонніх відносин є продовження спільної роботи для підтримання ядерної безпеки, включаючи зусилля з безпеки майданчика Чорнобильського атомного реактора.

У контексті відзначення 25-ї річниці Чорнобильської катастрофи американ-

ська сторона підтвердила важливість продовження міжнародної допомоги, зокрема внесків до Фонду «Укриття» з тим, щоб завершити проект його перетворення на екологічно безпечну систему. Про це, зокрема, йшлося у листі Б. Обама до В. Януковича напередодні річниці чорнобильської трагедії. Президент США нагадав, що з часу аварії на ЧАЕС Сполучені Штати надали 240 млн доларів на проекти з відбудови Чорнобильського укриття. «Я хочу повідомити, що Сполучені Штати роблять додатковий внесок у сумі 123 мільйони доларів на ці потреби та закликають інші країни також збільшити їхню підтримку», – відзначив американський президент. У своєму листі він також позитивно оцінив зусилля українського уряду, спрямовані на допомогу Японії в локалізації аварії на АЕС «Фукусіма Даїчі», включаючи пропозицію щодо надання досвіду України, набутого після Чорнобильської аварії. У Вашингтоні в одному із залів Конгресу США 4-го травня 2011 року відбулася конференція «25 років трагедії Чорнобиля: наслідки ядерної катастрофи», організована спільно Посольством України в США та Українським Конгресовим Комітетом Америки. Головним гостем був міністр надзвичайних ситуацій України В. Балага, у її роботі брали участь посол України в США О. Моцик, заступник помічника Державного секретаря США Венн ван Діпен, глави дипломатичних представництв Японії, Литви, провідні фахівці у сфері ядерної безпеки та енергетики, представники Конгресу США та української громади. У своєму виступі В. Балага поінформував про заходи, які вживаються Урядом України з метою пом'якшення наслідків Чорнобильської катастрофи, а також про підсумки нещодавно проведених Київського Са-

міту та Конференції донорів Чорнобильських проектів. Зокрема, він відзначив внесок Сполучених Штатів до подолання наслідків аварії на ЧАЕС, будівництва об'єкту «Укриття» та сховища відпрацьованого ядерного палива. Держсекретар США Г. Клінтон і голова МЗС України К. Грищенко 26 вересня підписали меморандум про взаєморозуміння в питаннях ядерної співпраці. США підтвердили намір надати, згідно з затвердженим графіком, фінансову і технічну допомогу у будівництві і запуску до 2014 року джерела нейтронів у Харкові. На додачу до нових дослідницьких програм джерело нейтронів зможе виробляти близько 50 видів медичних ізотопів, що можуть використовуватися для лікування раку та інших захворювань. Обсяг фінансової і технічної допомоги, як очікується, перевищить 60 млн доларів.

Підписання цього документа стало важливим етапом на шляху реалізації рішення України позбутися всіх запасів високозбагаченого урану, що відбулося напередодні Саміту з ядерної безпеки в Сеулі у березні 2012 р. Ця ініціатива влучно вписалася у русло зовнішньополітичних кроків президента Б. Обама в галузі ядерного роззброєння та зміцнення ядерної безпеки. Тоді ж Сполучені Штати пообіцяли надати усю необхідну технічну й фінансову допомогу для підтримки цих зусиль.

У рамках плану українсько-американського військового співробітництва в останній тиждень березня 2011 року відбувся візит делегації Військово-Морських сил Збройних сил України до центру протимінної боротьби ВМС США у Сан-Дієго (штат Каліфорнія). На початку червня 2011 року відбулися головні щорічні спільні навчання – «Сі бриз». Нагадаємо, що українсько-американські навчання серії «Сі бриз» проводяться з 1997 року відповідно до

«Меморандуму про порозуміння та співробітництво з питань оборони та військових відносин між Міністерством оборони США та Міністерством оборони України» від 1993 року. Вони започатковані на двосторонній основі з метою підготовки та нарощення бойової готовності Військово-Морських сил Збройних сил України, але є відкритими для інших країн, як членів НАТО, так і для позаблокових або нейтральних, що приєдналися до програми «Партнерство заради миру». За період з 1997 року було проведено вісім навчань серії «Сі бриз» – у 1997, 1998, 1999, 2001, 2002, 2007, 2008 та 2010 роках.

Темою навчань у 2011 року, які проводилися в Одеському морському торговому порту, в північно-західній акваторії Чорного моря та на полігоні Широкий Лан на Миколаївщині, було проведення міжнародної миротворчої антипіратської операції – традиційний в останні роки сценарій. Відрізнявся він від минулих не тільки своєю масштабністю, а й кількістю країн-учасників. Протягом двох тижнів військовослужбовці Азербайджану, Алжиру, Бельгії, Великої Британії, Грузії, Данії, Канади, Кенії, Македонії, Молдови, Нідерландів, Німеччини, Туреччини, США, України, Франції та Швеції відпрацьовували дії багатонаціональних штабів та сил під час планування і проведення міжнародної миротворчої операції.

Слід наголосити, що навчання «Сі бриз» «закривають» 50 % планів бойової підготовки українських моряків. Для морської авіації, за даними військових джерел, цей показник ще вищий. І більшу частину витрат, а це від 2 до 3 млн доларів США, оплачують американські платники податків.

За результатами візиту в Україну Верховного Головнокомандувача Об'єднаних Збройних сил НАТО у Європі адмірала Джеймса Ставрідіса улітку

2011 року на початку листопада Харків відвідала американська військова делегація, у складі якої головні сержанти Стратегічного командування НАТО з операцій та Командування Збройних сил США у Європі. Метою їхньої робочої поїздки по Слобожанщині було надання консультативно-дорадчої допомоги українським військовим щодо створення професійного сержантського корпусу та вивчення організації навчального процесу у двох харківських військових коледжах.

Через місяць у Косовому, на території американської військової бази «Bondsteel», відбулося спільне заняття українських та американських військовослужбовців щодо припинення масових заворушень. За сценарієм тренування, рота військовослужбовців нової 15-ї ротації американського контингенту мала взяти під контроль вуличні заворушення, в ході яких було заблоковано одну із доріг. Під час тренування особовий склад бойової групи «East» сил KFOR у Косовому мав навчитися оперативно реагувати на надзвичайні ситуації, здійснювати психологічний вплив на збурених і неадекватних демонстрантів. Крім того, відпрацьовувалися практичні дії з повітряної евакуації умовно постраждалих військовослужбовців. До заняття були залучені автомобілі та спеціально обладнаний медичний гелікоптер UH-60 «BlackHawk».

У контексті українсько-американського економічного співробітництва протягом 2011 року зберігалася тенденція до збільшення обсягів двосторонньої торгівлі. Так, за підсумками 11 місяців 2011 року загальний товарообіг зріс на 46 % і склав 3 219 млн дол. США [3]. Разом з тим й надалі досить скромним, враховуючи статус Сполучених Штатів як найбільшого в світі інвестора, залишається обсяг прямих американських

інвестицій в українську економіку. Станом на 01.07.2011 року їх було залучено у розмірі 1 млрд 088 млн дол., що складає лише 2,3% усіх прямих іноземних інвестицій в економіку України [4]. За цим показником США посідають лише десяте місце. З метою поліпшення ситуації в цій сфері 7 листопада 2011 року в клубі Пенсільванського університету Нью-Йорка відбулася презентація «Найкращі інвестиційні можливості в 2011 році в Україні», організована Державним агентством з інвестицій та управління національними проектами України і Генеральним консульством України в Нью-Йорку за сприяння компанії «Broad Street Capital Group». Захід, участь в якому взяли близько 100 представників ділових кіл США, зокрема керівники USUBC, HSBC Securities, UPS Capital, FCU, Manhattan Chamber of Commerce, LSE Motors Ltd, IBE Trade Corp, New Tours USA тощо, став початком другого етапу світового «роудшоу», яке Державне агентство з інвестицій та управління національними проектами проводило у 16-ти фінансових центрах світу протягом двох місяців. У рамках презентації були представлені Національні проекти «LNG-Термінал», «Енергія природи», «Олімпійська надія 2022», «Чисте місто», «Нове життя» та «Відкритий світ».

США є провідним партнером України в галузі охорони здоров'я, зокрема з питань протидії ВІЛ/СНІД, туберкульозу, птишиному та пандемічному грипу. 15 лютого 2011 року Міністр закордонних справ України К. Грищенко підписав угоду між Кабінетом Міністрів України та Урядом США про співробітництво у сфері протидії ВІЛ/СНІД у 2011–2015 роках. Церемонія підписання рамкового документа відбулася у Посольстві України в США. Американську сторону представляв Глобальний координатор США з

питань СНІД посол Ерік Гузбі. Документ визначає основні напрями співпраці між нашими країнами у сфері протидії поширенню ВІЛ/СНІД в Україні, яке, попри зусилля з боку нашої держави, останніми роками набуває ознак серйозного загострення. Серед найважливіших завдань, визначених документом на наступні п'ять років, надання нашій державі підтримки та рекомендацій у сфері боротьби зі СНІДом.

7 квітня у Міністерстві охорони здоров'я України відбулася зустріч з представниками МБФ «Фонду Клінтона». Голова Державної служби України з питань протидії ВІЛ-інфекції/СНІДу та інших соціально небезпечних захворювань О. Федько зустрівся із керівником Лабораторного підрозділу Міжнародного благодійного Фонду «Фонд Вільяма Дж. Клінтона» паном З. Кацом. Сторони обговорили напрями подальшої співпраці у сфері розвитку системи лабораторної діагностики ВІЛ-інфекції/СНІДу в Україні та визначили подальші спільні кроки у напрямі оптимізації роботи існуючої лабораторної мережі регіональних центрів СНІДу. Зауважимо, що МБФ «Фонд Клінтона» співпрацює з МОЗ України у сфері програм профілактики розповсюдження ВІЛ-інфекції, розвитку лабораторної діагностики та навчання фахівців у галузі лікування ВІЛ/СНІДу. На зустрічі були присутні співробітники Комітету з питань протидії ВІЛ-інфекції/СНІДу та іншим соціально небезпечним хворобам МОЗ України та представники МБФ «Фонд Клінтона».

У контексті політичного діалогу на найвищому рівні слід зазначити, що протягом 2011 – весни 2012 року відбулися лише три короткі зустрічі президентів України і США.

Перша з них – наприкінці травня у Варшаві, коли В. Янукович брав участь

у робочому обіді від імені Президента Польщі Броніслава Коморовського на честь Глав держав-учасниць XVII Саміту країн Центральної Європи. У заході також взяв участь спеціальний гість – Президент Сполучених Штатів Америки Б. Обама. Перед початком обіду Президент України В. Янукович і Президент США Б. Обама привіталися та мали коротке спілкування.

Ще одного разу, згідно з повідомленнями офіційних українських джерел, президенти двох країн зустрілися під час робочого візиту президента України до США для участі в роботі 66-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН в Нью-Йорку, який тривав з 19 по 22 вересня 2011 року [5]. На другий день візиту прес-служба президента повідомила про «коротку зустріч» В. Януковича з Б. Обамою: «У Нью-Йорку президент України Віктор Янукович взяв участь в офіційному прийомі від імені президента Сполучених Штатів Америки Барака Обами. Під час заходу відбулася коротка тепла розмова президентів України та США. Барак Обама відзначив той великий внесок, який робить нинішнє українське керівництво у справу ядерної безпеки в усьому світі». Проте слід зауважити, що офіційний сайт Білого дому про жодні зустрічі, тим більше переговори президентів, не повідомив. Жодної подібної інформації не з'явилося і в американській пресі. Під час Саміту з питань ядерної безпеки в Сеулі в березні 2012 року відбулася надкоротка зустріч двох президентів, під час якої Обама подякував за виконання обіцянки щодо передачі Росії високоефективного урану, запевнив у продовженні співробітництва з пов'язаних з цим актом питань та порушив питання щодо стану демократії в Україні. Згідно з прес-релізом Білого дому, «Президент підкреслив важливість продемонструвати життєздатність україн-

ської демократії, забезпечивши вільні, чесні та прозорі парламентські вибори в жовтні. Президент також висловив стурбованість вибірковими переслідуваннями політичної опозиції» [6].

На той час Сполучені Штати вже неодноразово заявляли про своє занепокоєння згортанням демократичних процесів та переслідуваннями політичної опозиції в Україні, що значно ускладнило розвиток двостороннього діалогу, особливо у другій половині 2011 року – під час судового процесу та засудження колишнього прем'єр-міністра Ю. Тимошенко.

Але перший сигнал про стурбованість Сполучених Штатів станом демократії в Україні надійшов із Вашингтона ще на початку квітня 2011 р., коли Державний департамент США оприлюднив щорічний звіт про стан дотримання прав людини у світі, в якому зазначалося, що ситуація в цій царині в Україні є вкрай критичною. Держдеп звернув увагу на збільшення випадків обмеження свободи зібрань, а також посилення корупції в уряді й суспільстві. Крім того, у звіті містилися критика неефективної та корумпованої судової системи в Україні та наводилися приклади збільшення тиску на засоби масової інформації, самоцензури серед власників ЗМІ та їх співробітників, побиття журналістів.

Починаючи з другої половини червня 2011 р. відбувається різке погіршення тональності двостороннього діалогу, рівень українсько-американських відносин у політичній площині стрімко знижувався, що було викликане протилежними оцінками Києвом і Вашингтоном перебігу подій, пов'язаних, насамперед, з судовими процесами над лідерами української опозиції – колишнім прем'єр-міністром Ю. Тимошенко та колишнім міністром внутрішніх справ Ю. Луценком. Держдепартамент

США закликав уряд України утриматись від дій, що створюють враження «вибіркового правосуддя» та підривають верховенство права в Україні. Виступаючи на міністерській конференції Спільноти демократій у Вільнюсі влітку 2011 р., держсекретар США Г. Клінтон зазначила: вона вважає, що судовий процес проти Ю. Тимошенко є політично заангажованим. У вересні 2011 р. держсекретар США Г. Клінтон та Верховний представник ЄС з питань зовнішньої політики та безпеки К. Ештон надіслали В. Януковичу спільного приватного листа, в якому висловили занепокоєння згортанням демократичних процесів в Україні та арештом Ю. Тимошенко.

26 вересня в ході зустрічі з міністром закордонних справ України К. Грищенком американський держсекретар ще раз закликала українську владу дотримуватися демократичних принципів. Г. Клінтон, зокрема, зауважила, що дуже важко будувати демократію в Україні, але додала, що США прагнуть бачити реальні зміни: «Життєво важливо, щоб влада уникала будь-яких дій, які можуть підірвати демократію, верховенство права або участь у політичному житті країни». А після винесення вироку Печерським судом м. Києва 11 жовтня 2011 року, який засудив Юлію Тимошенко до 7 років тюремного ув'язнення за перевищення службових повноважень при підписанні газових домовленостей з Росією на початку 2009 року, на офіційному сайті Адміністрації президента США Б. Обама була оприлюднена спеціальна заява з цього приводу, в якій, зокрема, йшлося про те, що «Сполучені Штати глибоко розчаровані засудженням і вироком щодо колишнього прем'єр-міністра України Юлії Тимошенко за політично вмотивованим кримінальним переслідуванням». «Звинувачення проти Тимо-

шенко і хід судового розгляду цієї справи, а також переслідування інших лідерів опозиції та членів попереднього уряду, викликали серйозні побоювання з приводу прихильності української влади демократії та верховенству права – зазначили у Білому домі – Сполучені Штати рішуче підтримують мету українського народу жити в демократичній і процвітаючій європейській країні, і залишаються відданими зміцненню двостороннього співробітництва, заснованого на спільних цінностях та спільних інтересах. Проте Україна не може досягти цієї мети без подвоєння зусиль, спрямованих на захист і зміцнення демократії та верховенства права для всіх громадян країни». «Враховуючи це, Сполучені Штати закликають звільнити Тимошенко та інших політичних лідерів і колишніх урядовців, і вважають, що вони не повинні бути обмеженими в можливостях повноцінно брати участь у політичному житті, зокрема і в парламентських виборах наступного року» – наголошувалося у документі.

Оцінюючи підсумки українсько-американських відносин, маємо констатувати, що їх порядок денний визначався не лише (1) змінами, що відбулися в результаті переосмислення змісту «стратегічного партнерства» між двома державами внаслідок трансформацій зовнішньополітичного курсу України після обрання В. Януковича президентом на початку 2010 року, та (2) «перезавантаженням» американо-російських відносин, в результаті чого Україна опинилася на периферії американських національних інтересів, але, насамперед, внутрішньополітичними процесами в нашій країні.

Відверте розчарування адміністрації Б. Обама у внутрішньополітичному курсі Києва, викликане значним посиленням авторитарних тенденцій, згортанням демократії, придушенням

опозиції шляхом судового переслідування її лідерів, мало вагомі наслідки. Після винесення вироку у Печерському суді м. Києва Ю. Тимошенко по «газовій справі» відбулося призупинення співпраці України з МВФ (де вплив США є надзвичайно високим), внаслідок чого наша країна у черговий раз опинилася під загрозою дефолту. Неодноразові декларації офіційного Києва про всі можливості економічного розвитку без допомоги з боку МВФ не мали під собою об'єктивних підстав – будь-які кредити з інших джерел щонайменш удвічі дорожчі. Як наслідок, вже 19 жовтня 2011 р. рейтингове агентство «Fitch» погіршило прогноз щодо довгострокового рейтингу дефолту емітента (РДЕ) України в іноземній і

національній валюті з «позитивного» на «стабільний», підтвердивши довгостроковий РДЕ та короткостроковий РДЕ на рівні «В».

У цілому сфера взаємодії двох держав за збереження в порядку денному життєво важливих для України питань, залишається досить обмеженою, бракує основи для позитивних зсувів у двосторонніх відносинах в подальшому. Всі спроби Києва відокремити економічні та безпекові питання від тенденцій політичних змін в Україні були заздалегідь приречені на невдачу. Легковажно позбавившись США як «балансуючої» сили щодо інших зовнішніх впливів на Україну, Київ значно погіршив свої міжнародні позиції.

Список використаних джерел

1. Хартія Україна–США про стратегічне партнерство від 19.12.2008. – Електронний ресурс – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/-840_140/print1330090685074362

2. Геллер Е.И., Мельникова С.И. Другой газ / Е.И. Геллер, С.И. Мельникова // Россия в глобальной политике. – 2010 - № 2, Март-Апрель – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.globalaffairs.ru/numbers/43/13579.html>.

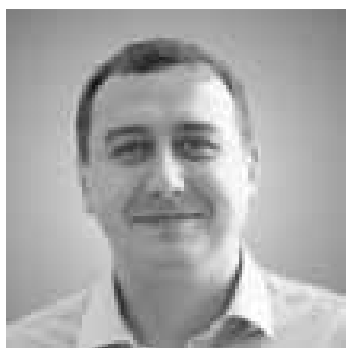
3. Режим доступу: mfa.gov.ua/mfa/ua/-publication/content/57804.htm

4. Режим доступу: mfa.gov.ua/mfa/ua/-publication/content/57804.htm

5. Режим доступу: http://txtnewsru.ua/Ukraine/21_sept_2011/janukowycz_obama.html

6. Режим доступу: <http://www.whitehouse.gov/the-press-office/2012/03/27/readout-president-s-discussion-president-yanukovych>

7. Обама розчарувався в Януковичі 12.10.2011. – Електронний ресурс – Режим доступу: <http://ua.politics.comments.ua/-2011/10/12/161991/obama-rozcharuvav-sya-v-yanukovich.html>

Формування системи цінностей українців в умовах інтеграційно-цивілізаційних процесів

Григорій Шамборовський

The article is devoted to the problem of Ukraine's formation as a distinctive state on the border between Western and Eastern civilizations. Ukrainian policy-makers must start moving to a new level in foreign policy and develop the concept of building a bridge between Europe and Asia that will serve not only to facilitate the exchange of goods and services, but to unite and strengthen Western and Eastern values. A gradual and purposeful advance toward the development of a democratic society based on consolidation of private initiatives, big businesses and patriotic authorities will not only ensure economic development, but also foster the establishment of social justice.

У світі близько 20 міжнародних інтеграційних економічних систем (об'єднань), що охоплюють основні регіони і континенти земної кулі. На країни, що входять до них, припадає майже 2/3 ВВП планети і основна частина міжнародної торгівлі (приблизно 7 трлн дол. США) і міждержавного руху капіталів (майже 0,6 трлн дол. США). Деякі з таких систем охоплюють десятки країн (Африканське економічне співтовариство – понад 30, АТЕС – понад 20, ЄС – 27). Але чим насправді є інтеграційні процеси?

Відповідь на це запитання залежить від того, кого запитуватимуть. Економісти і політологи розглядають інтеграцію, як згуртування, об'єднання політичних, економічних, державних і громадських структур в межах регіону, країни, світу. Однак з погляду історіософських концепцій інтеграція – це етап розвитку цивілізацій, що є набагато глибшим трактуванням цього явища і процесу. В історії давно відомі об'єднання територій під юрисдикцією імперій, королівств, князівств, згодом військові та політичні союзи, федерації і сьогодні – міжнародні об'єднання, ме-

тою яких є усунення торговельних перешкод, а також гармонізація соціально-економічних відносин.

Цивілізаційні теорії набули особливої актуальності насамперед завдяки дослідженням О. Шпенглера, А. Дж. Тойнбі, С. Гантінгтона і Ф. Фукуями. Українські вчені Ю. Пахомов, А. Гальчинський, О. Гончаренко також звертаються до цивілізаційних теорій, що дає підстави вийти за рамки мислення в поняттях держави, розкриваючи загальні цивілізаційні основи міждержавної взаємодії на основі усвідомлення власної цивілізаційної ідентичності.

Історичний досвід інтеграційних процесів нероздільно пов'язаний з міжнародними конфліктами та війнами. Існує відеоролик в якому протягом п'яти хвилин показано 1000 років територіальних змін кордонів тогочасних європейських держав, більшість з яких супроводжувалась збройними конфліктами і завоюваннями [1].

Українська історія – невід'ємна частина всесвітньої історії, що нерозривно простягнута від Київської Русі (у сучасних версіях – від «протослов'ян,

праслов'ян, давніх слов'ян» з III тисячоліття до н. е.). Українські землі одвічно виступають важливими ресурсами і мають стратегічне геополітичне значення на кордоні Європи та Азії.

Формування суверенної держави на території українських земель було і надалі є надзвичайно важким завданням для її народу. Географічне розташування України, родючі ґрунти, вигідні шляхи сполучення, брак надійних природних кордонів по всьому периметру завжди робили її територію об'єктом численних експансій з боку двох найбільших цивілізацій «Заходу» і «Сходу», «Європи» і «Азії», євроатлантичного світу і євразійського, латинсько-католицького і візантійсько-православного. Ця обставина також істотно вплинула на самоідентифікацію і формування соціально-економічних цінностей українців.

Спроби знайти відповідь на запитання щодо походження та джерел української ідентичності здійснювались в українській історичній, філософській та міжнародно-політичній науці від кінця XIX ст. Цій темі були присвячені праці М. Драгоманова, М. Грушевського, М. Міхновського, Д. Донцова, С. Рудницького і Ю. Липи. Всі вони переконливо обґрунтовували потребу орієнтації України на Схід, на Захід, на Північ і Південь. Наприклад, С. Рудницький висловлював думку, що зовнішньополітичним орієнтиром України має бути Захід, Ю. Липа – Південь і частково Північ. Цій темі присвячено багато сучасних публікацій, зокрема такі вчені, як О. Коппель і О. Пархомчук роблять великий внесок у дослідження історико-цивілізаційних проблем України [2].

З уваги на географічне розташування та історичні події Україна не лише на кордоні між Європою та Азією, але розділяє дві системи культурних цін-

ностей в Євразії. Відомий стратег-політолог С. Гантінгтон відніс Україну до розряду так званих розірваних країн між західною католицькою цивілізацією і російським православним світом. На долю нашої держави випало важке цивілізаційне випробовування – бути в центрі соціально-економічних інтересів та конфліктів між Сходом і Заходом. Конфлікт чи «зіткнення цивілізацій» не важливо спричинений він був економічними, релігійними чи ідеологічними інтересами сприяв тому, що Україна на початку XXI ст. розділяє дві системи цінностей і є унікальною біполярною державою в центрі Європи.

У книзі Л. Залізняка міститься низка праць, присвячених питанням етногенезу українців, в яких чітко, логічно і на високому фаховому рівні описано історичний процес розвитку відносин українських держав із західними і східними сусідами, що в сучасному розумінні були нічим іншим, як інтеграційними процесами то в одну, то в іншу цивілізацію. Автор переконливо доводить, що український народ завжди був частиною західноєвропейської цивілізації і наводить факти та події, які призвели до її поглинання східноєвропейською цивілізацією, яку уособлювала Російська імперія та її прямий спадкоємець СРСР [3].

Національна ідея і зовнішньоекономічні пріоритети набули особливої актуальності протягом років незалежності, коли українцям знову випала можливість будувати державу, засновану на власних історичних, політичних, соціокультурних та економічних інтересах. Однак українське суспільство за двадцять років не змогло визначитися ні з етичними, ні з національними і, тим більше, з цивілізаційними цінностями, які дали б змогу сформувати свої інтереси і завдання.

Про невизначеність українців стосовно цивілізаційної орієнтації та взає-

мозаперечність соціально-економічних цінностей написано вже чимало. Про комплекс біполярності українців пише, зокрема, М. Рябчук: «Українці у різних соціологічних опитуваннях дають дивовижні відповіді: дві третини, наприклад, хоче у ЄС і водночас дві третини – у союз із Росією й Білоруссю; дві третини хоче вільного ринку й демократичних свобод і так само дві третини хоче планово-розподільчої економіки й авторитарної твердої руки; дві третини шанує Шевченка й Грушевського і дві третини – Леніна й Петра Першого» [4].

Така ситуація сприяє розподілу українців на прихильників ЄС та Росії. Однак насправді це не так очевидно, як запевняють політичні лідери, чим ще більше загострюють проблему. Гірше те, що в Україні відбувається поділ на бідних і багатих, впливових і байдужих, цінних і непотрібних, сформувалися олігархічні й політичні групи, які розглядають населення України або як робочу силу або, в кращому разі, як електорат.

Ця проблема стала чи не основною у тому, що ми не досягли бажаного рівня розвитку економічної та політичної систем. Більша частина населення невдоволена рівнем та якістю життя. Молодь залишає державу в пошуках кращого добробуту, старше покоління виживає на мізерну зарплатню, а у пенсіонерів ледве вистачає грошей на ліки і харчі. До того ж це відбувається в країні, яка за своїми природними і людськими ресурсами є однією з найбагатших у світі! Водночас інші українці купують автомобілі класу люкс, елітні квартири і будинки, літаки і яхти, предмети розкоші, відпочивають на найдорожчих світових курортах.

На тлі цього в Україні відбуваються політичні скандали і шоу, де наші лідери – «національна еліта» звинувачують

один одного у зраді національних інтересів, а простим українцям пояснюють складну політико-економічну ситуацію в державі її комуністичним спадком, проблемами трансформаційного періоду, економічними кризами, помилками попередньої влади. Причому так говорять новообрані лідери незалежно, яку політичну партію вони представляють – владну чи опозиційну.

Зовсім іншу думку про проблеми в Україні можна почути в розвинутих країнах світу, тут прямо говорять про корумпованість, безвідповідальність та особистий інтерес української політичної та економічної еліти. Втім, не варто звинувачувати лише владу в усіх негараздах нашої держави, оскільки часто проблема прихована в кожному з нас. Гіркий історичний досвід державотворення, нищення і плюндрування національної культури та патріотичної еліти викривив уявлення українців про життєві цінності і блага. На жаль, цей процес не зупинився з крахом радянської системи, а у змінений формі триває.

Західні цінності зробили революційний перелом у свідомості українців і сприяли інтенсивному розвитку особистості та її творчого потенціалу. Раптовий перехід від соціалізму до індивідуалізму, егоцентризму та масова культура споживання відзначилися жорстокістю і байдужістю до співгромадян, що виявилось у соціальній несправедливості та в розшаруванні суспільства.

Кардинальна зміна суспільної системи, що відбулася за останні десятиліття в українському суспільстві, вимагають переоцінки значущості багатьох фундаментальних цінностей. Молоде покоління українців вже не пов'язане з колишніми цінностями, але й не повністю сприйняло цінності вільного демократичного суспільства.

Україна на початку ХХІ ст. сформувалася як учасник інтеграційних процесів і відіграє важливу роль саме на межі цивілізацій, що потребує відповідної форми регіональної політичної та економічної організації. Сучасні демократичні тенденції вимагають від громадянина не лише політичної активності, а й усвідомлення власної ролі та ваги в житті суспільства, а також дії відповідно до власних переконань і цінностей. Від того, яку систему цінностей обере чи сформує українське суспільство на сучасному етапі залежить не лише доля нашої держави, а й майбутнє всієї Європи.

Трансформація соціально-економічних цінностей в Україні

В Україні становлення соціально-економічних цінностей складне і важке через те, що вже понад три століття українцям нав'язують ідеї, які чужі для самобутньої, вольової та унікальної нації і суперечать здоровому глузду та природі людини. Найболючішим і несправедливим можна вважати насильницький спосіб комуністичної влади формування «радянської людини», яка майже зруйнувала найважливіші цінності українця – любов до праці, повагу до батьків і предків, пошану до громади, віру в Бога.

Радянська система цілеспрямовано впливала на особистість, починаючи від дитячого садка і закінчуючи трудовими зборами людину змушували до неї пристосовуватися. Вироблялися риси світогляду, погляди на життя, звички, традиції, які за багато десятиліть глибоко закріпилися у свідомості людей колишнього СРСР.

Але навіть тепер, після того, як комуністична диктатура відійшла в минуле і виросло нове покоління українців, які ніколи не чули фальшивої пропаганди і не відчували страху перед

тоталітаризмом, в українському суспільстві надалі відбуваються процеси руйнування національних цінностей, заснованих на повазі до праці і співгромадян. В державі бракує національної економічної культури, нема розуміння структури й механізмів перехідної економіки та уміння виконувати конкретні економічні ролі в умовах ринкових реалій.

Узагальнюючи феномен пострадянської соціально-економічної культури, С. Матвеев, Л. Лясота стверджують, що її неможливо укласти в загальноприйнятій типологізації та класифікації, вона характеризується поєднанням декількох різномірних шарів, елементів, які можна згрупувати в такі блоки:

- фрагментарність, що виявляється в поєднанні особливостей вияву елементів традиційно українських, радянських (цінностей патерналістської культури) і модерністських (цінностей капіталістичної культури, які запозичуються разом із західними ринковими інститутами);
- високий ступінь гетерогенності економічної культури – існування багатьох класових, національних, регіональних, конфесійних та інших субкультур;
- конфліктність – брак базового консенсусу в суспільстві щодо економічних цінностей, високий ступінь напруженості між соціально-класовими угрупованнями;
- амбівалентність, яка виявляється в одночасному підтримуванні різних економічних цінностей [5].

Існує також думка, що для пострадянської людини ринкова економіка – це імперіалістична економіка визиску трудящих, підприємець мислиться лише в категоріях експлуататора найманої праці, а звичайна людина не потребує демократичних свобод, бо привчена до державного патерналізму. Вона має

пасивну психологію, не готова взяти відповідальність за власне працевлаштування і за стан речей у громадському житті [6].

Однак така, здавалось би вичерпна, характеристика пострадянського українського суспільства породжує більше запитань аніж відповідей і найголовніше з них – чи насправді все так безнадійно. Адже якщо прийняти такий стан справ, то українці не мають шансів на згуртовану і незалежну державу. На щастя, це не зовсім так, і це засвідчує реальність. Події Помаранчевої революції 2004–2005 рр. засвідчили активність, солідарність і згуртування українського народу. Можливо тоді спрацювала історична пам'ять, або завдяки високій освіченості українці здатні долати стереотипи і об'єднуватися заради спільного добробуту. Українці ще зберігають спадщину радянської, тепер вже й пострадянської культури, але матеріально і, щонайважливіше, духовно спрямовані на розвиток власної давно вимріяної самостійної держави.

Соціальні зміни приводять до поступового утвердження в суспільній свідомості нової системи ціннісних орієнтацій. Сьогодні відбувається формування особливого соціокультурного типу нового українця, який інтегрований у світові соціально-економічні процеси і залежить більше від них, аніж від пережитків минулого.

Це засвідчила економічна криза 2008 р., коли виявилося, що не лише національна економіка вразлива до зовнішніх шоків, але і соціально-економічні цінності українців прямо залежать від змін глобальної економічної культури. Україна інтегрована в світову економіку, засновану на принципах лібералізму і вільного ринку, де конкуренція визначає дохід кожного учасника. Тому добробут українців залежить від ефективності виробництва і споживання не

лише на внутрішньому, але і на світовому ринку. Це означає, що національна економічна культура не лише повинна бути заснована на принципах ринкових відносин, а й бути інтегрованою відповідно до особливостей світової економічної культури.

Загальною тенденцією глобалізованого світу є пошук універсальних цінностей і очевидно стає потреба чіткого визначення пріоритетів, які, з одного боку, найбільше відповідатимуть актуальним економічним і соціальним потребам людства, а з іншого, сприятимуть розвитку національних держав. Дослідники акцентують увагу на психологічних особливостях індивідів і шукають спільних рис у поведінці та потребах людей у світі, незалежно від їхніх національних, ідеологічних, релігійних чи будь-яких інших переконань. Велика робота проводиться у межах таких міждисциплінарних наук, як економічна психологія та соціальна психологія, а також культурологія, маркетинг, етнографія. Їх одночасно об'єднує і розділяє спільний предмет дослідження – добробут, оскільки кожна наука по-своєму трактує це багатогранне поняття.

У економіці та соціології увага дослідників зосереджується на аналізі чинників соціально-економічного середовища добробуту індивіда: доходах, злочинності, якості продуктів, доступності закладів охорони здоров'я, ступені розв'язання соціальних проблем, рівні освіти тощо. Психологія традиційно зосереджує увагу на афективних структурних компонентах суб'єктивного мислення – емоційних рефлексіях і ціннісних переживаннях людей.

Важко оцінити, чи різке гальмування світового економічного розвитку мало лише негативні наслідки для прогресу людства, оскільки в світі відбулося переосмислення ціннісних основ осо-

бистості і суспільства загалом, звернення до проблеми етичних цінностей.

Етика та економіка споживання як чинник соціально-економічного добробуту українців

У дослідженні соціально-економічних цінностей під час економічних криз особливо актуальним є етичний підхід, оскільки економіка завжди має справу з зовнішніми, а етика досліджує внутрішні блага людини і визначає значущість внутрішньої системи ціннісних орієнтацій. Економіка має дбати про збільшення людських потреб, щоб більше вироблялося, щоб сума матеріальних цінностей збільшувалася. Етика ж завжди навчала людство обмежувати свої потреби.

Людина підсвідомо відчуває правильність етичного існування, однак цілеспрямовано намагається максимізувати корисність споживання благ цивілізації. Звичайно, не можна говорити, що так чинить кожна людина. Ми можемо спостерігати цілком протилежну поведінку багатьох людей в усьому світі, які відмовляються від споживання додаткових матеріальних благ задля збереження здоров'я, ресурсів чи розвитку духовного світу. Однак така практика здебільшого актуальна (або трапляється) на вищих рівнях розвитку людини і часто буває вимушеною через певні правила, обмеження, норми і догми. Такий парадокс людських потреб неможливо пояснити в межах позитивної економіки, що змушує дослідників постійно переглядати підвалини економічної науки – модель економічної людини.

Тенденція щораз більшого споживання стає дослідницькою проблемою соціології, культурології, маркетингу, етнографії, соціальної психології. Дослідженню поведінки споживачів присвячено багато наукових робіт, проте,

не зважаючи на численні спроби розширити знання про природу і мотивацію у поведінці споживача, досі в економічній теорії властивості споживача залишаються на рівні уявлень про «економічну людину» – раціонального суб'єкта системи суспільного відтворення. Однак у сучасних умовах глобального і водночас індивідуального формування споживчого попиту, споживання слід розглядати як соціокультурний та психоекономічний феномен з новою роллю, що конститує у формуванні суспільних відносин. Важливо усвідомлювати, що споживачі – це не раціональні егоїсти, які максимізують функцію корисності, а живі люди, яких більше цікавить набір соціо-економічних характеристик життя, аніж додаткова корисність споживання благ.

Особливу увагу треба зосереджувати на поведінці споживача, оскільки споживання є основним індикатором добробуту і сигналом для виробників. Штучне стимулювання споживання засобами реклами призводить до кризи надвиробництва. Споживання стоїть у центрі дослідження економіки з одного боку як етична проблема, а з іншого – як суто економічна, оскільки збільшення населення планети закономірно веде до збільшення попиту на товари і послуги, а брак достатніх ресурсів вимагає виробництва універсальних продуктів.

Споживання відображає психолого-економічні властивості особистості й реалізується через ставлення індивіда до економічної реальності та взаємовідносин з іншими людьми. В ці відносини включено такі психічні феномени, як цілі, мотиви, наміри, очікування тощо. Уявлення та клопотання людей про власне матеріальне становище постійно впливають на їхню повсякденну економічну поведінку та взаємодію в соціальному й економічному середовищі і

заторкують всю систему макроекономічних відносин з державою, багато в чому визначаючи життєву позицію, світогляд, сферу цінностей людини.

Можна впевнено говорити, що ставлення індивіда до власного добробуту впливає на формування його соціально-економічної ідентифікації і визначає рівень задоволення від життя. Суб'єктивність людини в тому, що вона усвідомлює причиново-наслідковість своїх дій і впливає на хід свого життя. В пошуку оптимального стану речей, людина здатна перетворити незалежну від неї ситуацію на залежну, і поліпшити або погіршити її для себе і для навколишнього світу.

Біологічна еволюція передбачає закономірний розвиток усіх життєвих процесів завдяки зміні генних кодів. Термін еволюція широко застосовують в різних комбінаціях. Наприклад, часто говорять про культурну, соціальну, економічну, цивілізаційну та іншу еволюцію. У багатьох публікаціях автори намагаються пояснити, виокремити і навіть сформулювати наукову новизну, використовуючи це поняття. Однак у кожному випадку розуміється якийсь розвиток, здебільшого позитивний. Еволюція розглядається як накопичення досвіду, кількості переживань, щоб при досягненні достатньої сили, якості, зробити квантовий стрибок на новий, складніший і вищий рівень. Проте слід пам'ятати, що еволюційний стрибок потребує значних ресурсів – затрат енергії і матерії.

Починаючи від епохи пізнього середньовіччя, людство застосувало ефективний чинник науково-технічного прогресу – принцип інновацій, заснований на антропоцентризмі, згідно з яким людина вбачає своє призначення в перетворенні природи. Це значно пришвидшило формування техногенної цивілізації, де принцип інновацій є

детермінантою суспільного розвитку і основою аксіології виховання. Сутнісною рисою техногенної цивілізації є пошук і застосування нових технологій, до яких належать не тільки виробничі технології (що забезпечують економічне зростання), а й технології соціального керування і соціальних комунікацій. Ідеал індустріалізму, наукова раціональність, ідеал активно-діяльнісного ставлення людини до світу, ідеал вільної особистості, права людини – ці цінності техногенної цивілізації створили новий тип людини, а її роль у суспільстві визначається її інноваційною діяльністю.

Історичне коріння західного типу етики і економіки формувалися під впливом античності, християнства, індивідуалізму та демократичних традицій. Східні цивілізації були сформовані під впливом мусульманства та буддизму, провідної ролі держави, домінування колективізму і бюрократії над правами особистості.

Зважаючи на трагічність розвитку цивілізаційних процесів – прогресивна частина людства обрала ідеї європейського демократичного суспільства: права людини, рівність, мир, соціальну справедливість, демократію, свободу, безпеку громадян, взаємозалежність, плюралізм, культурну різноманітність, відкритість, відповідальність, партнерство, повагу до навколишнього середовища, що суттєво сприяє соціально-економічному розвитку країн та регіонів.

З іншого боку, в сучасному світі ще існують і розвиваються цінності, засновані на колективізмі, які часто заперечують інтереси, цілі та свободи окремого громадянина. Крайніми виявами колективізму в історії людства можна вважати: інтереси нації – нацизм, держави-корпорації – фашизм та інтереси «трудящих мас» – комунізм.

Такі тенденції розвитку сучасних цивілізацій свідчать про, те що людство на початку ХХІ ст. ще не змогло визначитися з єдино правильним шляхом соціального й економічного розвитку. Воно випробовує по-новому старі концепції розвитку – відбувається зміна антропоцентризму на теоцентризм, космоцентризм – людство постійно в пошуку оптимальної рівноваги між внутрішнім і зовнішніми потребами.

В Україні ця проблема загострена через нестримне бажання досягнути піку корисності споживання, що супроводжується нехтуванням духовних цінностей. Однак назвати це стремлінням української еліти до гедонізму (в перекладі з грецької – задоволення, насолода), що пов'язує моральне добро із задоволенням, дуже важко. З іншого боку, через постійний шквал масової інформації, що супроводжується інтенсивним просуванням товарів, а також давня мрія українців жити «як люди» сприяє конформізму в українському суспільстві, що означає відсутність власної позиції домінантності, безпринципна і некритична покірність певній моделі, що володіє найбільшою силою тиску (думка більшості, визнаний авторитет, традиція).

Проблеми не розв'язані, і не можуть бути розв'язані в умовах, коли ринковий економіці, яка будується на принципах лібералізму і демократії, суперечить культура суб'єктів господарювання, притаманна радянській економіці, коли рішення ухвалювало обмежене коло осіб на основі спеціальної (інколи й кулуарної) інформації. В Україні трансформація радянської соціально-економічної системи цінностей призвела до формування особливого типу монополізації економіки і політики – олігархії, яка є крайнім виявом розшарування суспільства і загрожує новими конфліктами.

Олігархічна модель розвитку держави не є новим явищем в історії розвитку світової економіки. Багато країн пройшли через це випробування на шляху до демократичного устрою та ефективної соціально-економічної системи. Чого варті події в США на початку ХХ ст., коли трести контролювали майже всі галузі економіки. І навіть тепер елементи монополій частково є в ринкових відносинах розвинутих країн. З середини ХХ ст. монополії набули нової назви – транснаціональні компанії і відтоді є інтенсивними учасниками та урухомлювальною силою інтеграційних і глобалізаційних процесів у сучасному світі. Доречно згадати, що це передбачив ще наприкінці ХІХ ст. М. Туган-Барановський, коли говорив про формування картелів у вугільній і сталеливарній промисловості в Європі.

Україні також не вдалося оминати драматичного світового досвіду накопичення і перерозподілу початкового капіталу. Ситуація істотно погіршилася внаслідок економічного спаду, який був спричинений кризою 2008 року. Українці втратили заощадження та інвестиції, обсяг яких достовірно не відомий. За оцінкою МВФ, обчислений у доларах США ВВП України за 2009 рік скоротився на 35,6 % (179,6 млрд дол. 2008 проти 115,7 млрд дол. 2009 р.) [7].

Разом з істотним зниженням темпу економічного розвитку в Україні відбулася зміна політичної еліти. Нова влада радикально підійшла до розв'язання економічних і соціальних проблем – шляхом бюрократії і ручного управління. Це вкрай негативно вплинуло на населення країни, на матеріальний і на духовний добробут більшості українців. Однак відносно ліберальна платформа розвитку економіки надалі в стані переборювати економічні труднощі і стати фундаментом консолідації більшості. У цьому процесі дуже важ-

ливими є етичні та економічні цінності, які сповідує український народ тому, що вони єдиний генетичний код Української Держави.

Внутрішня і зовнішня інтеграція ціннісних орієнтацій українського суспільства

Незважаючи на непослідовний розвиток та економічні кризи, Україна на початку ХХІ ст. все-таки досягла певних позитивних економічних результатів. За темпами економічного розвитку наша держава демонструє позитивну динаміку. Зростання української економіки 2011 року – ВВП на 5 % є хорошим сигналом для поліпшення добробуту населення.

У цьому певна заслуга також державних керівників. Не всі представники української політичної та економічної еліти однаково погані. Державу творять особистості. Кажуть, що в Україні бракує лідерів. Але яких лідерів потребує українське суспільство? Напевно не голослівних політиків, які вдаються до маніпулювання громадською думкою і використовують для цього всі доступні методи, зокрема, грають на болючих національних проблемах задля перемоги на виборах. Державу повинні будувати професіонали і патріоти, які, діставшись до владних кабінетів, не думатимуть про особисті вигоди, а будуть чітко і відповідально виконувати свої обов'язки.

З іншого боку, значне скорочення виробництва і девальвація національної валюти внаслідок економічної кризи і безвідповідальності сьогоднішньої і попередньої політико-економічної еліти призупинили економічний розвиток і ще більше тінзували економічні відносини в Україні. За різними оцінками, тіньовий сектор економіки становить 30–40 % ВВП, деякі експерти, наприклад австрійський економіст Ф. Шнай-

дер, який понад 30 років вивчає неформальну економіку у світі, в Україні констатує 56 % тінізації ВВП. Це найвищий рівень з усіх пострадянських країн і колишнього соціалістичного табору [8]. Однак в сучасних умовах, коли держава вкотре може змінити правила гри, неформальні економічні відносини дають шанс на економічний розвиток. Найгіршим у цьому є величезний тягар корупції, яка не лише спотворює моральні цінності українців, а витягує колосальні суми грошей з реального сектору економіки.

Проблеми добробуту і консолідації українців можна пояснити, по-перше, масштабом руйнувань соціально-економічних відносин у суспільстві, по-друге, бажанням якомога швидше задовольнити грандіозний дефіцит у споживанні, і по-третє, в Україні не сформувалась свідомо національна еліта, яка б не намагалася проголошувати ілюзорні пріоритети, а озвучила справжні людські цінності, які є однаково зрозумілі для селянина, підприємця, вчителя і чиновника, цінності, на яких повинна будуватися вільна і багата держава. Україна відіграє глобальну роль у розвитку цілого євразійського континенту. Це влучно зауважив Ю. Липа: «Українські землі не є ніякою закутиною. Під оглядом торговельним і геополітичним – це одна з найважливіших земель світу. Це значення України тільки зростатиме в сучасному» [9].

Деякі європейські і світові лідери не приховують занепокоєння ситуацією і наголошують, що саме від України залежить геополітична та гео економічна карта Європи. За висловом відомого американського політика З. Бжезінського, «Євразія залишається «шахівницею», на якій продовжується боротьба за світове панування і така боротьба зачіпає геостратегію – стратегічне управління геополітичними інтересами».

Шкода, що через деморалізацію і внутрішні конфлікти українці часто цього не усвідомлюють. Можна багато говорити про спільність і відмінність культур, ментальності, звичаїв, традицій не тільки між такими двома цивілізаціями, як Схід і Захід, тією чи тією мірою вони є між сусідніми селами, а якщо дуже глибоко, то між усіма індивідами. Ця особливість і визначає наш прогрес, завдяки цьому ми здатні порівнювати, узгоджувати, конкурувати й ухвалювати найефективніші рішення у нашому житті. Варто подумати, як уникати стереотипів і відмовитися від взаємного звинувачення в історичних конфліктах, як перейти до гармонійного існування багатьох культур, етносів, народів.

Економічна теорія і практика бізнесу переконливо доводять, що один з найважливіших альтернативних шляхів еволюційного стимулювання споживання і добробуту є поглиблення інтеграційних процесів, оскільки лібералізація торгівлі та потоків капіталу дають змогу знизити споживчі ціни і пришвидшити зростання доходів населення. Основою інтеграційної співпраці є тісніша, ніж з рештою світу, економічна взаємодія зацікавлених країн, що спирається на відповідні преференції і стратегічну пріоритетність.

Ця обставина стала визначальною у питаннях підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС і створення зони вільної торгівлі з країнами СНД. Очевидним є те, що рух України у напрямі лібералізації економічних відносин також передбачає подальшу економічну інтеграцію до ЄС саме через бажання українців бути ближче до здобутків європейської цивілізації, яка є невід'ємною частиною, і не хочуть повторювати трагічної історії взаємин із східними сусідами. Один з найвідданіших послідовників євроінтеграції В. П'ятницький зауважив: «Інколи по-

рівнюють угоди про вільну торгівлю СНД і з ЄС. І там вільна торгівля, і там. Але це дуже різні угоди. З ЄС – цивілізаційна, з СНД – всього лише рамкова. Хочеться вірити, що в угоду СНД, якщо, звісно, вона почне працювати, ми привнесимо європейську філософію» [10].

Майже все, сказане раніше, давно відоме українському народові завдяки праці видатних українських науковців та державних діячів. Ще 1999 року Рада національної безпеки і оборони України, Національний інститут стратегічних досліджень і Національний інститут українсько-російських відносин ґрунтовно дослідили й чітко визначили основні геополітичні і зовнішньополітичні пріоритети України:

- виживання України як суверенної незалежної держави, зростання ролі фундаментальних цінностей і зміцнення інституцій, що забезпечують добробут, безпеку і соціокультурний прогрес;
- повернення України в європейський цивілізаційний простір, всебічна інтеграція до європейських і євроатлантичних політичних і соціальних структур, а також структур безпеки;
- посилення економічного й політичного потенціалу і «дієспроможності» України в широкому розумінні цього поняття за рахунок прискорення внутрішнього розвитку, участі в європейських структурах безпеки, укладання двосторонніх і багатосторонніх договорів, одержання відповідних гарантій безпеки тощо;
- пріоритетна орієнтація на інтеграцію до ЄС. Поглиблення спеціального партнерства з НАТО, курс на приєднання (як перший крок) до політичних структур цієї організації, яка є наріжним каменем усієї структури європейської безпеки;
- зміцнення стратегічного партнерства зі США і зв'язків з країнами

Західної Європи відповідно до національних інтересів і пріоритетів України;

- підтримка і розвиток рівноправних, взаємовигідних економічних, політичних і соціокультурних відносин з РФ;

- зміцнення та консолідація особливих відносин із стратегічно важливими сусідами, насамперед Польщею, країнами Балтії, Туреччиною, Грузією, Азербайджаном та країнами Вишеградської групи;

- сприяння формуванню «поясу стабільності» та регіональних структур безпеки від Балтійського і Чорного морів до Закавказзя і Центральної Азії;

- активна участь у створенні європейських і євразійських транспортних коридорів як по «Балто – Чорноморсько – Близькосхідній» вісі, так і по вісі «Західна Європа – Україна – Закавказзя – Центральна Азія – КНР», використання цих коридорів для створення надійної багатоальтернативної системи постачання енергоносіїв і стратегічно важливої сировини;

- курс на альтернативне лідерство на терені колишнього СРСР і насамперед у Чорноморсько-Каспійському регіоні; активна кооперація з тими країнами, які вбачають в Україні надійного рівноправного партнера, вільного від великодержавних і гегемоністських амбіцій;

- протидія неконтрольованому іноземному економічному проникненню і

всесвітній захист економічного суверенітету, недопущення встановлення будь-яких форм економічної і політичної залежності;

- блокування поточних спроб односторонньої іноземної соціально-культурної та інформаційної експансії й домінування;

- цілеспрямоване формування в масовій свідомості універсальних європейських і євроатлантичних цінностей і соціокультурних орієнтацій [11].

Українські політики, зокрема Президент, повинні говорити про необхідність виходу на новий рівень у зовнішній політиці і розробити концепцію моста між Європою та Азією через який відбуватиметься не лише обмін товарами та послугами, а проходитиме об'єднання західних та східних цінностей. Поступова цілеспрямована політика у бік розвитку демократичного суспільства і поєднанням приватних ініціатив, великого бізнесу і патріотичної влади не лише забезпечать економічний розвиток, але зможуть встановити соціальну справедливість в суспільстві. Українцям варто самоутвердитися як самобутньому центрально-слов'янському етносу – європейському народу і приступити до «великого завдання» творити «живу синтезу» західної та східної культур, у термінах модерної історіософії І. Лисяка-Рудницького.

Список використаних джерел

1. <http://www.youtube.com/watch?v=wpuKCLm1jME&feature=fvst>
2. <http://helen-koppel.narod.ru/014.htm>
3. *Залізник Л.* Українці: витоки та історичні долі. – К.: Темпора, 2011. – 424 с.
4. *Рябчук М.* Україна на цивілізаційному роздоріжжі: спокуса третього шляху // VI Культурологічні читання пам'яті Володимира Підкопаєва «Національний мов-

но-культурний простір України в контексті глобалізаційних та євроінтеграційних процесів»: 3б. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф – К.: Міленіум, 2009. – С. 3–7.

5. *Матвеев С.* Економічна соціологія : підручник / С. О. Матвеев, Л. І. Лясота. – Суми : Університетська книга, 2006. – 184 с.

6. *Гирич І., Шаповал Ю.* Чому необхідно переосмислювати минуле? – К.: Konrad Adenauer Stiftung, 2010. – 44 с.

7. *Гальчинський А.*: Вилікувати економіку можна тільки на ліберальних засадах // Дзеркало тижня, Сколотяний Ю., 2010. – № 6.

8. *Schneider F.* The Shadow Economy in Europe, 2011. – Chicago, Illinois: A.T. Kearney, 2011, Тіньовий сектор економіки України перевищує офіційний. [Електронний ресурс]. // 18 серпня, четвер, 2011. – Режим доступу: <http://ukr.obozrevatel.com/news>.

9. *Липа Ю.* Призначення України / Юрій Липа. – Нью-Йорк, 1953. – С. 118.

10. *П'ятницький В.*: «Дуже хочеться, щоб ця угода відбулася» // Дзеркало тижня, Т. Силіна, 2011. – № 39.

11. Україна 2000 і далі: геополітичні пріоритети та сценарії розвитку: моногр. – К.: НІСД, 1999. – 384 с.

Демократичні цінності в Україні на терезах регіональних відмінностей (за результатами опитувань громадської думки)

Антоніна Колодій

For over twenty years Ukraine has been developing under conditions of “democratic choice” established by its Constitution, laws, and international treaties. However, improper implementation of these norms has hindered Ukraine’s linear transition to democracy. The country is undergoing a so-called “pulsing” democratization characterized by inflows and outflows, temporary rises and falls. During periods of decline, there is a natural growth of pessimism that in itself impedes the return to democratic institutionalization. On the basis of public opinion polls conducted since 2000, we will analyze how this pessimism is disseminated in the mass consciousness, and in particular how it affects the popular perception of democratic choice and those values essential to the success of democratization.

*Саме демократія дає змогу народитись вільній людині,
проте лише вільна людина дає демократії можливість тривати.*

Жан-Франсуа Ревель.

Понад двадцять років Україна розвивається в умовах «демократичного вибору», зафіксованого в її Конституції, законах, ратифікованих українським парламентом, міжнародних договорах. З виконанням цих нормативно-правових актів, на жаль, існують великі проблеми, внаслідок чого однолінійний «перехід» до демократії як цілеспрямований рух в одному, офіційно визначеному напрямі не відбувся. Він, очевидно, і не міг відбутися, якщо взяти до уваги усю, поки що недостатньо проаналізовану українськими політологами, сукупність чинників пострадянської дійсності. Нині під питанням спроможність країни колись (в осяжному майбутньому) завершити так звану пульсуючу демократизацію, для якої властиві «припли-

ви» та «відпливи», тимчасові «піднесення» і «занепади» процесів демократичної трансформації. У періоди занепадів, природно, наростає песимізм, який сам по собі є перешкодою для повернення на шлях демократичної інституціоналізації. Наскільки цей песимізм поширюється на масову свідомість, зокрема на сприйняття населенням країни демократичного вибору і тих цінностей, від яких залежить успіх демократизації? Як на громадську думку впливають регіональні відмінності і наскільки глибокими вони є в питаннях демократизації? На ці питання спробуємо відповісти на основі опитувань громадської думки, які від 2000 р. проводились на основі запитувальників, у формулюванні яких брала участь автор цієї розвідки як учасник

українсько-канадських проектів «Демократична освіта» та «Розбудова демократії», а також як член Українського фонду «Громадська думка» (Львів).

В основу статті покладені результати: 1) двох досліджень «Громадська думка населення України про демократію», які були проведені восени 2000 та навесні 2005 р. Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) на замовлення канадсько-українських проектів «Демократична освіта» та «Розбудова демократії» за репрезентативною для України вибіркою, яка складала 1600 осіб (його результати частково проаналізовані в одному з розділів виданого в межах цих проектів фундаментального підручника «Основи демократії»); 2) дослідження громадської думки населення міст Львова та Донецька згідно з проектом «Україна – Схід-Захід: єдність в різноманітності», яке здійснили компанії Research & Branding Group (Київ), ДІАЦ (Донецьк) і Український фонд «Громадська думка» (Львів) у березні 2010 року. Збір інформації проводився методом особистого інтерв'ю. Вибіркова сукупність – по 400 респондентів у кожному місті. Респонденти були відібрані методом квотної вибірки, що репрезентує доросле населення кожного з міст за місцем проживання (район), статтю і віком. Помилка вибірки $\pm 3,5\%$. Результати цього опитування також уже аналізувалися соціологами.

Крім того, будуть використані опитування, що проводилися на Львівщині у 2000, 2009 і 2011 рр. (методика першого опитування описана в книзі «Львівщина на порозі ХХІ ст.»); опитування від 9–24 грудня 2009 р. та 10–25 листопада 2011 р. були проведені Українським фондом «Громадська думка» за однією й тією ж методикою. Вибіркова сукупність в обох випадках – по

1200 респондентів відображала генеральну сукупність за віком, статтю та освітою. Помилка репрезентативності дослідження становить 2,4 % в першому випадку і 2,2 % – в другому.

Запитання, що мали на меті з'ясування ставлень та оцінок, пов'язаних з демократичним вибором України, умовно можна розділити на такі блоки:

1. Динаміка оцінювання демократичності політичної системи в Україні з урахуванням регіональних відмінностей.

2. Оцінка респондентами Львова та Донецька придатності демократії для України.

3. Розуміння ролі та значення тих основних рис політичного ладу, які відповідно до сучасних концепцій демократії є вираженням її суті.

4. Порівняльне оцінювання різних аспектів теперішнього суспільно-політичного життя в Україні з життям у колишньому СРСР.

5. Оцінка себе, своїх громадянських можливостей, реальної та потенційної активності.

6. Висновки про ставлення львів'ян і донеччан до демократії та один до одного.

Відповіді на них дадуть нам змогу побачити, якими є ступінь демократичності масової свідомості населення країни в цілому та у двох її полярно протилежних точках, якими прийнято вважати Львів та Донецьк, означити питання, щодо яких відмінності ставлень та оцінок є найбільшими, а щодо яких – незначними, та спробувати пояснити це історичною спадщиною і культурою, у тому числі й на основі аналізу ставлення до колишнього комуністичного режиму.

Оцінка громадською думкою демократичності політичного ладу в Україні. Почнемо з оцінок політичного ладу,

який з певними флуктуаціями існує в Україні від 2000 р. Думки українських громадян з цього приводу представлені в табл. 1, побудованій на основі результатів соціологічних досліджень КМІС (Україна, 2000 і 2005 рр.), Українського фонду «Громадська думка» (Львівщина, 2000, 2009 та 2011 рр.) та опитувань, проведених трьома названими компаніями у Львові та Донецьку (2010). Львів і Львівщина тут представлені дещо диспропорційно, але враховуючи коливання (навіть стрибки) в оцінках у цьому регіоні, думаю, що вони заслуговують нашої уваги.

Після 2000 р. респондентам пропонувалися такі варіанти відповідей: 1. Україна нині є демократичною державою; 2. Україна ще не стала повністю демократичною державою, але перебуває в процесі становлення демократії; 3. Україна не є демократичною державою.

Під час опитування на Львівщині у 2000 р. формулювання відповідей на запитання звучали дещо інакше (як саме, показано в примітках до таблиці 1). Однак при їх певному групуванні вони є цілком зіставні з відповідями 2010 та 2011 року.

Таблиця 1

Думки респондентів щодо демократичності політичного ладу в Україні

	Україна 2000, %	Україна 2005, %	Львівщ. 2000, %	Львівщ. 2009, %	Львів 2010, %	Дон-к, 2010, %	Львівщ. 2011, %
1. Україна нині є демократичною державою	4	13	18*	33	18	5	12
2. Україна ще не стала повністю демократичною державою, але знаходиться в процесі становлення демократії	42	51	26**	38	59	54	30
Позиція 1+2 = «оптимісти»	46	64	44	71	77	59	42
3. Україна не є демократичною державою	44	23	54***	18	18	32	53
Позиція 3 = «песимісти»	44	23	54***	18	18	32	53
Важко відповісти	10	13	2	11	5	9	5
Разом	100	100	100	100	100	100	100

Примітки:

* Аналог відповіді у 2000 р. – «Україна – молода демократична держава».

** Аналог 2000 р. – «Україна йде шляхом демократії, але державі ще багато треба зробити, щоб демократія формальна перетворилась у демократію реальну».

*** У 2000 р. пропонувалися більш «подрібнені» формулювання поглядів на політичну систему в Україні. Тому ця позиція є сумою відповідей, що давали негативну, з точки зору демократії, характеристику політичній системі, а саме: «Під виглядом демократії панує анархія та всюдозволеність, державні органи не виконують своїх основних функцій» (27,2 %), «Під виглядом демократії утвердився новий недемократичний режим» (8,58 %), «Держава чиновників, які побудували її для себе» (11,67 %), «Держава чиновників і кримінального бізнесу» (6,5 %).

Насамперед, відзначимо, що дані і по Україні загалом, і за регіонами показують зростання частки людей, які до 2010 р. вірили в демократичний розвиток держави. Помаранчева революція зробила демократами багатьох, хто не був ними раніше, і додала (на короткий час) оптимізму щодо утвердження демократії. Те, що «Україна нині є демократичною державою», у 2000 році по країні в цілому готові були підтвердити тільки 4 % опитаних, а в 2005 – 13 %. 42 % у 2000 році та 51 % у 2005 вважали, що «Україна ще не стала повністю демократичною державою, але перебуває у процесі становлення демократії». Тобто кількість людей, які менш-більш позитивно оцінювали демократичні процеси в Україні, зросла з 46 до

64 %. За цей же період значно (майже удвічі) зменшилася частка людей, які вважали нашу державу недемократичною.

Співвідношення оптимістів та песимістів у різних регіонах було далеко неоднаковим, а саме: з просуванням із Сходу на Захід у 2005 р. частка перших зростала, а других зменшувалась (табл. 2). Можна припустити, що ці відмінності пов'язані не лише з різним розумінням демократичного ладу і різними політичними вподобаннями (масова свідомість українців усе ще схильна переоцінювати позитивні якості «своїх» і недооцінювати «чужих»), а й з дещо відмінними умовами перебігу виборчих кампаній та інших політичних процесів у різних регіонах.

Таблиця 2

**Оцінка громадянами демократичності української держави
за регіонами, 2005***

Відповіді на запитання: Чи є Україна демократичною державою?	Регіони**					Україна
	1.	2.	3.	4.	5.	
1. Україна нині є демократичною державою	12	14	16	12	10	13
2. Україна ще не стала повністю демократичною державою, але перебуває у процесі становлення демократії	76	49	54	43	39	51
3. Україна не є демократичною державою	8	19	21	29	37	23

Примітки:

*Дослідження КМІС для канадсько-українських проектів «Демократична освіта» і «Розбудова демократії».

** Регіони виділялись на основі такого об'єднання адміністративно-територіальних одиниць:

1. Західний – Волинська, Рівненська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Чернівецька, Закарпатська.
2. Західно-Центральний – Житомирська, Хмельницька, Київ, Київська, Вінницька, Кіровоградська, Черкаська.
3. Східно-Центральний – Чернігівська, Сумська, Полтавська, Дніпропетровська.
4. Південний – Запорізька, Херсонська, Миколаївська, Одеська, АРК.
5. Східний – Харківська, Донецька, Луганська.

Найбільш песимістичні судження щодо демократичності України у 2005 році висловили жителі Східного регіону, де 37 % опитаних заявили, що Україна не є демократичною державою. У Південному регіоні таких було менше – 29 %, у Східно-Центральному – 21 %, у Західно-Центральному – 19 % і в Західному – лише 8 %. У Західному регіоні найбільша кількість респондентів – 76 % – підтримала думку про те, що Україна ще не стала повністю демократичною державою, але перебуває у процесі становлення. Ця позиція виявилась найбільш популярною і серед населення інших територій. По Україні в цілому її підтримали 51 % опитаних. Частка респондентів, впевнених у тому, що в Україні вже існує демократія коливалась незначно – її підтримали від мінімуму 10 % (Схід) до максимуму 16 % (Східний Центр) опитаних. Тож фактично виділяються дві цифри: 37 % жителів Донбасу і Харківщини назвали у 2005 році державу недемократичною (можливо, тут вплинула й поразка їхніх політичних фаворитів під час Помаранчевої революції), а 76 % жителів Західного регіону оцінили її як таку, що перебуває в процесі становлення демократії (імовірно, це був наслідок великої активності жителів саме цього регіону в Помаранчевій революції, яка підживила їхні надії на прискорення демократичних перетворень).

Повернемося до даних табл. 1, у якій ідеться про динаміку змін громадської думки щодо становлення в Україні демократичного ладу з урахуванням регіонального виміру. Як і в суспільстві загалом, на Львівщині з 2000 по 2010 рік відбулося значне зростання частки «оптимістів» з цього питання – з 44 до 71 %, а також відповідно зменшилася частка «песимістів»

– з 54 до 18 %. Проте особливістю Львівської області була наявність у ці роки значно більшої частки, ніж по Україні в середньому, а тим паче – ніж у Донецьку, людей, схильних вважати, що Україна вже є демократичною країною. Піком позитивної оцінки України як демократичної держави став 2009 рік, коли 33 % жителів Львівської області назвали державу демократичною; близько 38 % респондентів відзначили, що Україна перебуває на шляху до демократії, 18 % назвали її недемократичною і ще 11 % не змогли визначитись. У березні 2010 року результати опитування у м. Львові показали начебто навіть більшу частку «оптимістів», ніж їх було в області у 2009 року (77 % проти 71 %), однак збільшення відбулося за рахунок прихильників позиції 2, а не 1. Переконалих у тому, що Україна є демократичною у цьому році залишилось 18 % (стільки було й у 2000 року), а тих, які вважали, що Україна перебуває у процесі становлення демократії стало більше – 59 %.

До листопада 2011 року відбувся вже повний «обвал» в оцінках демократичності української держави жителями Львівщини – з поверненням до позицій 2000, коли більше половини респондентів (майже 54 %) назвали політичний режим в Україні недемократичним, використовуючи для цього ті чи інші негативні характеристики (їх точні формулювання наведені в примітках до табл. 1). Понад 26 % у 2000 р. і 30 % у 2011 році оцінили політичний режим в Україні як перехідний, а 18 % і 12 % відзначили, що нашу країну вже можна вважати демократичною державою. Помітне зменшення частки «крайніх оптимістів» пояснюється, очевидно, зрослими вимогами до реальної демократичності системи, тоді як у 2000 році було

більше «наївної віри» в демократію, яка приводила до ототожнення формальних ознак демократичного ладу з реальними.

Особливістю громадської думки Донецька у 2010 році щодо демократії в Україні був у край низький відсоток «радикальних оптимістів», які вважають, що в Україні вже панує демократія (5 %, тобто в 2 рази менше, ніж по Східному регіону загалом у 2005 році), достатньо високий відсоток «поміrkованих оптимістів», переконаних у тому, що Україна йде шляхом демократії (54 %), – значно вищий ніж у Східному регіоні в 2005 і майже такий як у Львові в 2010 (59 %). Водночас, близько третини донеччан назвали українську державу недемократичною. Серед львів'ян у березні 2010 року таку думку мали лише 18 %, але наприкінці 2011 серед населення Львівщини так вважали вже 53 %.

Як бачимо, регіональні відмінності в оцінках демократії в Україні є значними, але не настільки, як можна було б сподіватися з огляду на стійке сприйняття цих міст як політико-культурних антиподів. Різницю пом'якшує стабільно високий відсоток людей, які вважають, що Україна ще не є демократичною, але рухається в демократичному напрямі, а також значні коливання оцінок населення Львівщини – в залежності від періоду і політики чинного на той час уряду.

Оцінка респондентами Львова та Донецька придатності демократії для України. Подивимось, наскільки легітимним, за даними наших досліджень, є демократичний вибір України. У статті «Примат культури» Ф. Фукуяма показав, що «рівень нормативних переко-

нань у правильності чи хибності демократичних інституцій» є необхідною, хоч і недостатньою умовою успішного руху будь-якого суспільства до демократії. Прагнення демократії «може співіснувати з неспроможністю створити чи зміцнити демократичні інституції», проте саме з нього все починається. При тому до думки про легітимність демократичного правління громадяни можуть прийти «ледь не за одну ніч», вважає відомий політолог. У цьому контексті не буде несподіваним і припущення (підтверджене наведеними коливаннями оцінок демократичності української держави на Львівщині), що так само швидко громадська думка може змінитися й на протилежну, особливо під впливом тих чи інших суспільних потрясінь.

Отже, подивимось, якою є динаміка ставлень до демократії як ладу, придатного для України: загалом по Україні і на полюсах цього «політичного материка» – у Львові та Донецьку, звернувши увагу на те, як вплинуло на ці ставлення чи не єдине за останні 20 років потрясіння українського суспільства – Помаранчева революція. Для відповіді скористаємось результатами згадуваних загальноукраїнських досліджень КМІС у 2000 та 2005 році і трьох соціологічних кампаній, що провели опитування у Львові та Донецьку у березні 2010 року. Питання, підготовлені в межах канадсько-українського проекту «Демократична освіта», були сформульовані таким чином, щоб виключити чисто емоційну реакцію та спонукати респондентів задуматись над перевагами й недоліками демократії у контексті можливих альтернатив (*табл. 3*).

Таблиця 3

**Динаміка схвалення демократії як найбільш прийнятного ладу
для України (2000–2011 рр., % відповідей)**

Запитання: Яке з двох запропонованих тверджень краще відбиває Вашу думку?	Україна		Львів	Донецьк	Львівщина
	2000	2005	2010	2010	2011
1. Хоча демократична система має багато недоліків, вона є кращою для нашої країни у порівнянні з іншими системами	46	59	62	53	88
2. Демократична система має надто багато недоліків і тому не підходить для нашої країни	32	18	20	26	12

З таблиці видно, що на самому початку ХХІ ст. 32 % населення України вважали, що демократична політична система не підходить для нашої країни, а 46 %, – що підходить. Через 5 років відсоток негативних відповідей зменшився до 18, а частка респондентів, які вважали, що демократія годиться для України зросла до 59 %. Привертає увагу, що у 2010 р. відсоток опитаних у Донецьку, які вважають, що демократія є найбільш підходящим ладом для України, перевищив цей показник по Україні загалом за 2000 рік. Тобто, можемо припустити, що Помаранчева революція підвищила легітимність демократії в очах громадян різних регіонів.

У 2011 році такі самі запитання були поставлені Українським фондом «Громадська думка» респондентам, які представляли населення Львівщини. Демократію, як найбільш прийнятний політичний лад для України цього разу підтримало 86,7 %, тоді як відсоток людей, які вважали, що демократія має надто багато недоліків, щоб прижитися в Україні, скоротився до 12 %. Ці цифри мали би бути пересторогою тим політичним силам і їх лідерам, які сподіваються наростити свій політичний капітал на експлуатації міфу про втому гро-

мадян України від демократичного безладу та про їх прагнення «сильної руки», маючи на увазі авторитарне правління.

Звичайно, не усі, хто підтримав демократичний вибір України, є переконаними прихильниками демократії, що глибоко розуміють демократичні цінності й готові за будь-яких умов за них боротися. У цій групі, ймовірно, є люди з різним розумінням суспільних процесів і основних рис демократії (далі ми це розглянемо докладніше). Однак у даному разі важливо означити тенденцію: ні розчарування в результатах Помаранчевої революції, ні зміна вектора політичного розвитку в останні роки в бік авторитаризму, не вплинула на свідомість громадян настільки, щоби зменшити частку прихильників демократії у населення. Навіть у Донецьку, де 82 % заявили, що Помаранчева революція змінила Україну до гіршого, понад 50 % опитаних на 2010 рік висловились за демократію як кращий вибір для нашої країни.

Усвідомлення значення демократичних механізмів. Схвалення демократії як мети наштовхується на низку перешкод у її впровадженні, які пов'язані з інтересами, свідомістю та поведінкою як політичної еліти (політично-

го класу – для тих, хто слову «еліта» надає лише ціннісного забарвлення), так і пересічних громадян. Тож далі подивимося, чи підкріплюється схвалення демократичного вибору більшістю респондентів розумінням і визнанням ними тих основних принципів та механізмів, на яких ґрунтується сучасна демократія. До уваги візьмемо змагальність політичного процесу, що проявляється через наявність опозиції, плюралізм та пов'язані з ним питання врахування групових інтересів та інтересів меншості при прийнятті рішень, верховенство закону і конституціоналізм, готовність визнавати владу тих політичних сил, які здобули перемогу на виборах.

Опитування львів'ян і донеччан показали позитивне сприйняття ними таких невід'ємних рис демократії, як наявність опозиції та необхідність врахування групових інтересів і прав меншості. 56 % жителів Львова і майже половина (49 %) жителів Донецька погодилися, що сильна опозиція стимулює кращу роботу уряду; тільки 18 % львів'ян вважали, що опозиція негативно впливає на роботу уряду і 25 % не змогли відповісти на це запитання або мали свій варіант відповіді. У Донецьку тих, хто бачить негативний вплив опозиції на роботу уряду було близько третини і 20 % були не готові вибрати одну із запропонованих відповідей.

Таблиця 4

**Громадська думка Львова і Донецька про роль опозиції
(березень 2010 р., %)**

Відповіді на питання: Яке з наступних тверджень Вам ближче (вибір з двох думок)	Львів	Донецьк
Уряд працює краще, коли є сильна опозиція, щоб критикувати і знаходити слабкі сторони	57	49
Сильна опозиція тільки утруднює діяльність уряду і робить її неефективною	18	31
Жодне	13	11
Важко відповісти	12	9

З розумінням поставилися жителі двох міст і до іншої вимоги плюралістичної демократії – врахування усіх думок при прийнятті рішень. Частка

позитивних відповідей на це запитання майже однакова: 54 і 56 %, що для перехідного суспільства є досить непоганим показником.

Таблиця 5

Громадська думка Львова і Донецька про необхідність врахування усіх думок при прийнятті рішень (березень 2010 р., %)

Яке з наступних тверджень ближче городянам: (вибір з двох думок)	Львів	Донецьк
Ухвалюючи важливе рішення, уряди повинні завжди намагатися врахувати всі думки	54	56
У багатьох випадках не варто намагатися гарантувати, щоб усі думки були почуті	22	26
Жодне	10	9
Важко відповісти	14	9

Дещо меншу підтримку знайшло твердження про те, що за демократії потрібно дотримуватися рішень більшості за умови, що вони враховують права меншості (табл. 5). Його підтримали 42 % львів'ян і 35 % донеччан, а 32 і 44 % відповідно обрали відповідь, що за демократії просто потрібно завжди

дотримуватися рішень більшості. Втім у самих формулюваннях цих відповідей є деяка, допущена соціологами неоднозначність: адже, якщо в певних рішеннях і не були враховані інтереси меншості, їх також слід дотримуватись, намагаючись, водночас, внести до них зміни.

Таблиця 6

Громадська думка Львова і Донецька про необхідність при прийнятті рішень поважати права меншості (березень 2010 р., %)

Яке з наступних тверджень ближче городянам: (вибір з двох думок)	Львів	Донецьк
За демократії завжди потрібно дотримуватися рішень більшості	32	44
Рішень більшості потрібно дотримуватися за умови, що вони поважають права меншості	42	35
Жодне	10	10
Важко відповісти	16	11

Одноставно позитивною була реакція респондентів Львова і Донецька на запитання про обов'язковість закону для влади, 73 % і 66 % яких відповідно підтримали твердження, що за будь-яких обставин влада повинна діяти в

межах закону. З припущенням, що за деяких обставин *заради національних інтересів* влада повинна діяти поза законом, погодились тільки 11 % львів'ян і 18 % донеччан.

Таблиця 7

Громадська думка Львова і Донецька про підзаконність влади (березень 2010 р., %)

Яке з наступних тверджень ближче городянам: (вибір з двох думок)	Львів	Донецьк
Можуть виникнути певні обставини, за яких влада заради національних інтересів повинна діяти поза законом	11	18
За будь-яких обставин влада не повинна діяти поза законом	73	66
Жодне	7	9
Важко відповісти	9	7

Загалом твердження, які є виразом основних рис демократії, у Львові знаходять дещо більшу підтримку, ніж у Донецьку. Однак відмінності не настільки сильні, щоб можна було припустити, ніби демократія в Україні є під загрозою через відмінності у ставленні

населення Сходу і Заходу України до притаманних їй політичних принципів і механізмів.

Політична культура жителів Львова і Донецька як вияв їх громадянськості. Досі ми аналізували відповіді на питання, що стосуються переважно

вимог до влади. Однак рівень культури, особливо правової, великою мірою визначається громадянською компетентністю: наявністю відповідних знань у народу і його бажанням втручатися в

суспільно-політичний процес у тій чи іншій формі. На чільному місці тут є знання Конституції та основних законів держави. Що ж нам показують опитування?

Таблиця 8

**Оцінка городянами власного знання змісту Конституції України
(березень 2010 р., %)**

Запитання: Наскільки Ви знаєте Конституцію України?	Львів	Донецьк
Знаю дуже добре	3	4
Знаю основні положення	42	37
Знаю дуже погано	35	39
Не знаю взагалі	15	17
Важко відповісти	5	3

У Львові 50 %, а в Донецьку – 56 % респондентів зізнаються, що знають погано або зовсім не знають Конституції України. Лише 3 і 4 % відповідно заявили, що знають Конституцію дуже добре, а 42 і 37 % вважають, що знають основні положення. Звернімо увагу, що йдеться про великі міста, де відсоток освіченого населення значно вищий, ніж по країні в цілому, і зробимо висновок про те, чи задовольняє система громадянської освіти в Україні (як у школі та ВНЗ, та і в громадських установах) потреби становлення правової демократичної держави. Висновок буде одно-

начним: не задовольняє. І поки це не викликає стурбованості ні у політиків, ні в громадянському суспільстві, важко сподіватися на значне поліпшення політичної освіти громадян як складової їхньої політичної культури.

Саме через громадянську освіту українські громадяни мали б також дізнатися, що таке толерантність та політична коректність і в яких випадках її слід виявляти. Поки що, всупереч поширеним стереотипним думкам про надмірну толерантність українців, заборонні настрої – доволі поширене явище як у Львові, так і в Донецьку (табл. 9).

Таблиця 9

**Заборонні настрої і толерантність жителів Львова і Донецька
(березень 2010 р., %)**

Чи потрібно заборонити?	так		ні		Важко визначитись	
	Львів	Дон.	Львів	Дон.	Львів	Дон.
Думки людей, які протистоять демократії	30	13	48	67	22	20
Матеріали, які критикують певні релігії	34	29	41	43	25	28
Думки людей, які висловлюють принизливі і образливі речі про національні (етнічні) меншини	58	55	25	24	17	21
Матеріали, які не узгоджуються із загально визнаними нормами сексуальної моралі	62	48	22	25	16	27

Питання, представлені у таблиці, справді складні та неоднозначні, а українське суспільство має в своєму минулому практику «формування особистості» через суцільні заборони. З одного боку, люди, які висловлюються образливо, принижуючи гідність інших, критикують релігії або публікують матеріали, які не узгоджуються із загально-визнаними нормами сексуальної моралі, можуть ображати почуття інших людей, можливо – більшості, завдавати шкоди утвердженню обраного ними типу політичної системи чи способу життя. З іншого боку, заборони не є ні демократичним, ні ефективним способом вирішення проблем, особливо якщо вони стосуються значних груп людей зі своїми поглядами та інтересами. Тож тут є значне поле для просвітницької діяльності.

Одним із ключових правил демократії є змінюваність влади внаслідок волевиявлення громадян на виборах та готовність сторони, яка програла вибори, змиритися з поразкою і визнати владу, обрану більшістю населення. До визнання мають бути готові не лише конкуруючі групи політичної еліти, але й самі громадяни як виборці. Проте в цьому питанні, як видно з табл. 9, львів'яни, яких зазвичай вважають дуже «затятими» й ідеологічно заангажованими, виявились більше здатними виявити лояльність до «не свого» переможця, ніж донеччани: у Львові 50 % респондентів готові співпрацювати з «не своїм» урядом, а 31% не готові, натомість у Донецьку 58 % не готові і лише 14 % – готові.

Нерозуміння правил демократичної «гри», нетерпимість до суперника можна би пояснити прихильністю до радикальних ідеологій. У даному разі це, однак, не дуже спрацьовує, попри те, що відмінності в ідеологічних уподобаннях жителів Львова і Донецька є дуже значними (табл. 10).

Таблиця 10

Готовність до визнання перемоги політичного суперника і співпраці з ним респондентів Львова і Донецька (березень 2010, %)

	Львів	Донецьк
В цілому так	50	14
В цілому ні	31	58
Байдуже	9	12
Важко відповісти	10	16

У Львові 23 % населення підтримує лівоцентристську та ліві ідеології (не плутати з політичними партіями), із них лише 7 % – соціалістичну й комуністичну. У Донецьку усі ідеології лівого спрямування підтримує удвічі більша частка міського населення (47 %), а комуністичну й соціалістичну – майже в 4 рази більша (27 %). Водночас 44 % донеччан вагалися з відповіддю щодо своєї ідеологічної орієнтації, тоді як у Львові таких було лише 2 %. Натомість 63 % львів'ян вважають себе прихильниками трьох національно-орієнтованих ідеологій (християнсько-демократичної, націонал-демократичної та націоналістичної).

Таблиця 11

Прихильність мешканців Львова і Донецька до певних ідеологічних течій (березень 2010, %)

	Львів	Донецьк
Націонал-демократична	34	2
Соціал-демократична	16	20
Християнсько-демократична	15	–
Націоналістична	14	–
Соціалістична	5	13
Ліберальна	5	3
Ніяка	5	2
Комуністична	2	14
Інша	2	2
Важко відповісти	2	44

Якщо з перерахованих у таблиці ідеологій виділити найбільш радикальні – націоналістичну та комуністичну, то частка їх прихильників серед мешканців Львова й Донецька буде однаковою: 14 % львів'ян підтримують ідеологію націоналізму і рівно стільки ж донеччан – комуністичну. Інші ідеології, навколо яких зосереджений інтерес львів'ян (національно-демократична, соціал-демократична та християнсько-демократична) і донеччан (соціал-демократична і соціалістична) загалом достатньо помірковані і допускають компромісну позицію. Тож найбільш вірогідним поясненням великої різниці у ставленні до переможців – політич-

них суперників мешканців Львова і Донецька залишається припущення, що в основі лежить повсякденна культура мешканців двох міст, що зберегла значні нашарування попереднього історичного досвіду.

Порівняльне оцінювання теперішнього суспільно-політичного життя в Україні з життям у колишньому СРСР.

Ставлення до недавнього радянського минулого у порівнянні з теперішнім часом є предметом нашого подальшого розгляду. Подивимось якою мірою і з яких саме питань позиції жителів Львова і Донецька подібні або ж відрізняються, коли йдеться про життя в СРСР і в незалежній Україні (табл. 9 і 10).

Таблиця 12

Узагальнене порівняння життя в часи СРСР та в незалежній Україні жителями Львова і Донецька (березень 2010, %)

Чого, на думку респондентів, було більше...	У радянському минулому		За часів незалежності	
	Львів	Донецьк	Львів	Донецьк
Більше хорошого	20	50	30	3
Було всяке – і хороше, і погане	51	42	48	58
Більше поганого	19	2	16	35
Важко відповісти	10	8	6	4

В історичній пам'яті донеччан, як бачимо, закарбувався винятково позитивний образ радянського минулого: 50 % вважає, що там вони залишили більше хорошого і 42 % – усяке: і хороше, й погане. За часів незалежності тільки 30 % побачили більше хорошого, а 58 % – і хороше, й погане. Зате більше поганого за радянських часів було на думку лише 5 % донеччан, тоді як за роки незалежності – 35 %. Остання цифра мала би спонукати до роздумів тих політиків і державних діячів, що шукають шляхів до міжрегіонального порозуміння і національної єдності, які, звичайно ж, пов'язані не тільки з пропагандистською чи просвітницькою робо-

тою (масштаб і завдання цієї статті, на жаль, не дають змогу вдаватися в докладніші розмірковування на цю тему).

Як і можна було сподіватися, оцінка минулого й нинішнього життя львів'янами відрізняється наданням переваги періоду незалежності (30 % вважають, що в незалежній Україні було більше хорошого, на противагу 20 % – за радянської системи). Проте викликає здивування те, наскільки невеликою є ця перевага і наскільки багато людей у Львові – фактично половина – вважає, що і в минулому й тепер було і хороше, й погане (відповідно 51 % і 48 %), і ще доволі значна частина (відповідно 19 і 16 %) думають, що за минулої і теперіш-

ньої системи було більше поганого. Тобто, зафіксоване нами позитивне сприйняття демократії, прагнення збудувати кращу політичну й суспільну систему не пов'язані із уже одержаним значним вигрешом порівняно з минулими часами; це все поки що надії і

пошук, що мав би розцінюватись політиками з демократичних сил як певний аванс, який ще потрібно відпрацювати.

Більш докладна картина, що ж саме негативного і позитивного за обох систем бачать жителі Львова і Донецька, показано на таблиці 13.

Таблиця 13

Порівняння ситуації в Україні сьогодні і в часи однопартійної радянської системи (березень 2010, %)

	Нинішня система	Попередня система	Немає різниці	Важко відповісти
1	2	3	4	5
1. Ця система передбачає більше індивідуальної свободи				
Львів	73	4	9	14
Донецьк	62	16	15	7
2. Ця система є кращою з точки зору забезпечення людям можливостей самовдосконалення				
Львів	58	12	14	16
Донецьк	43	22	25	10
3. Ця система є кращою для створення ефективної економіки				
Львів	42	17	14	27
Донецьк	26	39	20	15
4. У цій системі міліція та суди краще захищають права людей				
Львів	9	21	42	28
Донецьк	5	26	49	20
5. У цій системі уряд справедливіше ставиться до людей				
Львів	18	15	41	26
Донецьк	7	29	49	15
6. У цій системі уряд краще служить простим людям				
Львів	14	18	40	28
Донецьк	9	26	48	17
7. У цій системі проста людина має більше можливостей вплинути на діяльність уряду				
Львів	32	10	36	22
Донецьк	26	20	41	13

На користь нинішньої системи врядування, яка існує упродовж 20 років незалежності, і львів'яни (73 %) і донеччани (62 %), віднесли те, що за неї люди мають більше індивідуальної свободи. Цікаво, що майже третина донеччан вважають, що свободи або було більше за СРСР, або, що немає різниці (це нашоухе на філософські розмірковування про розуміння свободи громадянами пострадянських країн та можливо

вказує на необхідність поглибленого вивчення цього питання засобами соціології). Достатньо високий відсоток жителів обох міст (14 і 16 %) вагалися з відповіддю. Більшість (58 %) львів'ян також вважає, що нинішня система створює кращі умови для самовдосконалення людини, хоча кожен четвертий львів'янин думає, що кращі умови або надавала попередня система, або немає різниці (разом – 26 %). Теперішня сис-

тема дістала також позначку «+» з питання про можливість самовдосконалення від більшості донеччан, але вже відносно (43%). Майже з усіх інших питань відносна більшість респондентів з Донецька обирала відповідь «немає різниці», а на другому місці за кількістю відповідей ішло «попередня система». І багато в чому, хоч і не в усьому, їх підтримували львів'яни.

Певні розходження між респондентами з двох міст стосувалися того, яка система краще сприяє створенню ефективної економіки: 42% львів'ян думають, що теперішня, а 39% донеччан, що колишня. Так само львів'яни надали незначну перевагу теперішній системі перед колишньою у питанні більш справедливого ставлення до людей (18 проти 15%), а донеччани – навпаки (29% – колишня і лише 7% – теперішня). Однак у другому з цих питань більшість і тих, і інших дотримувалися думки, що немає різниці. Невисоко оцінили як донеччани, так і львів'яни здатність сучасної політико-правової системи справедливо ставитись до простих людей, захищати їх права та служити їхнім інтересам. У Львові лише 16% респондентів наважилися стверджувати,

що уряд краще служить простим людям в теперішній системі, тоді як 18% думають, що в попередній системі це робилося краще, 40% стверджує – «немає різниці» і 28% не могли визначитись. У Донецьку значно більше тих, хто надав перевагу попередній системі (29%) або зробив висновок, що немає різниці (48%). Майже однакові позиції зайняли опитувані з питань кращої роботи міліції і судів, надавши перевагу попередній системі (22 і 27%) або відзначивши «немає різниці» (42 і 49%).

І нарешті дуже важливе з точки зору демократії питання про те, у якій системі проста людина має більше можливостей вплинути на діяльність уряду. 36% львів'ян відповіли «немає різниці», 32% – «в цій», 22% не змогли визначитись і тільки 10% надали перевагу попередній. Відповіді респондентів з Донецька розподілились таким чином: 41% – «немає різниці», 26% – «в цій», 20% – «у попередній» і 13% не змогли визначитись.

Проблема взаємовідносин громадянина з владою в умовах теперішньої системи була конкретизована у даному опитуванні через два інші твердження, представлені в таблиці 14.

Таблиця 14

Віра громадян у власну спроможність впливати на органи центральної та місцевої влади (Львів – Донецьк, березень 2010 р., %)

	Центральна влада				Місцева влада			
	В цілому згодні		В цілому не згодні		В цілому згодні		В цілому не згодні	
	Львів	Донецьк	Львів	Донецьк	Львів	Донецьк	Львів	Донецьк
Такі люди, як я, не мають впливу на дії органів влади	79	82	16	13	68	68	25	24
Якщо я спробую висловити свою думку, мене вислухають	24	16	65	73	33	27	56	58

З таблиці бачимо, що немає глибоких відмінностей у тому, як жителі Львова і Донецька оцінювали свої громадянські можливості впливати на центральні та місцеві органи влади та готовність чиновників відгукуватись на потреби народу. З твердженням «Такі люди, як я, не мають впливу на дії органів влади» стосовно центральної влади погодились 79 % львів'ян і 82 % донеччан, а 16 і 13 % – не погодились. Щодо місцевої влади показники громадянської спроможності дещо вищі, але й тут по 68 % респондентів у кожному місті заявили, що не мають впливу на дії місцевої влади, а 24 і 23 % відповідно сподіваються, що можуть. При більш поміркованому формулюванні запитання про взаємодію урядовців з громадянами, коли перші мають бодай вислухати других, маємо дещо більші відмінності між містами: 24 % респондентів зі Львова думають, що якщо вони спробують висловити свою думку урядовцям

центральної влади, то їх вислухають, а в Донецьку так вважає 16 % опитаних. Стосовно місцевої влади ствердних відповідей, як і слід було очікувати, в обох містах виявилося трохи більше і знову з перевагою Львова: 33 % проти 27 %. Якщо ж узагальнити, то менше третини міських жителів Львова і Донецька сподіваються на конструктивний діалог з представниками влади, що є свідченням невідповідності поведінки українських чиновників усіх рівнів стандартам демократичного врядування.

Інше питання, а наскільки самі громадяни докладають зусиль, щоби бути почутими: чи звертаються вони в органи влади, чи беруть участь у громадській діяльності, чи виявляють свою громадянську позицію під час виборів. Такі питання також були в полі зору наших соціологів і ось які вони одержали відповіді на них у Львові і Донецьку.

Таблиця 15

Громадянська позиція та громадська участь: належність жителів Львова і Донецька до професійних або громадських організацій (березень 2010, %)

Тип організації	Належать (%)	
	Львів	Донецьк
Товариство або професійна організація, пов'язана з родом занять	11	11
Організації поза професійними інтересами (оздоровчі, культурні та інші)	11	2
Громадська організація, пов'язана з вирішенням місцевих або загальнодержавних справ	6	1

У принципі нічого нового не додала нам здобута інформація про участь жителів Львова і Донецька в громадських організаціях, хіба що підтвердила вищу активність львів'ян. Донеччани, як бачимо з табл. 15, беруть участь переважно у професійних об'єднаннях, і лише дуже незначний відсоток належить до аматорських, суспільно-зорієнтованих та інших організацій позапрофесійної сфери. Менш активні

вони й у передвиборчий період у відстоюванні своїх переконань та політичних прихильностей (табл. 16). Що ж стосується звернень до посадових осіб і депутатів, то тут показники по Львову і Донецьку майже однаково низькі. Тобто, з одного боку громадяни відчують, що не мають впливу на владу, а з іншого їхня низька активність, можливо й не здатна привести до більшого впливу.

Таблиця 16

Свідчення респондентів Львова і Донецька про дії, що є виявом їхньої громадянської позиції (березень 2010, %)

Спроби виявлення громадянської активності	Здійснювали	
	Львів	Донецьк
В час виборчих кампаній намагався переконати інших людей (співробітників, друзів, родичів) голосувати за певного кандидата або партію	33	24
Протягом останнього року звертався до свого депутата в Верховній Раді по допомогу в якійсь проблемі	2	2
Протягом останнього року звертався до якоїсь посадової особи з Уряду України по допомогу з якоїсь проблеми	3	1
Протягом останнього року звертався до якоїсь посадової особи у місцевих органах влади з якоїсь проблеми	12	12

Отже, ще в середині 1990-х років соціологи виявили, що попри значні політичні й ідеологічні розходження, населення різних регіонів країни має схожі – загалом позитивні – орієнтації стосовно економічних ринкових реформ. Тепер практично те саме можна сказати й про демократію, принаймні, оскільки це стосується двох, за загальним визнанням найбільш політично віддалених міських громад – львівської та донецької. Попри певні нюанси, саме демократія визнається найбільш прийнятним політичним ладом для України, а розвиток у напрямі демократії з 2005 року був найпоширенішою у громадській думці характеристикою України, принаймні до березня 2010 року. Різка зміна оптимістичних настроїв щодо демократичності України на песимістичні відбулася у 2011 року на Львівщині.

Опитані громадяни в обох містах показали відносно непогану обізнаність з багатьма механізмами і принципами демократії, заявляли про свої вимоги підзаконності діяльності владних інституцій та осіб при владі, критично оцінювали свої теперішні можливості впливати на владу. Проте розуміння таких питань, як обов'язкове врахування

інтересів меншості, готовність визнати владу «не свого» представника, який одержав більшість голосів на виборах, толерантність тощо не повністю відповідають демократичним стандартам, а в окремих випадках (особливо в Донецьку) і зовсім їм не відповідають. Низькою є громадська залученість опитаного населення міст, а відповідно на низькому рівні перебуває і їхня громадянська спроможність, що виражається у суб'єктивно усвідомлюваній нездатності впливати на владу – центральну, і трохи меншою мірою – на місцеву.

У більшості випадків львів'яни показали вищий рівень демократичної свідомості, але – що є доволі несподіваним результатом нашого дослідження – відмінності між Львовом і Донецьком у питанні демократичних оцінок і сподівань є значно меншими, ніж зазвичай прийнято думати.

Враховуючи тему і обсяг цієї публікації в ній ми не торкалися питання найбільших розходжень у громадській думці населення двох міст, таких як прихильність до різних політичних сил, зовнішньополітичні орієнтації, оцінка Помаранчевої революції і ролі та значення політичних діячів, вибір і оцінка інших державних і культурних символів.

лів та національних героїв. Вони справді є глибокими, у тому числі й за результатами аналізованих тут опитувань. Однак у питаннях демократичного вибору, а навіть – що було доволі несподіваним – оцінки життя за колишньої радянської системи і в незалежній

Україні, ніяких надзвичайних контрастів не було виявлено.

Суб'єктивне взаємне ставлення жителів цих двох міст один до одного також є позитивним (табл. 17), а рівень загальнодержавного патріотизму можна назвати задовільним.

Таблиця 17

Взаємне ставлення жителів Львова і Донецька (березень 2010)

Питання: Яке Ваше ставлення	До жителів Львова (% відповідей донеччан)	До жителів Донецька (% відповідей львів'ян)
Загалом позитивне	79	88
Загалом негативне	11	7
Важко визначитись	10	5

На питання, чи мають вони почуття гордості за те, що є громадянами України, тільки 14 % донеччан і 3 % львів'ян сказали «Загалом, ні». «Загалом, так» відповіли 88 % львів'ян і 64 % донеччан, а «частково так, частково ні» – 9 % львів'ян і 22 % донеччан. Звідси можна зробити висновок про непогані перспективи подолання нинішніх авторитарних тенденцій і в перспективі – побудови

демократичної держави спільними зусиллями громадян з усіх регіонів України – за умови вироблення розумної програми досягнення консенсусу щодо питань, пов'язаних з ідентичністю (мови, історії, державних символів і героїв, а також зовнішньополітичних орієнтацій), щодо яких існують суттєві розходження. Але обговорення цих питань, зрозуміло, виходять за межі нашої статті.

Список використаних джерел

1. Основи демократії: підручник для студентів вищих навчальних закладів / За заг. ред. А.Ф. Колодій. Третє видання, оновлене і доповнене. – Львів: Астролябія, 2009. – С. 584–589.

2. Копатько Е. Донецк – Львов: полюса раздора или составные успеха? [Интернет-ресурс] / Е. Копатько: в двух частях // Вголос. – 20.04.2010; 22.04.2010 – Режим доступа: <http://www.vgolos.com.ua/politic/-6400.html>; <http://www.vgolos.com.ua/politic/6401.html>.

3. Львівщина на порозі ХХІ століття. Соціальний портрет [Текст] : монографія / С.А. Давимука, А.Ф. Колодій, Ю.А. Кужелюк, В.М. Подгорнов, Н.Й. Черниш. – Львів: Інститут регіональних досліджень, 2001. – С. 9–14.

4. Фукуяма Ф. Примат культури // Незалежний культурологічний часопис «І». – Число 21: Громадянське суспільство. – 2001. – С. 48–49.

Демократія та демографія

Віктор Степаненко

The paper analyzes the connection between democracy as a political regime and social order and the demographic structure of a population. The author argues that in European countries where democracy has been historically established, the reproduction of democratic practices and institutions is rooted in the processes of reproduction of the population, generational replacement and socialization. By contrast, in post-soviet countries, where demographic changes were combined with complicated political and economic transformations, the demographic factor still greatly affects political orientations and values. The author stresses that one of the major demographic challenges for the development of democracy in Ukraine is the reproduction of traditional paternalistic and authoritarian order and values in socialization of the youth.

Мета цієї розвідки – спроба виявити зв'язок між демократією як політичним ладом чи суспільним устроєм, з одного боку, і деякими демографічними чинниками розвитку суспільства, з другого. Етимологія двох понять *демократія* і *демографія* зі спільним для обох давньогрецьким коренем *демос* (народ, громадяни) вказує на наявність первинного зв'язку. Проте деякі його прояви, на нашу думку, не завжди є очевидними та сповна дослідженими.

У давньогрецькій традиції демократія означала владу демосу, тобто вільних громадян з правом голосу. Власне, таке розуміння не надто змінилось і в функціонуванні сучасних представницьких демократій, влада в яких обирається за результатами волевиявлення більшості дорослих громадян з правом голосу. Обрання влади в представницькій демократії *статистичною* більшістю виборців актуалізує різні соціально-демографічні аспекти структури населення. Адже демографія як «опис демо-

су» передусім оперує статистичними показниками, які фіксують не лише демографічну кількість, а й певну якість. Йдеться не лише про складні соціально-демографічні показники та характеристики народонаселення, такі як етнічні, регіональні, релігійні та мовні ідентичності, а й освітній та матеріально-майновий ценз населення, ступінь урбанізації, соціально-структурні позиції тощо.

Менш очевидним і, можливо, менше детермінованим є зв'язок між демократією (та її особливостями) і базовими демографічними характеристиками такими як, наприклад, вікова структура суспільства, рівень та особливості його відтворення, показники народжуваності та смертності, середня тривалість життя тощо. Втім, очевидно, ці демографічні питання та аспекти мають і стратегічне значення, вказуючи на рівень державної безпеки для багатьох країн, адже йдеться про базові чинники та особливості відтворення суспільства і його життєдіяльності. А демократія, за

визначенням, передбачає наявність суспільства та державної організації.

Проте зв'язок поміж віковими демографічними показниками і розвитком демократії також існує. Хоча цей зв'язок часто опосередковується такими чинниками як пропорційне відтворення людського потенціалу, широкі життєві та соціальні пропозиції для молоді у сфері освіти та на ринку праці, активне трудове довголіття людей старшого та похилого віку тощо. Демократія, створюючи сприятливі умови для соціально забезпеченого відтворення людського потенціалу суспільств, намагається у такий спосіб забезпечувати і власне самовідтворення.

Як свідчать статистичні дані, оптимальною для успішних соціально-економічних перспектив розвитку країни є вікова структура так званого *перехідного* та *зрілого* вікового профілю, коли молодь до 30 років складає до 45 % населення, частка людей похилого віку (після 60 років) – не більше 25 % населення і, принаймні, третина населення – це люди активного середнього та трудового віку. Експертні дослідження сучасного глобального розвитку підтверджують, що через різні обставини та за різних умов переважна більшість демократичних країн також тяжіють до цього профілю вікової структури країни¹. Так, у глобальних дослідженнях за період 1970–2007 рр. лише 13 % країн з *дуже молодим* віковим профілем (де дві третини або більше населення складають люди до 30 років) були повноцінними демократіями (*full democracies*). Для порівняння такими вважаються 81 % країн зі зрілим віковим профілем². Подібні кореляції також справедливі і щодо інших вимірів успішного демократичного врядування, таких як свобода слова та громадянські свободи. Водночас, країни, у віковій структурі яких молодь до 30 років складає понад

60 %, за глобальною світовою статистикою частіше у своєму розвитку наражаються на обмеження політичних та громадянських свобод, корупцію, слабку інституційну спроможність тощо (Гаїті, Уганда, Ємен, Афганістан та ін.³). Дослідники експертної організації з вивчення світового народонаселення *Population Action International* на основі статистичного аналізу глобальних тенденцій демографічного розвитку роблять висновок, що майже 90 % країн з дуже молодою віковою структурою на кінець XX сторіччя мали або авторитарні, або дуже слабкі демократичні уряди⁴.

Крім того, демографічно молоді країни, навіть коли вони досягають певного рівня демократії, є більш слабкими у її подальшій підтримці, в них також частіше виникають конфлікти та кризові ситуації. Так, на думку деяких спостерігачів, одним із соціальних чинників «арабської весни» 2010 року, зокрема в Тунісі була досить велика частка молоді у віковій структурі країни, яка почувала себе все більш невдоволеною життєвими та соціально-економічними перспективами у традиційному корупційно-авторитарному середовищі. Понад те, молодь є більш активною, здатною до швидкої мобілізації, а нині ще й обізнаною і вправною у користуванні сучасними електронними засобами комунікації. Таким чином, мобільний зв'язок та Інтернет з його соціальними мережами відіграли велику роль у перебігу «арабської весни» у Тунісі, Єгипті та Ємені. Проте, як відомо, наслідки «арабської весни» з погляду демократичної перспективи є на сьогодні непевними.

Глобальна статистика зв'язку між віковою демографічною структурою країн та їх соціально-економічним та політичним розвитком певною мірою віддзеркалює і той факт, що регіони та

країни з вищим рівнем і темпами народжуваності (Африка, Азія, Південна Америка) є переважно країнами, що розвиваються з усіма суперечливими наслідками цього процесу. Натомість усталені демократії, особливо європейські, перебувають в демографічній ситуації, що характеризується якщо не старінням населення, то, принаймні, скороченням темпів народжуваності і збільшенням частки людей середнього та похилого віку, зокрема через зростання середньостатистичної тривалості життя. Такі тенденції старіння населення розвинутих демократичних країн є наслідком багатьох культурно-психологічних до соціально-економічних причин, зокрема таких, як індивідуалізація стилів життя, трансформація традиційної культури, зростання терміну навчання, побудова професійної кар'єри та самореалізації молоді, людей середнього віку, а також сімейне планування, розвиток медицини та рівень медичних послуг тощо. Крім того, у «зрілих» країнах уряди намагаються активно впливати на демографічну політику. Такий вплив у багатьох країнах з перехідними та зрілими віковими структурами передбачає заходи щодо поліпшення сімейного планування та репродуктивного здоров'я, статурову освіту підлітків, розширення соціально-економічних можливостей жінок, субсидії для догляду за дітьми, планування та контроль міграційних потоків та інші заходи.

Особливості демографічної трансформації у Європі. Сучасна демографічна трансформація у різних її аспектах відбувається у багатьох регіонах та країнах світу, зокрема і у Європі. Втім, загальні тенденції «старіння» Європи мають свої особливості, прояви та наслідки для різних європейських країн. Вони є різними і в сенсі зв'язку між демографічним розвитком та демо-

кратією. У європейських країнах з історично усталеними демократіями і з притаманною їм переважно зрілою віковою структурою, репродукування демократичних практик та інститутів в демографічному сенсі означає їх закорінення у процеси відтворення населення, зміни поколінь та їх соціалізацію. Іншими словами, характеристика усталеної демократії як «лише однієї гри» (*the only game in the town*) є більш надійною для тих суспільств, у яких люди середнього і похилого віку вже були народжені або, принаймні, соціалізувались у демократичному середовищі, а тому у переважній більшості є носіями, чи навіть зберігачами та охоронцями, демократичних практик і традицій, що передаються новим генераціям через різні інститути соціалізації, зокрема і родинні. Звичайно, відтворення демократії навіть у стабільно демократичних країнах Європи не є механічним процесом, а сама демократія також не є завершеним суспільним проектом. Демографічні чинники «старої» демократичної Європи навіть через потреби власного економічного розвитку обумовлюють міграцію людей, переважно молодого віку з різних країн Азії та Африки. Така міграція людей, що переважно не були соціалізовані у демократичному середовищі, створює серйозні виклики для європейських демократій і не лише щодо політики адаптації та соціалізації іммігрантів, кількість яких постійно зростає, але й в аспектах формування своїх збалансованих демократичних та безпекових міграційних політик та зростання проблем акомодатії етнокультурних відмінностей різних груп мігрантів та місцевих громадян.

Не менш драматичною, зі своїми складними особливостями та соціальними наслідками є демографічна трансформація Східної Європи. У певному сенсі метафора про «молоді демократії»

посткомуністичної Європи звучить у цьому контексті доволі іронічно, адже ці «молоді», а в багатьох суспільствах ще й не усталені демократії, формуються здебільшого у країнах, які також переживають демографічний процес старіння свого населення, а у випадку деяких країн, зокрема Росії і України – гостру демографічну кризу. Особливість цих процесів для посткомуністичних східноєвропейських країн полягає у тому, що демографічні зміни тут переплелися та поєдналися із складними політичними та економічними трансформаціями. Тому дослідники характеризують цю складну демографічну трансформацію – *від червоних до сивих (from red to grey)* – як унікальну⁵, таку, що має своє не менш важливе значення, аніж політичні або економічні перетворення у посткомуністичних країнах.

У літературі, присвяченій демографічній трансформації східної Європи, досить широко обговорюються соціально-економічні аспекти цієї проблеми, найгострішими серед яких є трансформація ринку праці, збільшення частки непрацюючих пенсіонерів, навантаження на економічну, соціальну та пенсійну системи цих країн і потреби їх реформування, збільшення соціальних видатків з державного бюджету та проблеми його перерозподілу, фінансових заощаджень тощо. Недостатньо, на нашу думку, розглядаються соціально-психологічні та політичні аспекти демографічної трансформації посткомуністичних суспільств, зокрема перспективи розвитку та підтримки демократії. У методологічному контексті це стосується критичного перегляду спрощених уявлень про посткомуністичні трансформації, в основі яких були еволюціоністські уявлення про поступовий перехід від планового соціалізму до ринкового капіталізму. Така критика, яка сьогодні все активніше коригує неолібе-

ральні стратегії, передбачає визнання складності та непередбачуваності посткомуністичних трансформацій, залучення до їх аналізу гуманітарних та антропологічних методологій, привертає особливу увагу до таких інституціональних феноменів та соціокультурних практик, як ідентичність, історична пам'ять, цінності, норми, неформальні практики та інтеракції. Як показує понад 20-тирічний досвід посткомуністичних, а особливо – пострадянських трансформацій, ці структури є надзвичайно стійкими та інертними, наслідки змін є часто непередбачуваними щодо нових якостей, а самі зміни нерідко наражуються на свідомий та неусвідомлений спротив. Це й не дивно, якщо взяти до уваги, що носіями ментальних структур та культури є громадяни, старше та середнє покоління яких формувалось та взаємодіяло за умов традиційного комуністичного устрою. Проблеми якості політичних еліт, клептократія верхів, що часто виправдовується їх «бідним та голодним» дитинством, труднощі реформ, масовий правовий нігілізм, відтворення патронально-клієнтелістських практик, феномен «шантажистської держави» – це лише деякі аспекти складної діалектики суспільних змін та репродукцій у посткомуністичних і особливо пострадянських суспільствах. Незважаючи на деякі оптимістичні прогнози початку 1990-х, два десятиріччя суспільних трансформацій та поява лише однієї генерації людей, які у шкільні роки вже не одягали червоні краватки молодіжних комуністичних організацій, є все ще нетривалим історичним періодом, у якому суспільна репродукція в тих чи інших формах колишнього устрою, як видається, є переважаючою. Тому зміна поколінь, чисельність і також громадянська якість нових поколінь у посткомуніс-

тичних країнах справді актуалізує демографічні проблеми демократії.

Таким чином, логіка соціально-економічних аспектів демографічної кризи вказує на те, що нехай непрямі їх наслідки є суттєвими. Адже кількісне зменшення і якісне погіршення людського капіталу створює значні ризики для зростання та зміцнення електоральної бази демократії. Послаблення та зменшення конкурентоздатності економіки через деформацію ринку праці та зниження його якості несе загрозу економічній та політичній стабільності країни та її розвитку, створює спокуси адміністративного регулювання економіки, зменшує частку середнього класу, який більше зорієнтований на демократичні цінності.

Українська демографічна трансформація. Проблеми демократії в пострадянських країнах у контексті їх демографічної кризи ще потребують серйозних досліджень, хоча певні кроки у цьому напрямі вже зроблено. Так, американський дослідник Харлі Бальцер відзначає ряд демографічних викликів для перспектив демократичної консолідації в Росії⁶. Серед них: низька середня тривалість життя, особливо чоловіків, низька народжуваність, старіння населення, висока смертність від епідемій СНІДу та туберкульозу, швидке зростання частки не російського, не слов'янського та не православного населення, зростання імміграції з країн з відмінним етнічним та культурним корінням, зростаюча економічна диференціація. Очевидно, що переважна більшість з переліченого характерна також і для України.

Водночас українська демографічна ситуація має свої особливості з поміж яких зупинимось на таких:

1. *Депопуляція* (скорочення населення у понад 6 млн осіб лише у період з 1991 по 2011 рр.), стійка негативна

динаміка народжуваності, що не забезпечує навіть простого відтворення народонаселення, особливо загрозливими є тенденції депопуляції сільського населення країни.

2. *Ознаки постгеноцидної нації*, історичні чинники депопуляції та втрат генофонду. Як зазначають експерти, «Перша та Друга світові війни, три голодомори (1921, 1932–1933, 1947 рр.), форсована індустріалізація, примусова колективізація, масові репресії 1930–1950-х рр., Чорнобильська катастрофа, затяжна системна криза 1990-х рр. вкрай негативно вплинули на нормальний процес демографічної трансформації, призвели до помітних деформацій статеві-вікового складу населення, передчасної смерті близько 16 млн осіб»⁷. Варто також зауважити, що наслідком політичних репресій комуністичного режиму в Україні було також масове нищення української політичної і творчої еліти та її заміна псевдо-«елітою» радянського штибу – наслідки процесу, що ми його відчуваємо і сьогодні.

3. *Старіння населення*. Прогноз вікової структури Інституту економіки НАН України на 2026 р. показує, що частка людей пенсійного віку збільшиться до 24.7 %, а дітей зменшиться до 15 %, відповідно збільшиться демографічне навантаження на працездатних людей⁸. Лише порівняно низька тривалість життя зумовлює ту обставину, що частка людей похилого віку (понад 65 років) у населенні країни є поки дещо нижчою, порівняно з деякими розвиненими європейськими країнами. Проте вже нині у пенсійній системі країни на 10 платників страхових внесків припадає 9 пенсіонерів⁹. Крім того, після 2010 року (коли у працездатний вік почало входити покоління громадян, які народилися у період низької народжуваності 90-х років) відбулося

не тільки кількісне скорочення працездатного населення, а і якісне погіршення — старіння його економічно активної частини.

4. *Відплив населення* через освітню та трудову міграцію за кордон. Статистика щодо кількості українських трудових мігрантів за кордоном є ненадійною. Втім, за різними, навіть стриманими оцінками, це, принаймні, не менше декількох мільйонів осіб. Такі мігранти — це переважно молодь, люди найбільш працездатного віку та конкурентоздатні спеціалісти різних фахів, включаючи високотехнологічних та творчих. Ці люди, як правило, намагаються адаптуватись в країнах, де вони працюють, особливо коли йдеться про цілі родини. Це — втрати для країни її активної, талановитої та конкурентоздатної частини населення, переважно активного репродуктивного віку. І хоча масова міграція за межі країни початку — середини 1990-х років уже не є домінуючою тенденцією, а міграційне сальдо в останні роки є навіть позитивним, йдеться не про кількість, а про якість людського потенціалу суспільства.

5. *Відсутність чіткої, артикульованої міграційної політики*, яка не лише узгоджувалась би із демократичними нормами, а й відповідала національним інтересам та безпеці країни.

Ці та інші демографічні чинники мають прямий або опосередкований зв'язок з перспективами української демократії, адже її обирають (чи не обирають) люди із певними поглядами та цінностями. Ослаблений людський потенціал, деформована вікова структура, особливості соціалізації середніх та старших поколінь, стійкі традиції патерналізму та авторитаризму в носіїв традиційної культури — це ті особливості, які, на нашу думку, також визначають непослідовний та суперечливий характер української демократії, фор-

мують репертуар політичних партій різних спрямувань. Політичні гравці у своїх деклараціях та боротьбі за виборців все більше вимушені зважати на специфічні потреби та політичні орієнтації великої частки людей похилого віку, що становлять вже майже чверть населення країни і є, як правило, найбільш активними виборцями. Люмпенізація всього населення, а особливо людей похилого віку, пенсіонерів обумовлює біхевіоризацію політики, зведення поведінки виборців до рівня інстинктів біологічного виживання. Це особливо стосується соціально незахищених верств, серед яких люди похилого віку є чи не найвразливішими. Сумнозвісні політтехнології дешевого підкупу виборців гречкою, продовольчими пайками та медикаментами, продаж — купівля голосів та інші технології такої політики мають мало спільного з вільним демократичним вибором, а отже, — і з демократією. Пенсіонери та люди похилого віку знову ж є основними «фокусними» групами таких технологій, а репертуар багатьох політичних гравців все більшою мірою насичується привабливою риторикою «успішного виживання».

Вікова структура та політичні цінності у дзеркалі соціології. Демографічні показники, зокрема вік респондентів, традиційно входять до обов'язкового інформаційного блоку будь-якої соціологічної анкети. В українському політичному контексті вікова структура (міжпоколінний чинник), хоча і поступається за значимістю впливу мовно-етнічному, а особливо — регіональному чинникам, також великою мірою впливає на вибір громадян.

Так, традиційно, на всіх виборах виборці похилого віку в Україні, як і в деяких інших пострадянських країнах, набагато частіше підтримують представників лівого політичного спектру,

зокрема комуністів. Іншими словами, комуністичний електорат здебільшого складається з людей похилого віку. Зменшення електоральної підтримки комуністичної партії з понад 20 % на початку 1990-х років до 5 % на останніх парламентських виборах 2007 р. не варто спрощено інтерпретувати лише зміною однієї вікової категорії. Справа також у зміні цілого спектру політичних партій, чимало з яких активно перейняли риторику та політичний патерналізм комуністів.

Соціологічні дослідження (загальнонаціональне опитування Інституту соціології НАН України 2011 року) також виявляють певні закономірності зв'язку поміж віковою структурою респондентів та їх політичними симпатіями, хоча тут не все так однозначно. Скажімо, досить закономірним є те, що серед людей старшого (понад 55 років) віку більше ніж третина є прихильниками соціалізму, водночас серед молоді (до 30 років) симпатиків соціалізму менше 10 %. Щоправда, приблизно така ж частка молодих людей є прихильниками капіталістичного шляху розвитку країни.

Проте вікові відмінності не надто позначаються на оцінках рівня задоволеності тим, як розвивається демократія в нашій країні. Половина молоді і дещо більша половина людей старшого віку не задоволені таким розвитком.

У своїх геополітичних симпатіях українці, люди старшого віку, переважно підтримують «євразійський» вектор розвитку країни (зв'язки у межах СНД, відносини з Росією, східнослов'янський блок), серед молоді менше «євразійців», хоча кількісні відмінності між цими крайніми віковими групами не є значними.

Для перспектив демократичного розвитку країни показовим є також і те, що вікові відмінності респондентів

практично не позначаються на їхній думці про те, що «декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії». Переважна більшість опитаних (понад 60 %) з різних вікових груп погоджуються з цим твердженням. І хоча смислові підґрунтя цих настроїв є, можливо, дещо відмінними – «авторитарна» політична соціалізація старшого покоління, та незадоволення молоді «демократичним застоєм», проте на «виході» вони дають близький статистичний результат.

Наголосимо, ця соціологічна статистика є дещо обмеженою, такою, що не враховує регіональні, мовні та інші відмінності, які ми тут не брали до уваги. Однак можна говорити про досить стійкий комплекс авторитарно-патерналістських цінностей у людей старших вікових груп країни. Незначні відмінності цих цінностей у молоді також дають можливість робити висновок як про все ще незавершену політичну ідентифікацію молоді генерації в ситуації невизначного за своїми наслідками «демократичного переходу», так і про процес репродукції традиційних соціально-політичних матриць і навіть певною мірою – відтворення антидемократичного, авторитарного синдрому.

У контексті такої репродукційної соціалізації показово, що в загальнонаціональному дослідженні випускників середніх шкіл 2012, в якому були опитані випускники та їх вчителі (люди, як правило, середнього та старшого віку) лише 11 % вчителів і майже стільки ж (12 %) їх учнів готові виявляти ініціативу та самі піклуватись про себе. А головними чинниками, які сприяють досягненню людиною високого соціального становища в нашій країні 44 % опитаних учнів вважають впливових родичів. Цієї ж думки дотримуються і

55 % їх учителів¹⁰. Домінуючі патерналістські настрої виявляються також і у тому, що в країні фактично немає генерації, яка відчувала б, а головне – приймала б на себе основний тягар суспільної відповідальності. За даними нашого дослідження 2010 року, понад 60 % респондентів різних вікових груп, включаючи людей активного та працездатного віку (від 26 до 55 років), не відчують жодної відповідальності за стан суспільних справ в країні.

Тривожний симптом для розвитку демократії в нашій країні виявляється не лише у послабленні людського потенціалу країни, що перебуває у демографічній кризі не лише через відносно

невелику чисельність нових генерацій, що вступають у доросле життя при домінуючих психологічних та соціально-політичних уподобаннях політично активного старшого покоління, але і зтяжних, невизначених та аномійних обставинах суспільно-політичної трансформації. Несприятливим контекстом інституціоналізації демократії та її цінностей можуть бути також репродукування традиційного патерналістського укладу, «навченої безпорадності» та авторитарного синдрому в процесі соціалізації молоді, гедонізація і, водночас, економічна прагматизація життя молодого покоління, його політична байдужість та апатія.

Список використаних джерел

¹ *Madsen E.L., Daumerie B., Hardee K.* The Effects of Age Structure on Development. Policy and Issue Brief. – Population Action International. Washington: www.population-action.org, 2010.

² Там само.

³ Там само.

⁴ *Leahy E. with R. Engelman, C. Gibb Vogel, S. Haddock and T. Preston.* The Shape of Things to Come. Why Age Structure Matters to a Safer, More Equitable World. – Population Action International. Washington: www.populationaction.org, 2008. – P. 10.

⁵ *Chawla M.* From red to gray : the third transition of aging populations in Eastern Europe and the former Soviet Union / by Mukesh Chawla, Gordon Betcherman, and Arup Banerji. – Washington: The World Bank, 2007. – P. 1.

⁶ *Balzer H.* Demography and democracy in Russia: Human capital challenges to democratic consolidation. – *Demokratizatsiya*; Winter 2003, 11. – P. 97–98.

⁷ Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р. / за ред. Е.М. Лібанової. – К.: Український центр соціальних реформ, 2006 – С. 4.

⁸ <http://ukr-tur.narod.ru/geonas/naselukr/stat-vik/stat-vikova.htm>

⁹ Постанова Верховної Ради України від 5 квітня 2011 року N 3188-VI «Про Рекомендації парламентських слухань на тему: “Стан проведення пенсійної реформи та шляхи її вдосконалення”».

¹⁰ Прес-реліз круглого столу за результатами дослідження «Нове покоління на порозі дорослого життя: цінності, життєві плани, вибір професії». – 20 січня 2012, Інститут соціології НАН України.

Двосічний меч легітимності: проекції діяльності влади у політичному дискурсі українських мас-медіа

Людмила Павлюк

The article examines the mass media's discursive strategies of legitimation and criticism when evaluating decisions made by the political authorities. The analysis of informational confrontation in the public sphere is based on the notion of a bipolar model of argumentation that serves as a guarantee of balance in a polarized society and is jeopardized by the repressive practices of the political regime. The author identifies the main discussion topics about "legitimacy", as well as the rhetoric resources that are the basis for constructing exculpatory approaches to the political authorities – and their counterparts – in confrontational and critical discourses.

Є декілька напрямів соціогуманітарного знання, які розглядають проблеми влади крізь призму дискурсу, мовних конструктів. Наприклад, для соціолога й філософа М. Фуко дискурс – це навіть не інструмент, а безпосередньо форма влади. Як стверджує цей автор, влада реалізовує себе через посередництво інституціалізованих дискурсів – науки, освіти, юриспруденції.

Згідно з поглядами Ю. Габермаса, автора праць із комунікативної філософії, публічний простір – це сфера спілкування еліт і громадян, у якій ефективність стратегій легітимації визначає тип і результат взаємодії суспільства і його правлячого прошарку: комунікація у публічному просторі виправдовує рішення влади або ставить їх під сумнів.

Якщо влада задовольняє інтереси матеріального виживання й духовного розвитку суспільства, говорять про значну міру легітимності політичної групи, відповідальної за прийняття рішень. Адже легітимність – це морально-психологічне сприйняття влади гро-

мадянами, визнання її права керувати соціальними процесами. Важливим складником реальної легітимності, як зазначає О. Сидорчук, посиляючись на веберівське розуміння цього феномену, є добровільність згоди громадян на панування – «через упевненість у компетентності чи авторитеті представників влади чи самої системи влади в цілому» [1].

У протилежних, негативних варіантах співіснування еліт і мас, для опису яких використовують поняття «нелегітимна влада», – морально-психологічної підтримки управлінської групи не існує, влада стає об'єктом критичних стратегій громадянського суспільства, яке реалізовує свої завдання й захищає інтереси через публічні організації, масові акції, а насамперед через пресу.

Постійна невдоволеність управлінськими елітами в українському суспільстві спричинилася до фіксації в публічному дискурсі й закріпленні за словом «влада негативних значень, які в періоди гострого соціального невдоволення, особливо ж в опозиційному слововжитку, витісняють усі інші плас-

ти й компоненти його семантики і реалізуються не як часткова програма *конотату* – оцінних значеннєвих нашарувань, а денотату – основного значення, семантичного ядра слова. Влада постає як сила, ворожа соціуму, а тим більше – репресивна щодо особистості. Джерела такої негативної семантики ідуть ще із соціалістично-тоталітарної епохи, коли в сприйманні радянських громадян влада виступала як агент, що обмежує, контролює, розподіляє, а у загальному балансі – все ж обділяє, недодає і матеріальних благ, і свободи.

Атавістичні розуміння влади як системи опікунсько-репресивних інституцій, глибоко закорінені в свідомості пострадянської людини, мала би сьогодні врівноважувати постдемократична ідея сприймання правлячої групи як команди винайнятих працівників, менеджерів для реалізації певних проєктів. Критичні дискурси раз по раз озвучують цю ідею: *«Народ повинен стати повноправним суб'єктом влади і обирати не правителів, а підзвітних йому управлінців»* [5], але суспільство не має інструментів для притягування політичних еліт, що біля управлінського керма, до професійної відповідальності. У влади ж тим більше не розвинений етос служіння, вона категорично відмовляється вважати себе агенцією добрих послуг для народу, демонструючи натомість громадянам, що функція, яку вона найуспішніше реалізовує, – це функція обслуговування самої себе.

Конституція є основою легітимності публічної влади. На матеріальний і об'єктивний факт існування конституції як підстави усіх оцінок і висновків про міру легітимності правлячих еліт спирався комуніколог Ю. Габермас, намагаючись намацати сполучні ланки між концептами публічної сфери, закону і публічного дискурсу. Якщо дискурс «основного закону» є основоположним

фактом для оцінки стосунків влади і підвладних з погляду комуніколога, то тим більше погляд на конституцію як джерело легітимності – природний і безперечно важливий для будь-кого, хто мислить про політику в об'єктивно-правових категоріях. Існує, зокрема, поняття *конституційної легітимності* [7], яке на перший погляд видається дещо тавтологічним, але у міру з'ясування різних аспектів і компонентів феномену легітимності – виявляє добре окреслену специфіку «видової» означальної функції.

Дотримання звичайних демократичних процедур – необхідна умова легітимності. Та наскільки ж ця умова є достатньою, а точніше – здійсненою? Здавалося б, *дотримуйся закону – і жодних проблем із легітимністю*. Але недаремно в основу дефініції цього явища покладено вкрай суб'єктивну категорію *морально-психологічного сприйняття*. Окрім поняття об'єктивного закону, існує проблема його суб'єктивних інтерпретацій. Суб'єктивність тлумачень змісту і процедур застосування закону посилюється до межових рівнів у силовому полі протистоянь, зокрема змагань за владу. Ці змагання часто посувають поняття легітимності до межі, на якій закон скасовують, мотивуючи потребою ухвалення *нового закону*.

Метафорично відмінність «легітимності» від «законності» можна пояснити, провівши паралель із логічним протиставленням, що лежить в основі відомого слогану реклами «Пепсі» *«Грай з правилами, а не за правилами»*, а також інших гасел, створених для провокування молодого покоління споживачів до *виходу за межу* суспільних приписів, на зразок *«Правила існують для того, щоб їх порушувати»*. Законність – «це гра за правилами», а у «легітимності» з'являється «додана вартість» – імплікація можливості порушувати правила

за умови обґрунтувань. Цей додатковий денотативний складник, який фактично є відмичкою для входження у простір маніпулятивності, робить «легітимність» набагато більш риторичним поняттям порівняно із «законністю». Гарантом влади стає не лише закон, а й дискурс, інформація, знання, риторичні форми.

Із огляду на функціональну значущість впорядковувальних дискурсних процедур у політичних практиках, поняття конституційної легітимності цілком виправдано буде доповнити концептом *риторичної легітимності*. Власне, у політологічній теорії існує споріднений термін *ідеологічна легітимність*, витлумачений як «утвердження й виправдання влади за допомогою ідеології, що вноситься в масову свідомість» [16]. Згідно з розумінням Д. Істона, ідеологічна легітимність «опирається на переконаність індивідів у правильності тих ідеологічних цінностей, які проголошені владою» [17]. Власне поняття *цінності* й робить категорії *риторичної* та *ідеологічної легітимності* взаємно «конвертованими».

Риторичні обґрунтування стратегій влади особливо потрібні там і тоді, *де і коли легітимність є непевною*, коли легітимності правлячим колам насправді бракує. Політика легітимності, що має на меті створити ідеологічний каркас для підтримки групи влади із проблематичним іміджем чи провальним рейтингом, риторичними засобами компенсує *відсутність чи недостатність підстав* для легітимності. Насамперед «адвокативна» щодо лідерів риторика, вкупі з кампаніями «народного» чи «експертного» схвалення потрібних рішень, нейтралізує негативний вплив показників «прагматичної» ефективності влади на сприйняття управлінської команди.

Ситуація нетривкості легітимацийної бази влади особливо характерна для

поляризованих суспільств, класичним прикладом яких є Україна. Оцінки рішень влади в українському публічному дискурсі – традиційно не лише суб'єктивні, а й полярні – «із точністю до протилежного». Одна частина – підтримує стратегії керманичів, інша – оскаржує. Цікавими є факти наближеності до пропорції «п'ятдесят на п'ятдесят» у президентських і парламентських електоральних змаганнях першого десятиліття міленіуму. Але об'єктом уваги у цій статті є насамперед риторична сутність політично біполярної ситуації, дискурсні прояви Ми – Вони політичного архетипу, а також контрастні методи оцінювання й аргументації. Адже риторика – цей, за визначенням Аристотеля, *двосічний меч*, – дає інструменти обґрунтування рації і пропоненту і опоненту, і протагоністу й антагоністу.

Завдання наступних блоків аналізу – розглянути важливі, характерні для сучасної політичної комунікації *топоси* легітимациї і критицизму стосовно інституцій і представників влади. Термін *топос* у зв'язці концептів, необхідних для огляду легітимацийних ресурсів, означатиме і тематичний фокус, і логічний принцип організації інформації. Отож з'ясуємо, спираючись на методологію критичного аналізу дискурсу (КДА), яким чином взаємодіють у публічному інформпросторі стратегії виправдання й оскарження стосовно однієї й тієї ж теми, того ж об'єкта.

У критичному аналізі дискурсу розрізняють декілька типів риторичних стратегій, які особа, суспільна група чи інформаційний мейнстрим загалом можуть використовувати в інтерпретації дій політичного суб'єкта: 1) *стратегії промоції*; 2) *стратегії підтримки, розвитку й утвердження*; 3) *стратегії виправдання й обґрунтування*; 4) *стра-*

тегії конфронтації [18]. Три перші типи стратегій є за суттю легітимаційними, і у цьому сенсі вони становлять протилежність до звинувачувальних, критичних інтерпретацій – звичної зброї опозиції. Легітимаційний лінгвістичний інструментарій залучають у ситуаціях а) рекомендації групи чи політика суспільству (*інтродуктивна фаза*); б) початку реалізації проектів після приходу політичної команди до влади (*розбудова іміджу*); 3) втрат і невдач, зниження популярності політичної сили (*апологетика*).

До типових, характерних конструктивів, які традиційно використовують у поясненнях «труднощів будівництва» і відсутності успіхів, належать аргументи «часу», «трансформативного стану» і «непростої спадщини»: *«Як можна швидко подолати те, що тривало п'ятнадцять, сімдесят чи триста років перед тим?»* (В. Цибулько, 2005). Одним із найпоширеніших риторичних топосів, які допомагали середньому українцю підтримувати когерентну схему пояснення причин прихильності до «помаранчевих» вартостей – усупереч величезним дозам самокомпрометації лідерів цієї епохи, – був «аргумент диференціації», відмежування сакральних об'єктів від профанних, а хороших хлопців – від скомпрометованих героїв та їхніх вчинків: *«Сама народна революція була моральною, елегантною. А от політики – це зовсім інше. Політичні інтереси не завжди збігаються з моральними цінностями»* (В. Полохало, 2005).

Легітимаційний репертуар політичної команди, яка прийшла до влади після президентських виборів 2010 року, спирався на поняття стабільності, особливо на початковому етапі конструювання іміджу групи. Розбудові публічної репутації підпорядковувалися декларації про реформаторські намі-

ри нового уряду. Саме слово *реформи* стало знаком легітимації для представників Партії регіонів. Але надто швидко ця основна обігова одиниця легітимності інфлювала навіть у сприйманні традиційного електорату «регіоналів» і головного потенційного адресата дискурсу реформ. Що ж стосується опозиційного дискурсу, то він від початку деконструє поняття «реформи» як риторичний засіб – насамперед у функції евфемістичної назви перерозподілу ресурсів.

Зміст соціального критицизму стосовно нової влади відтворюють уламки колишніх слоганів електоральної реклами, які перетворилися на символічні формули іронії, тобто знаки контрасту між дійсністю й заявленим у передвиборчих гаслах: *«покращення життя вже сьогодні», «для людей», «вислухати кожного»*. Уже на ранніх етапах конфліктного комунікування між керівництвом і масами стратегічні напрями критичного аналізу дій влади в публічному дискурсі стосувалися не лише не виконаних обіцянок соціального й етичного плану, а й методів політичної діяльності.

Від початку ухвалення законодавчих рішень, які стосувалися питань консолідації влади, з боку публіки і національно-демократичних медіа лунало слово *«нелегітимність»*. В інформаційному полі критичних дискурсів з'явилися означники суб'єктивно мотивованого характеру ряду рішень, хистких підстав законотворчості й організаційної діяльності: *нелегітимна коаліція «тушок»; нелегітимні місцеві вибори; нелегітимна зміна Конституції* тощо.

1) *Нелегітимна «коаліція «тушок»*: «Бліц-криг» Партії регіонів по здобуттю влади в країні через «коаліцію «тушок»», «Нелегітимна «коаліція «тушок»» є вкрай серйозним джерелом авторитарної і навіть тоталітарної

загрози. І мінімальним джерелом так потрібних країні реформ» [4];

2) *Сумнівна легітимність місцевих виборів*, які, за визначенням А. Гриценка, перетворилися на «урок малювання»: «Легітимність місцевих виборів в Україні опинилася під загрозою. ...Заступники голови Центральної виборчої комісії стверджують, що територіальні виборчі комісії допускали масові безпідставні відмови реєстрації кандидатів...» [5];

3) *Рішення про скасування політреформи і зміну Конституції* в опозиційному дискурсі було названо «*узурпацією влади*».

Серед *стратегій делегітимації*, які намагалися використати опозиційні політики після оголошення рішення, були схеми й аргументи, що у структурному сенсі стали *прямим відображенням стратегій легітимації*. Депутати від БЮТ – Батьківщини стверджували, що зміни до основного закону можна скасувати у такий само спосіб, як і політреформу 2004 року, – на підставі *претензій до процедурної сторони* ухваленого рішення [17].

Після того, як Конституційний суд України визнав *нелегітимною* політреформу 2004 року і фактично повернув у дію Конституцію 1996 року, у мас-медійному просторі відбулася *війна опозиційної і владної риторик* з приводу статусу органів влади. На переконання опозиції, усі органи влади стали *нелегітимними*, а на переконання представників самої влади – не потребували жодних теоретичних обґрунтувань до факту свого існування: «*Після рішення КСУ про скасування політреформи парламент, Кабмін і президент – нелегітимні*» [12]; «*Представник президента в Конституційному суді Олена Лукаш стверджує, що після рішення КС про скасування політреформи-2004 всі органи влади на сьогодні залишаються легітимними....*» [14].

Відносна симетричність аргументативних ресурсів, які були використані у внутрішніх інформаційних війнах, свідчить про те, що існувала *тонка межа* між легітимаційними резонами кожного рішення та їхніми контраргументами. Цю межу ніколи не змогла б перейти політична група при владі, якби не пряме сприяння інституцій, чиїм обов'язком є контроль «законності закону» й узгодженості рішень, – КС, парламенту. Але інстанції, що покликані *контролювати контролерів*, самі долучилися до легітимаційної кампанії влади: «Конституційний суд підтвердив *легітимність* коаліції «*тушок*» [4]. Відповідаючи на запитання, чому Центр-виборчком не може вплинути на ситуацію у справі місцевих виборів, «заступники голови ЦВК відзначили два аспекти: *лояльність до влади більшість у ЦВК* та недосконалість виборчого законодавства» [5]. А рішення Конституційного суду про скасування політреформи навіть доволі помірковані експерти назвали «апофеозом цинізму» й «дискредитацією судової гілки влади» [17].

Парламент продемонстрував не менш стійкий *інституційний інстинкт самозбереження*. Один з відомих журналістів звертав увагу на те, що бажання нардепів довше залишатися у своїх кріслах було в основі усіх *легітимаційних* рішень парламенту стосовно зміцнення влади президента, зокрема «страх перед розпуском був головним мотивом створення нової парламентської більшості» [14]. Подібними прагматичними резонами пояснювали медіа й результати голосування за внесення змін до Конституції. До того ж, матеріальні заохочення, прямі виплати за зміну партійної орієнтації, після років розбещування подібними «стимулами», були, використані максимально, як і аргументи «батого», засоби тиску на опозицію.

Механізми зміцнення влади нелегітимними були лише для опозиції, влада ж вдовольняється усіма перевагами самопроголошеної легітимності. Як наслідок, будь-яка серйозна проблема суспільства існує у полі «перехресних» тверджень про легітимність і нелегітимність. Отож риторична, тобто дискурсивно-релятивна сутність кожного прецеденту інтерпретування полягає у тому, що обидві сторони легко знаходять і підстави легітимації, і підстави делегітимації того самого рішення.

У певному сенсі така ситуація, коли персвазивні технології й маніпулятивні інструменти стають формами боротьби за владу, є типовою, навіть нормальною для (пост)демократичного суспільства. Інформаційні ресурси можуть ставати і стають засобами підтримання рівноваги чи зміни балансу сил між основними протидіючими групами – але тільки за умови відкритої політичної гри за правилами. Якщо ж змагальні можливості керівників та їхніх головних конкурентів асиметричні, неспівмірні, то це все-рйоз блокує перспективи розвитку суспільства.

Вибіркові судові переслідування опозиції – *друзям усе, ворогам – закон*, залишають за інститутами демократії роль декоративних елементів авторитарної будови. Нехай буде вислухана інша сторона? Спілкування з головними опозиціонерами президент доручив ГПУ. Отож особливістю сучасної ситуації є те, що владна сторона намагається змінити баланс сил, використовуючи *не лише риторичні засоби, а й репресивні*.

Дискурс аналізу соціальних процесів від часу приходу до влади лідера «регіоналів» послідовно фіксував сутнісну, якісну регресію у сфері гарантування громадянських прав і політичних свобод. Мережу концептуальних засобів *критичного аналізу* діяльності пре-

зидента й уряду формують концепти, які є цілковитими протилежностями, антиподами «демократії», – *диктатура, авторитарна влада, узурпація влади командою Януковича-Азарова, встановлення авторитарного режиму*.

У структурі порівняльних символічних ресурсів, залучених для оцінки дій влади, вирізняється план «*вертикальних*» контекстів, тобто історичних паралелей, зокрема асоціювання сучасних політичних практик зі зразками досвіду 1) радянського періоду; 2) «епохи Кучми», причому з наголосом на деградації стандартів: «*Кучмівсько-медведчуківські реалії були квіточками порівняно з тим, що витворює нинішня влада*» [5]. Горизонтальні контексти говорять про уподібнювання методів та символічних практик на пострадянському просторі – «копіювання російської демократії», «запозичення досягнень білоруської репресивної системи».

Репертуар критицизму й делегітимації активно поповнюють *експресеми й дисфемізми*. До образу України приміряють похмурий ярлик «бандитської держави», перспективи якої відтворюють метафори нетривкості, перервності, несприятливого клімату: «*сповзання України*», «*пауза в стосунках України з Євросоюзом*», «*Україна в тумані*». Втім, пауза і на загал будь-які негарзди можуть бути нетривалими, і критерії переходу *від негативу до позитиву* очевидні у кожній практичній сфері: «Поняття прозорих та чесних виборів, без сумніву, передбачає повноправну участь опозиції... Обов'язком влади є забезпечення участі у виборах на рівних умовах усіх політичних партій, включаючи опозицію та її лідерів». Європейські міністри завчасно ...визначили ту «червону лінію», за яку не зможе переступити ЄС. Усе просто: підуть Тимошенко і Луценко на вибори – вони мають шанс бути визнаними Європою,

не підуть – вибори будуть нелегітимними» [7].

Дискурсне поле закордонних медіа, міжнародна громадська думка традиційно слугували тим дзеркалом, що допомагало українському суспільству корегувати деформації. Однак є й ряд чинників, які обмежують впливовість думки міжнародної громадськості. «Зовнішні» заяви, як і внутрішній критицизм, легко стають об'єктами риторичної дерелевантизації. Їх можна, по-перше, просто не брати до уваги. По-друге, поставити під сумнів і їхній зміст, і авторитетність самого джерела: наприклад, прес-служба Партії регіонів називає Freedom House «так званою Міжнародною правозахисною організацією» [19].

Полярність інтерпретативних текстів завжди була прикметною характеристикою українського публічного простору. Очевидно, що мас-медійні моделі, які виростили на ґрунті політичної поляризованості, не могли бути досконалими. Так, ситуацію в інформаційній сфері «помаранчевого» періоду О. Палій назвав «олігархічним плюралізмом». Але те, що прийшло услід за цією фазою розбрату і хаосу, виявилось набагато небезпечнішим – суміш прак-

тик дикого капіталізму, кримінальних ексцесів та ідеологізації радянського зразка.

Потреба переходу українського суспільства до більш гуманного й гармонійного розвитку давно назріла. Але влада, добре ознайомена зі сценаріями власного кінця, не готова ані змінитися, ані поступитися. Закономірно, що із наближенням парламентського електорального сезону почастишали епізоди анонімних акцій «затемнювання» психологічного ландшафту. Декілька рейдерських атак на осередки видавничої діяльності інтелігенції, декілька терактів для широких мас – і можна робити з цієї нацією що завгодно.

Єдина надія у такій ситуації – берегти рештки свободи інформаційної діяльності і поваги до змагальних процедур, конкурентного принципу в боротьбі за владу. Лише у середовищі відповідального ставлення до потенціалу публічної сфери й демократичних механізмів може визріти правильне рішення стосовно форм громадянської консолідації, дозрілості часу для змін і вибору керівників, здатних демонструвати повагу до закону і до громадян своєї держави.

Список використаних джерел

1. *Балюк Н.* Не міг Некрасов уявити, що будуть ще часи підліллі. Високий Замок, 27 квітня 2012.
2. Всі органи влади на сьогодні залишаються легітимними http://segodnya.novostimira.com/n_187314.html
3. *Іабермас Ю.* Залучення іншого: Студії з політичної теорії: пер. з нім. А. Дахній; наук. ред. Б. Поляруш. – Львів: Астролябія, 2006. – 415 с.
4. Депутат: Последние изменения в Конституцию можно отменить. <http://ubr.ua/ukraine-and-world/power/deputat-poslednie-izmeneniia-v-konstituciu-mojno-otmenit-76701>

5. *Єрьомін А.* Сповзати Україні недовго: до виборів. Високий Замок, 6 березня 2012.
6. Конституційний суд підтвердив легітимність коаліції «тушок» <http://newsru.ua/ukraine/08apr2010/mda.html>
7. *Мустафін О.* Чотирнадцять термідора Віктора Януковича, або Як правильно приручати парламенти, щоб не було сенсу їх розганяти. Дзеркало тижня, 9 жовтня 2010.
8. *Палій О.* Чи може незаконний уряд бути успішним? УП, 22 березня 2010.
9. Політологи назвали рішення Конституційного суду «апофеозом цинізму». Новинар, 1 жовтня, 2010.

10. Регіонали звинувачують Freedom House у заангажованості та некомпетентності. Тиждень, 30 березня 2012. <http://tyzhden.ua/News/46257>
11. *Ремиженко Д.* Єдиний список. Що далі? Українська правда, 6 квітня 2012.
12. *Савчин М.* Демократія і конституційна легітимність: проблеми теорії та практики <http://www.viche.info/journal/-2287/>
13. *Сидорчук О.* Легітимність влади в Україні: дві тенденції сучасності. Дзеркало тижня, 1 листопада 2008.
14. *Шляхтун П.* Політологія (теорія та історія політичної науки). – К.: Либідь, 2002. – 576 с.
15. *Шурхало Д.* Тервиборчками безпідставно «відфутболили» кандидатів. 15 жовтня 2010, <http://www.radiosvoboda.org/content/article/2191905.html>
16. *Юрій М.* Політологія К.: Дакор, 2005. – 416 с.
17. *Wodak R., de Cillia R., Reisigl M., Liebhart K.* The Discursive Construction of National Identity. Edinburg Un-ty Press, 1998.

Українсько-американські економічні відносини в 2009–2011 роках

Олександр Бабанін

The author analyzes the dynamics and structure of economic relations between Ukraine and the United States in trade, investment and technical assistance during the outbreak of the global crisis of 2008–2009 and in the post-crisis period. He examines the rise of structural imbalances in the U.S. economy, such as the sharp increase in the federal budget deficit and further growth in the foreign trade deficit, including high-tech products. The author also emphasizes the importance of fundamental reforms in the Ukrainian economy undertaken with the aim of creating a favourable investment and trade climate to improve economic relations between Ukraine and the USA.

У результаті світової фінансово-економічної кризи 2008–2009 років в українсько-американських відносинах у наступні 2009–2011 роки настала фаза сповільнення. Щедрі фінансові ін'єкції з федерального бюджету, спрямовані на подолання кризових явищ, а також збільшення фінансування операцій на Середньому Сході спричинили різке збільшення обсягів федерального боргу і дефіциту федерального бюджету США. Адміністрація Б. Обами переорієнтувала основні потоки офіційної допомоги в напрямі країн Африки і Азії. Після кризового 2009 року деяке поживалення в українсько-американських відносинах можна відзначити тільки в сфері торгівлі.

У вітчизняній літературі тематика економічних відносин між Україною і США розглядалася, зокрема в публікаціях О. Білоруса, І. Бураковського, А. Гальчинського, Д. Лук'яненка, В. Онищенка, А. Філіпенка, В. Шевчука [1–5].

У [6, 7] розкрито проблематику двосторонніх зовнішньоекономічних відносин упродовж 1992–2008 років, проте період 2009–2011 років в економічних відносинах двох країн ще залишається недостатньо вивченим. Зокрема, не акцентовано увагу на проблемі зменшення обсягів технічної допомоги і американських інвестицій в Україну, незважаючи на укладення таких важливих документів у відносинах України і Сполучених Штатів, як Угода про співпрацю між Україною і США в галузі науки і техніки [8] і Хартії Україна–США про стратегічне партнерство [9].

Як вважають дослідники найуспішнішим роком в історії економічних відносин України і Сполучених Штатів Америки з певними застереженнями можна вважати 2008 рік. У травні 2008 року Україна набула статусу повноправного члена Світової організації торгівлі (СОТ), а в червні того ж року відбувся

перший за всю історію двосторонніх відносин довгоочікуваний візит до України міністра торгівлі США К. Гут'єрреса. За підсумками 2008 року обсяги зовнішньоторговельного обороту товарами між двома країнами перевищили 4,2 млрд дол., а 19 грудня 2008 року було підписано Хартію Україна – США про стратегічне партнерство.

Проте вже в 2009 році внаслідок спадаху світової фінансово-економічної кризи обсяги ВВП України і США знизились відповідно на 14,9 % і 2,7 %, що негативно вплинуло на динаміку двосторонніх економічних відносин.

У цій статті зроблено спробу проаналізувати взаємодію України і США у трьох галузях двосторонніх економічних відносин (технічна допомога, торгівля товарами та інвестиції) на підставі аналізу проблеми «подвійного дефіциту» (дефіциту федерального бюджету і від'ємного сальдо у зовнішній торгівлі Сполучених Штатів).

Технічна допомога

Обсяги технічної допомоги суттєво пов'язані із ситуацією в бюджетній сфері. Після чотирьох років профіциту федерального бюджету за часів другої ка-

денції Б. Клінтона (1998–2001 фінансові роки) адміністрація Д. Буша-молодшого в 2002–2008 фінансових роках відійшла від політики суворої бюджетної дисципліни під гаслом збільшення видатків на боротьбу з міжнародним тероризмом, але показники дефіциту федерального бюджету перебували ще у відносно допустимих межах (1,2–3,5 % ВВП).

Проте у 2009 фінансовому році під час загострення економічної кризи внаслідок зростання бюджетних видатків з метою порятунку таких підтримуваних урядом установ, як Fannie Mae, Freddie Mac, FHA/Ginnie Mae тощо, інших заходів пожвавлення економіки, фінансування операцій в Афганістані та Іраку, частка дефіциту федерального бюджету сягнула безпрецедентних 10,1 % ВВП. Крім того, обсяги реальних надходжень до федерального бюджету у 2009 році становили лише 2,1 млрд дол. або на 0,6 млрд дол. менше від прогнозованих величин. З 2010 року адміністрації Б. Обама вдалося лише незначно скоротити дефіцит федерального бюджету, який є найбільшим, починаючи з першого післявоєнного 1946 року, коли його розмір сягнув 9,1 % ВВП (табл. 1).

Таблиця 1

США: ВВП, дефіцит федерального бюджету (1997–2011 фін. роки), млрд дол.

Роки	ВВП США	Дефіцит федерального бюджету	Дефіцит федерального бюджету як частка ВВП
1998	8727,0	69	0,8%
1999	9286,9	126	1,4%
2000	9884,2	236	2,4%
2001	10218,0	128	1,3%
2002	10572,4	158	1,5%
2003	11067,8	-378	-3,4%
2004	11788,9	-413	-3,5%
2005	12554,5	-318	-2,5%
2006	13310,9	-248	-1,9%
2007	13969,3	-161	-1,2%
2008	14270,5	-459	-3,2%

Закінчення таблиці 1

Роки	ВВП США	Дефіцит федерального бюджету	Дефіцит федерального бюджету як частка ВВП
2009	14014,8	-1413	-10,1%
2010	14551,8	-1293	-8,9%
2011	14958,6	-1300	-8,7%

Джерело: www.treasury.gov, власні розрахунки.

Незважаючи на збільшення розміру бюджетного дефіциту, американська адміністрація продовжувала виконувати зобов'язання в галузі офіційної технічної допомоги. Так, упродовж 2001–2011 років обсяги технічної допомоги Сполучених Штатів іншим країнам світу

зросли в 2,2 раза, зокрема, протягом 2009–2011 років їх було збільшено на 33,7 %, тоді як країни-донори Євросоюзу, які входять до Комітету сприяння розвитку (КСР) ОЕСР¹, збільшили обсяги технічної допомоги відповідно тільки на 59,6 % і на 19,4 % (табл. 2).

Таблиця 2

**Офіційна технічна допомога США та інших країн ОЕСР (2001–2010 роки),
млрд дол., у доларах 2009 року**

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
США	13,8	15,8	19,0	22,3	30,6	25,0	22,5	26,7	28,8	30,0
Країни ЄС-донори КСР	45,2	47,7	48,8	50,0	63,9	65,2	61,6	67,5	67,2	71,3
Разом КСР	79,7	85,2	88,4	92,9	122,3	115,9	106,6	118,6	119,8	127,3
<i>Довідково</i>										
Частка США	17,3%	18,6%	21,5%	24,0%	25,0%	21,5%	21,1%	22,5%	24,1%	23,6%
Частка країн ЄС-донорів КСР	56,7%	56,0%	55,2%	53,8%	52,3%	56,3%	57,8%	56,9%	56,1%	56,0%

Джерело: www.oecd.org/document/9/0,3746,en_2649_34447_1893129_1_1_1_1,00.html, власні розрахунки.

Адміністрація Б. Обама скерувала основні потоки офіційної технічної допомоги в напрямі країн проведення операцій (Афганістан, Ірак), а також країн Африки. Так, у 2011 фінансовому році Африка була найбільшим одержувачем американської технічної

допомоги, яка надавалася через Агентство міжнародного розвитку (АМР) США, тоді як перехідні економіки «Європи і Євразії» (зокрема, і Україна) отримують коштів менше, ніж Кенія, вітчизна батька Б. Обама (табл. 3).

¹ Development Assistance Committee of the Organization for Economic Cooperation and Development – Комітет сприяння розвитку Організації економічної співпраці і розвитку.

Таблиця 3

**АМР США: основні регіони – реципієнти технічної допомоги
(2009–2011 фін. роки), млн дол.**

	2009	2010	2011
Африка	3830	4521	4105
Азія	3188	4762	850
Афганістан і Пакистан			1549
Близький Схід	2345	1417	1137
Європа і Євразія	751	891	488
<i>Довідково</i>			
Кенія	515	500	499

Джерело: www.usaid.gov/policy/budget/money.

У групі шести країн «Східного партнерства»² Агентство міжнародного розвитку США сконцентрувало свою увагу передусім на Грузії (табл. 4).

Таблиця 4

**АМР США: країни Східного партнерства – реципієнти технічної допомоги
(2009–2011 фін. роки), млн дол.**

Країни	2009	2010	2011	Сума 2009–2011
Грузія	331,3	339,5	49,4	720,2
Україна	81,1	96,0	59,7	236,9
Вірменія	32,7	47,3	24,6	104,6
Азербайджан	21,1	28,9	28,8	78,8
Молдова	13,3	25,3	18,5	57,1
Білорусь	7,0	13,1	13,3	33,4
Разом	486,6	550,1	194,4	1231,0

Джерело: www.usaid.gov/policy/budget/money, власні розрахунки.

Наочним прикладом зміни пріоритетів надання технічної допомоги США є виділення в 2011 фінансовому році допомоги Україні у вимірі 1,3 доларів на душу населення, тобто найменше серед усіх країн Східного партнерства (табл. 5).

² Під країнами Східного партнерства розуміємо Азербайджан, Білорусь, Вірменію, Грузію, Молдову і Україну.

Таблиця 5

АМР США: технічна допомога країнам Східного партнерства (2009–2011 фін. роки), доларів на душу населення

Країни	Населення, млн чоловік	В середньому (2009–2011)	2011
Грузія	4,5	160,0	11,0
Україна	45,9	5,2	1,3
Вірменія	3,1	33,7	7,9
Азербайджан	9,0	17,5	3,2
Молдова	3,6	15,8	5,1
Білорусь	9,5	0,7	1,4
В середньому для країн Східного партнерства		18,6	2,9

Джерело: www.usaid.gov/policy/budget/money, власні розрахунки.

Зовнішня торгівля

Величина «другого федерального дефіциту» США, тобто від'ємного сальдо зовнішньої торгівлі товарами, після різкого скорочення у 2009 році продовжує зростати другий рік поспіль. Якщо

така тенденція триватиме такими темпами й далі, то через три роки можна очікувати перевищення величини історичного максимуму від'ємного сальдо в зовнішній торгівлі товарами США 2006 року (табл. 6).

Таблиця 6

США: Експорт та імпорт товарів (2001–2011 роки), млрд дол.

Роки	Експорт	Імпорт	Сальдо
2001	729	1141	-412
2002	693	1161	-468
2003	730	1270	-540
2004	822	1485	-663
2005	912	1692	-780
2006	1039	1875	-836
2007	1164	1983	-819
2008	1307	2138	-831
2009	1069	1575	-506
2010	1289	1935	-646
2011	1497	2236	-739

Джерело: www.census.gov/foreign-trade/statistics.

Починаючи з 2002 року, в зовнішній торгівлі США спостерігається тенденція перевищення імпорту високотехнологічних товарів над експортом такої

продукції [10], що відкриває перспективи виходу на місткий американський ринок для виробників продукції переробних галузей економіки (табл. 7).

Таблиця 7

**США: Експорт-імпорт високотехнологічних товарів
(2001–2011 роки), млрд дол.**

Роки	Експорт	Імпорт	Сальдо
2001	200	195	4
2002	179	195	-17
2003	180	207	-27
2004	202	238	-37
2005	217	260	-43
2006	247	291	-44
2007	265	327	-62
2008	270	331	-61
2009	245	301	-56
2010	273	354	-81
2011	287	386	-99

Джерело: Міністерство торгівлі США.

Чи скористалися українські підприємства в 2009–2011 роках перевагами членства в Світовій організації торгівлі та зростанням попиту на високотехнологічну продукцію в Сполучених Штатах? За цей період в обох напрямках торгівлі товарами поміж Україною і США не відбулося зрушень у структурі і динаміці обсягів. За підсумками 2011 р. Україна перебуває на 72 місці серед основних за вагомістю поставок товарів країн-експортерів до Сполучених Штатів (1460 млн дол.), а, наприклад, сусід-

ня Румунія обсяги ВВП якої приблизно дорівнюють ВВП України, – на 73 місці (1439 млн дол.).

Порівняємо динаміку обсягів і зміни в структурі поставок товарів двох зазначених центральноєвропейських країн на ринок США упродовж 2005–2011 років.

За обсягами поставок український експорт товарів ще не вийшов на рівень передкризового 2008 року, коли вдалося поставити на ринок США продукції на 2340 млн дол. (табл. 8).

Таблиця 8

Україна: експорт товарів до США (2005–2011 роки), млн дол.

Експорт товарів	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Комп'ютерна і електронна промисловість	4	5	11	7	5	10	8
Машинобудування	31	113	105	83	36	59	104
Мінеральна сировина і руди	383	441	251	575	145	439	568
Металургія	578	962	731	1532	123	500	709
Агрохарчова продукція	19	21	21	32	29	18	18
Інше	84	97	100	111	157	52	52
Разом	1098	1640	1220	2340	495	1078	1460

Джерело: Міністерство торгівлі США.

Експорт України до США залишається сировинним (рис. 1): у ньому переважають поставки недорогоцінних металів (48,6 % загального обсягу експорту товарів у 2011 р.) і мінеральної сировини (38,9 %).

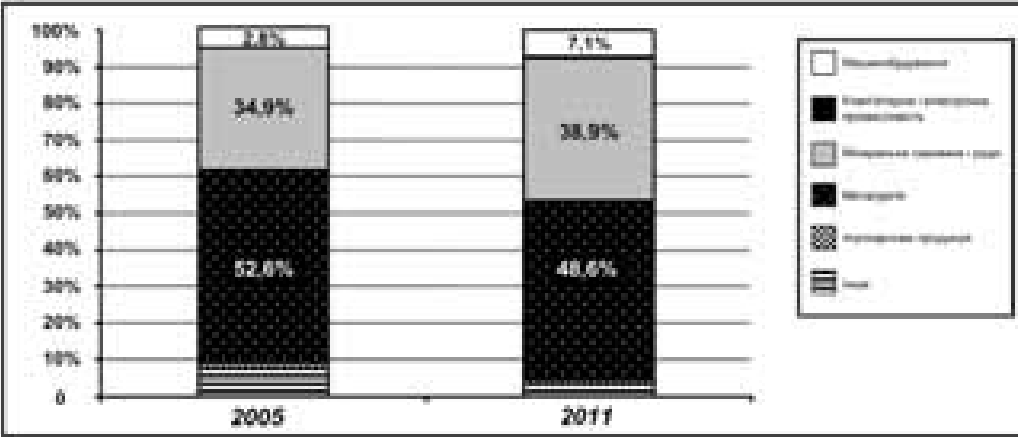

Рис. 1. Україна: структура експорту товарів до США (2005 і 2011 роки).

Джерело: Міністерство торгівлі США.

Тепер проаналізуємо динаміку поставок румунських експортерів на ринок США упродовж аналогічного періоду часу (табл. 9).

Таблиця 9

Румунія: експорт товарів до США (2005–2011 роки), млн дол.

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Комп'ютерна і електронна промисловість	26	44	62	94	112	146	153
Машинобудування	169	177	158	191	181	188	280
Мінеральна сировина і руди	324	234	174	178	49	137	246
Металургія	354	321	314	308	176	277	376
Легка промисловість	195	210	193	191	138	160	209
Меблева промисловість	50	45	32	29	26	25	33
Вироби з пластмаси	50	55	93	85	29	37	86
Агрохарчова продукція	10	10	9	6	8	8	7
Інше	39	34	29	31	39	38	57
Разом	1208	1119	1054	1107	752	1008	1439

Джерело: Міністерство торгівлі США.

Характерно, що виробники Румунії зуміли скористатися сприятливою економічною ситуацією і зростанням попиту на високотехнологічні товари на американському ринку. Понад 30,5 % обсягів їхніх поставок товарів у США становить продукція машинобудування, комп'ютерної промисловості і електроніки, що в 3,5 раза більше від обсягів поставок українських підприємств таких же галузей (рис. 2).

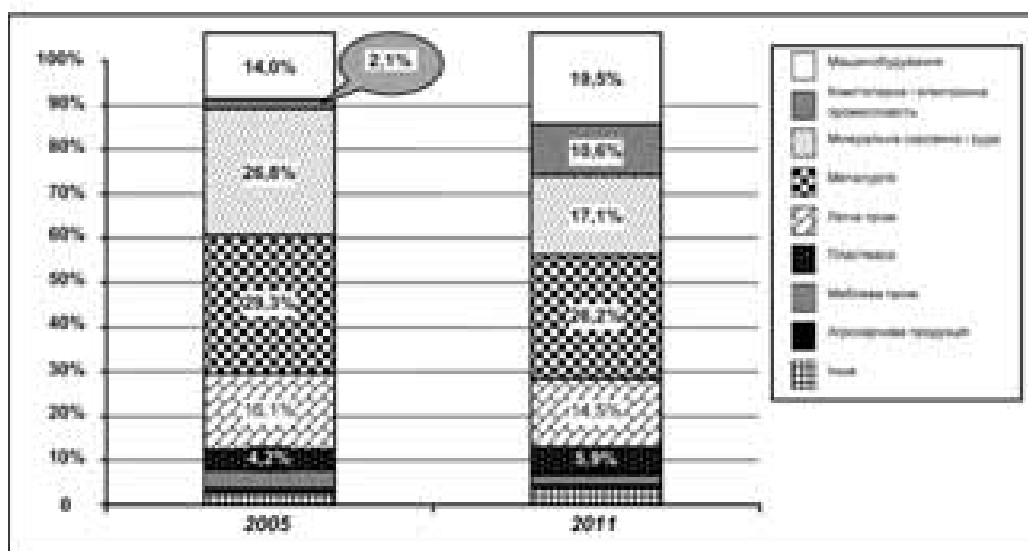

Рис. 2. Румунія: структура експорту товарів до США (2005 і 2011 роки).

Джерело: Міністерство торгівлі США.

Слід відзначити і певні успіхи підприємств румунської легкої промисловості і підприємств у галузі виробництва пластмас, яким вдалося закріпитися на ринку США, тоді як присутність підприємств України аналогічного профілю поміж експортерів продукції до Сполучених Штатів майже непомітна.

Отже, протягом 2008–2011 років українські експортери ще не скористалися перевагами набутого статусу членства у СОТ і не зуміли належним чином провести модернізацію підприємств для того, щоб запропонувати конкурентоспроможну продукцію на ринок США. Крім переваг Румунії від членства у ЄС з 2007 року, варто відзначити надання широкого спектру пільг румунським підприємствам, які працюють у галузі комп'ютерної промисловості та інформаційних технологій, що сприяло залучен-

ню фінансового і людського капіталу в ці передові галузі економіки.

Інвестиції

Інвестиційне поле дуже чутливе до змін у діловому кліматі й правовому полі країни, яка потребує залучення іноземного фінансового капіталу. Характерно, що американські інвестори виявилися єдиними з десяти найбільших країн-інвесторів, які скоротили обсяги капіталовкладень до України упродовж 2009–2011 років. З одного боку, це можна пояснити необхідністю виведення фінансових ресурсів до материнських компаній під час кризи, але, з іншого боку, це є також реакцією на погіршення торговельно-інвестиційного клімату в Україні, активізацією рейдерських захоплень, зростанням рівня корупції, відображенням чого є переміщення України на 152 місце в світі за індексом сприйняття корупції (табл. 10).

Таблиця 10

Україна: обсяги прямих іноземних інвестицій на 31 грудня року (2008–2011 роки), млн дол.

Країни	2007	2008	2009	2010	2011	Надходження 2009–2011
Кіпр	5941,8	7682,9	8593,2	9914,6	12645,5	4962,6
Німеччина	5917,9	6393,8	6613,0	7076,9	7386,4	992,6
Нідерланди	2511,2	3180,8	4002,0	4707,8	4822,8	1642,0
Російська Федерація	1462,2	1851,6	2674,6	3402,8	3594,5	1742,9
Австрія	2075,2	2445,6	2604,1	2658,2	3423,1	977,5
Велика Британія	1968,8	2273,5	2375,9	2298,8	2508,2	234,7
Франція	1046,2	1226,1	1640,1	2367,1	2230,7	1004,6
Швеція	1006,6	1263,0	1272,3	1729,9	1744,0	481,0
Віргінські острови (Брит.)	1045,7	1316,1	1371,0	1460,8	1607,0	290,9
США	1436,8	1471,5	1387,1	1192,4	1043,1	-428,4
Інші країни-інвестори	5077,0	6618,5	7493,5	7898,7	8357	1738,5
РАЗОМ	29489,4	35723,4	40026,8	44708	49362,3	13638,9
Довідково						
Індекс сприйняття корупції Transparency International	2,8	2,7	2,5	2,4	2,3	

Джерело: www.ukrstat.gov.ua, www.transparency.org, власні розрахунки.

Таким чином, за підсумками 2011 року інвестори США опинилися лише на десятій позиції в списку найбільших іноземних інвесторів в Україну, хоча на початку 1990 років вони лідирували поміж країн-інвесторів.

Аналіз розвитку економічних відносин України і США у галузі зовнішньої торгівлі, технічної допомоги та інвестицій в 2009–2011 роках свідчить, що протягом зазначеного періоду часу в економічній взаємодії двох країн настала фаза сповільнення динаміки:

1. Проблеми, пов'язані із збільшенням бюджетного дефіциту США, а також переорієнтація основних векторів офіційної технічної допомоги Сполучених Штатів у напрямі країн Африки та Середнього Сходу, вплинули на зменшення обсягів технічної

допомоги США, які надходять в Україну.

2. Незважаючи на збільшення обсягів американського імпорту товарів, особливо високотехнологічної продукції, українські товаровиробники (на відміну від підприємств Польщі, Чехії, Румунії, Словаччини тощо) не зуміли вийти на ринок США із конкурентоспроможною продукцією і скористатися перевагами, які відкриває членство в СОТ, а також угода між урядом України та урядом США про співробітництво у сфері науки і технологій.

3. Високий рівень корупції, повільне реформування економічного і правового поля в Україні, брак прогресу в розв'язанні резонансних інвестиційних суперечок спричинили відтік з України упродовж 2009–2011 років третини

загального обсягу прямих інвестицій США (428 млн дол.).

Незважаючи на зазначене, можна стверджувати, що економічна співпраця України і США має реальні перспективи, передусім з огляду на очікування парафування Угоди про асоціацію між Україною та ЄС у першій половині 2012 року. Свідченням зростання інтересу американських підприємств і організацій до України є відновлення діяльності американської державної Кор-

порації приватних зарубіжних інвестицій (Overseas Private Investment Company, OPIC) у грудні 2010 року, надання у січні 2012 року цією корпорацією 50 млн дол. Фонду прямого приватного інвестування SigmaBleyzer Southeast European Fund IV для використання в інвестиційних проектах в Україні та, зокрема, відчутне збільшення до 175 кількості членів Американсько-Української ділової ради за підсумками 2011 року.

Список використаних джерел

1. Глобальні трансформації торгівлі: монографія / О.Г. Білорус, В.І. Власов; Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин НАНУ, ННЦ Ін-т аграр. економіки. — К., 2008. — 226 с.
2. Криза і цикли світового розвитку / А.С. Гальчинський. — К., 2009. — 391 с.
3. Антициклічне регулювання ринкової економіки: глобалізаційна перспектива: монографія / Д. Г. Лук'яненко, А.М. Поручник, Я.М. Столярчук; МОНМС України, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана». — К, 2010. — 334 с.
4. Ракетно-космічний комплекс України на світовому ринку / В. Онищенко, С. Герасимчук // Економіка України. — 2008. — № 2. — С. 62–71.
5. Міжнародна економіка: теорія і практика: підручник / В.О. Шевчук. — 2-ге вид., переробл. і доповн. — К.: Знання, 2008. — 663 с.

6. Україна-США: економічна співпраця: монографія / О.С. Бабанін. — Львів: Укр. академія друкарства, 2011. — 336 с.
7. Тенденції в зовнішній торгівлі США 2005–2008 років / О.С. Бабанін // Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. — 2010. — № 1. — С. 63–68.
8. Угода між Урядом України та Урядом Сполучених Штатів Америки про співробітництво у сфері науки та технологій [Електронний ресурс] [Режим доступу] http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/840_-141.
9. Хартія Україна–США про стратегічне партнерство. [Електронний ресурс] [Режим доступу] http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/840_140.
10. Високотехнологічна продукція у зовнішній торгівлі США: перспективи України / О.С. Бабанін // Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. — 2010. — № 6. — С. 25–30.

Організація місцевого самоврядування в США як засіб реалізації демократичних засад влади: консультації для України

Володимир Бойко

There is no term «local self-government» in the US Constitution. However, the diversity of its forms and manifestations is striking, since the whole country is built on a foundation of self-governance from the bottom to the top. US public life is decentralized in most spheres. The efficiency of such an approach has been proved over time. The paper analyzes the system of local self-government in the USA, its history, legal provisions and instruments. The author argues that although any system of governance is formed over time under specific circumstances and thus cannot be directly replicated in any other community, it would be useful for Ukraine to study and try adapting time-tested US strategies to its own situation.

Конституція США не знає терміна «місцеве самоврядування» або відповідного йому. Але різноманіттю форм та проявів такого поняття можна позаздрити: адже вся країна ґрунтується на засадах самоврядності – знизу догори й децентралізована щодо переважної більшості питань*. Наголошуючи на важливості такого підходу один із засновників Сполучених Штатів, їх третій президент Томас Джефферсон свого часу зазначив: «Добре врядування проводиться в життя не через посилення чи концентрацію влади, а шляхом її розподілу. Якби ця велика країна не була вже поділена на штати, то такий поділ треба було б здійснити, щоб кожен міг для власного добра займатися тим, що його безпосередньо стосується і що він може

виконувати набагато краще, ніж віддана влада. Кожен штат поділений на графства, які дбають про те, що знаходиться в їхніх місцевих межах; кожне графство, у свою чергу, поділено на тауншипи, які управляють місцевими об'єктами; а кожен тауншип – на ферми, кожна з яких управляється своїм власником. Завдяки такому розподілу сфер відповідальності, які поступово переходять від загального до окремого, можна керувати великою кількістю людських справ для блага і добробуту всіх»**. Варто при цьому зазначити: американці звикли робити те, що кажуть.

За своєю сутністю вони – індивідуалісти, але свої інтереси навчилися поєднувати з громадськими, які, в підсумку, стають способом реалізації пер-

* Без урахування зазначеної обставини зрозуміти, чим є Сполучені Штати як держава та мотиви і цілі її дій, на нашу думку, неможливо.

** *Autobiography of Thomas Jefferson, 1743–1790. Together with a summary of the chief events in Jefferson's life.* – New York and London: The Knickerbocker Press, 1914. – P. 122–123.

ших. І суперечностей, у звичному для нас сенсі, не виникає – вся система створена на засадах конфліктів інтересів (приватних, корпоративних, регіональних тощо), яких ніхто і не збирається уникати або приховувати. У такий спосіб створюється конкурентна взаємодія між різними суб'єктами відносин, де завдання держави – забезпечити належні умови для їхнього розвитку, законодавчо встановити рамки дозволеного, неухильно їх дотримуватися та невідпорно змушувати тих, хто їх таки порушує, повернутися до норми, в тому числі за допомогою покарання, а у всьому іншому – не втручатися в особисті та бізнесові справи своїх громадян.

Дієвість такого підходу доведена часом. Тож, на нашу думку, доцільно спробувати розглянути основні складові системи місцевої влади у Сполучених Штатах, дещо детальніше зупинившись на тих її типах, що за українським законодавством належать територіальним громадам. З огляду на обмежений обсяг статті обмежимося лише схематичним викладом порушеного питання. Крім джерел інформації, вказаних наприкінці роботи, при підготовці статті використані й особисті враження від численних зустрічей у Вашингтоні та коментарі співрозмовників. Принагідно зазначимо, що її поява стала можливою завдяки програмі дослідницьких грантів Інституту Кеннана Міжнародного дослідницького центру ім. Вудро Вілсона та організаційному сприянню фонду «Україна – США».

Правові аспекти місцевого самоврядування у США регулюються на рівні конституцій, законів штатів (усіх), норм штатів, що мають силу законів, на них впливають рішення генерального прокурора або постанови суду стосовно законодавства штату, що можуть зупинити чи обмежити його втручання в ту чи іншу сферу. До того ж у деяких

випадках набрання законом штату чинності повинні санкціонувати органи місцевого самоврядування. В результаті способи його здійснення сильно відрізняються, система місцевого самоврядування, навіть в рамках кожного окремого штату, виглядає більш складною, ніж в Україні загалом. Скажімо, в Сполучених Штатах існують органи місцевого самоврядування, що створюються прямим рішенням штату. Інші (більше – для міст, але менше – для округів) – з ініціативи самих громадян на підставі законів штатів. В одних штатах структури місцевої влади та функціональні обов'язки посадовців встановлюються їхніми конституціями та законами, в інших, у визначених правових рамках, це право делегується громадянам.

З огляду на розміри країни, характер її колонізації представниками різних країн та культур, таке вражаюче різноманіття, що виникло стихійно (у нас би сказали – за народною ініціативою, без жодних лапок), мабуть, є оптимальним. Втім існують речі, так би мовити, фундаментального характеру. В США діє англосаксонська модель місцевого самоврядування. За твердженням дослідників їй притаманні такі ознаки:

- відсутність прямого підпорядкування органів місцевого самоврядування державі, їх значна автономія (у ключових питаннях визначення власної структури, функцій, бюджету та кадрів);

- відсутність на місцях повноважних представників виконавчої влади; контроль здійснюється переважно непрямым шляхом – через центральні міністерства та суд (звідси вага і роль останнього як незалежної інституції);

- виборність низки осіб органів місцевого самоврядування територіальною громадою (скажімо, шерифів, скарбників);

- застосування принципу позитивного правового регулювання – дозволе-

но лише те, що записано в законі (в європейській моделі – якраз навпаки).

Обґрунтування такого розуміння місцевого самоврядування свого часу знайшло відображення у державницькій теорії. Її прихильники вважають місцеве самоврядування однією з форм територіального управління, способом децентралізації влади на місцевому рівні, джерелом якого є державна влада. Тобто, якщо пристати на цю точку зору, то виходить, що місцеве самоврядування вмонтовано в державне, між ними нема жодних принципових відмінностей, йдеться про тотожні речі, але вони просто розташовані на різних щаблях влади*.

До того ж за всього різноманіття в Сполучених Штатах є питання, у розв'язанні яких спостерігається тяжіння до регламентації на рівні штату: процедура реєстрації виборців для місцевих виборів, встановлення дати виборів, цензу для кандидатів, вимог щодо подання ними фінансової інформації (щодо виборів), вимог щодо відкритості органів місцевого самоврядування та контролю з боку громадськості, проведення місцевих референдумів, кодексу поведінки посадових осіб, порядок заповнення вакантних виборних посад (щодо адміністративних процедур), боргові обмеження на округи та міста, обмеження випадків, коли місцева влада може взяти гроші у борг, дозволи стосовно типу позик та розміщення вільних коштів, місцеві програми оподаткування майна, практики бюджетного планування, форми муніципального бюджету та обліку коштів, закупівельні норми (щодо фінансових питань), норми про колективні угоди з службовцями органів місцевого самоврядуван-

ня, обов'язкове залагодження з ними трудових конфліктів з одночасною забороною для них страйків, виплат службовцям грошової допомоги, їхньої професійної підготовки, запровадження конкурсної системи відбору, обмежень на політичну діяльність (щодо управління персоналом).

Отже, в цілому у Сполучених Штатах можна виділити п'ять типів місцевого самоврядування: округи, міста, малі міста та містечка (села), шкільні округи, спеціальні округи.

Округи (county, що буквально означає графство) – певною мірою виконують функцію наших районів. Це самостійні адміністративні одиниці штатів, які забезпечують функціонування державних служб загального призначення (суди, в'язниця, поліція, ведення поземельних книг, демографічна статистика, соціальний захист, дороги, лікарні, бібліотеки, аеропорти, заповідники та ін. – перелік відрізняється залежно від штату чи, навіть, конкретного округу). Існують у 48 з 50 штатів, загальна чисельність – понад 3 тис. одиниць. Населення таких графств – від кількох тисяч і навіть сотень мешканців до мільйонів, тобто – жодної уніфікації. Керує округом спостережна рада чи рада уповноважених. Здебільшого їхній склад – від трьох до п'яти виборних членів. Як правило, вони – посадові особи, що зайняті неповний робочий тиждень. Щоб наважитися на таке громадське навантаження бажано мати інше стабільне джерело доходів. Голову обирають або її члени, або все населення округу. Причому в значній кількості (до 15 %) є ще призначений адміністратор округу, а в деяких – окремо обраний глава виконавчої влади округу.

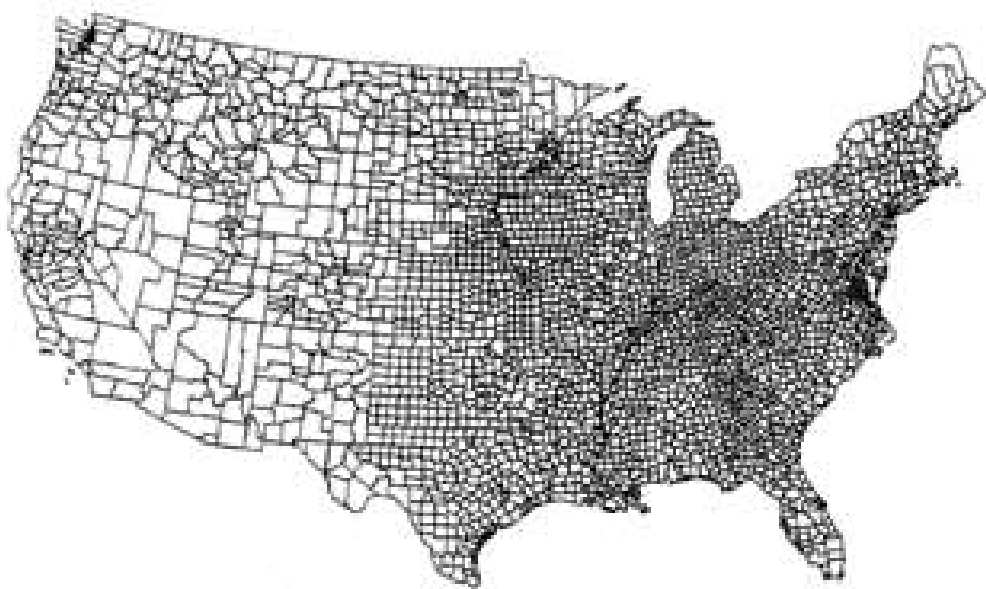
* Українське законодавство створено на інших засадах, що визнають окреме, відмінне від держави джерело походження місцевого самоврядування – природне право територіальної громади.

Округи переважно одночасно виконують функції як підрозділів штатів, так і органів місцевого самоврядування. Втім часом вони мають дуже обмежені функції, наприклад округи у штаті Вермонт утримують суд та в'язницю, не займаючись, фактично, іншими питаннями. Походження штатів дає відповідь на причини такого різноманіття.

Якщо подивитися на карту американських округів, то можна побачити підходи до їхнього створення в ретроспективі, а зрештою побачити й минуле самої держави. За словами представниці Національної асоціації дослідження окружного поділу (NACo's Research Division) – це свого роду схематична

історія США, відображена в адміністративно-територіальному поділі. Зверніть увагу на малі розміри штатів та хаотичність розташування на Атлантичному узбережжі – це наслідок їх створення громадами переселенців відповідно до власних уявлень, на ледь не геометричну правильність посередині країни – так нарізали землю для прискорення її освоєння, зокрема учасникам Громадянської війни. Поважні розміри ближче до Тихоокеанського узбережжя обумовлені як специфічними природними умовами (гори, пустелі), так і більш пізнім оволодінням землями, коли нова техніка зробила можливою появу таких великих адміністративних одиниць.

Карта поділу США на округи

Джерело: Карти світу / <http://www.mapsofworld.com/usa/county-maps/#>

Фінансову основу округів становить майновий податок – майже три чверті. Близько 19 % – доходи від загальних та вибіркових податків з продажу та валові доходи. І лише біля 3 % – прибуткові податки з фізичних осіб та корпорацій*.

Муніципалітети (municipality) – аналог наших територіальних громад великих та середніх міст. Засновують їх як корпорації громадян для надання певних муніципальних послуг, що їх не беруть на себе округи та спеціальні округи (про них – згодом). Та обставина, якщо йдеться про корпорації, сприяла поширенню в США статутного права, адже діяльність зазначених об'єднань регламентується саме статутами. Ця європейська традиція, що походить ще з середньовіччя, знайшла в Америці сприятливий ґрунт для розвитку, хоча і не скрізь місцева влада користується цією можливістю з огляду на рішення судів, умов надання субсидій та інших обставин**.

Муніципалітети існують у всіх штатах (всього – понад 19 тис. одиниць). Але кожен штат має власні підходи до утворення муніципалітетів. Як правило (але не завжди), для цього треба мати певний мінімум чисельності населення та території (який? – справа штату). Ще одна поширена умова – майбутня фінансова самодостатність муніципалітету. Здебільшого для його заснування

необхідно: подати клопотання громади з описом кордонів і населення муніципалітету що планується, провести вибори, а керівник адміністративного відділу штату має засвідчити, що результати виборів підтверджують підтримку створення муніципалітету та дотримання вимог чинного законодавства.

Фінансову основу муніципалітетів становлять майнові податки – трохи більше 50 %, загальні та вибіркові податки на валові доходи – майже 28 % та прибуткові податки з фізичних осіб і корпорацій – близько 13 %.

Існує кілька організаційно-правових форм муніципалітетів, а саме: 1) мер – рада (council) – тут є два варіанти: сильний мер – рада, слабкий мер – рада, 2) рада – представник міської адміністрації (рада – менеджер), та 3) комісія.

Варіант сильний мер – рада переважає у великих містах, де необхідна велика концентрація влади в одних руках для оперативності та ефективності вирішення питань територіальної громади (за термінологією, що застосовується в Україні). В такому разі на мера покладаються всі важливі питання, зокрема: основні кадрові призначення, розробка і подання бюджету на розгляд сесії, адміністративні рішення. Мер і рада обираються або безпосередньо, або за виборчими округами з вису-

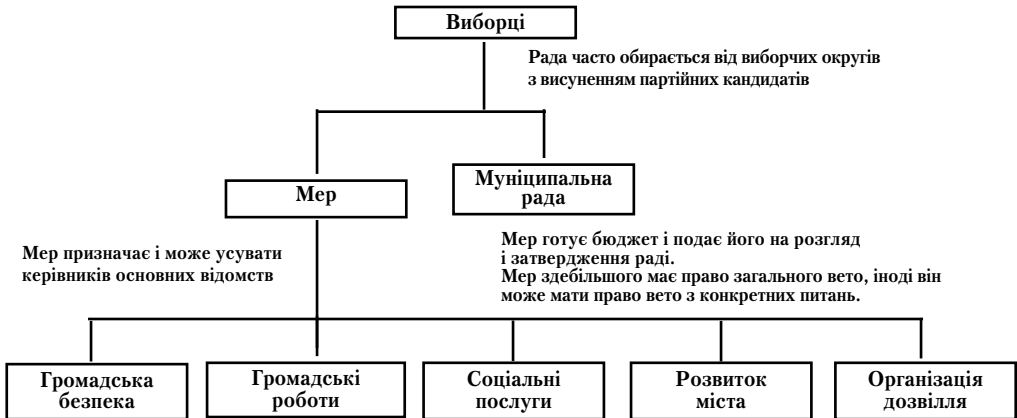
* У США система оподаткування створена таким чином, що на всіх рівнях місцевого управління ключову роль відіграють майнові податки з нерухомості. При цьому кожен орган місцевого самоврядування отримує до власного бюджету свою, визначену законодавством, частку відповідно до податкової ставки на нерухомість, але його збирання в цілому належить до компетенції базового рівня – муніципалітетів і тауншипів. Так само вони збирають інші податки, встановлені урядом штату чи округу. Зазначимо, що несплата майнового податку протягом визначеного терміну загрожує власникові спочатку додатковими нарахуваннями, а потім і виставленням майна на аукціон.

** Показово, що в багатьох муніципалітетах право голосу мають всі, хто там офіційно проживає протягом певного часу, не обов'язково громадяни США – адже вони є членами територіальної корпорації. Скажімо, можуть голосувати наші чи будь-які інші студенти, які навчаються в американських вищих навчальних закладах.

нення кандидатів від партій. Недоліком цієї управлінської схеми є потенційна можливість конфлікту між мером і депутатською більшістю – адже вони

мають однакову легітимність з точки зору голосування за них виборців, а рада, навіть в цьому варіанті, наділена вагомими контрольними функціями.

Схема «сильний мер – рада»

Варіант слабкий мер – рада застосовується здебільше у менших за розміром містах, які потребують максимального наближення місцевої влади до виборців, а ступінь інтенсивності життя робить можливим довший розгляд питань громади. І хоча процедура виборів дуже схожа на раніше розглянутий випадок (всенародне голосу-

вання або за виборчими округами як мера, так і депутатів), але основні владні повноваження концентрує рада та обрані виборцями посадові особи. Мер навіть не має права вето на її рішення, виконує, здебільшого представницькі, деякі контрольні та обмежені управлінські функції з визначених радою питань.

Схема «слабкий мер – рада»

Форма рада – представник міської адміністрації (більш відомий термін – *сіті-менеджер*) відносно нова, що виникла на початку ХХ ст. як спроба шляхом розведення представницьких та управлінських функцій оздоровити міське господарство, подолати корупцію в цих структурах. У таких випадках є виборна міська рада та професійний адміністратор, якого наймає рада на умовах контракту. Рада встановлює ставки податків, ухвалює бюджет, політичні рішення. Решта – сфера компетенції *сіті-менеджера*. В багатьох випадках, але не завжди, рада позапартійна. Це зменшує вплив політичних моментів на ключові призначення в місті, що дає змогу зробити вибір саме за професійними ознаками, а майбутньому голові адміністрації позбутися необхідності популістських кроків в управлінні міським господарством. У разі наявності партійної більшості вона, переважно, призначить висування за своїм вибором. Якщо зміниться конфігурація більшості – зміниться і *сіті-менеджер*. Втім, колишній мер Іллінойса в розмові з автором цих рядків підтвердив, відомі випадки, коли *сіті-менеджер* демонстрував такий рівень професіоналізму, що й нові народні обранці воліли за краще залишити саме його.

Але в будь-якому разі посада мера не зникає. Мери є членами ради (за принципом – перший серед рівних), можуть обиратися або загальним голосуванням, або депутатами і виконують роль політичних керівників міста.

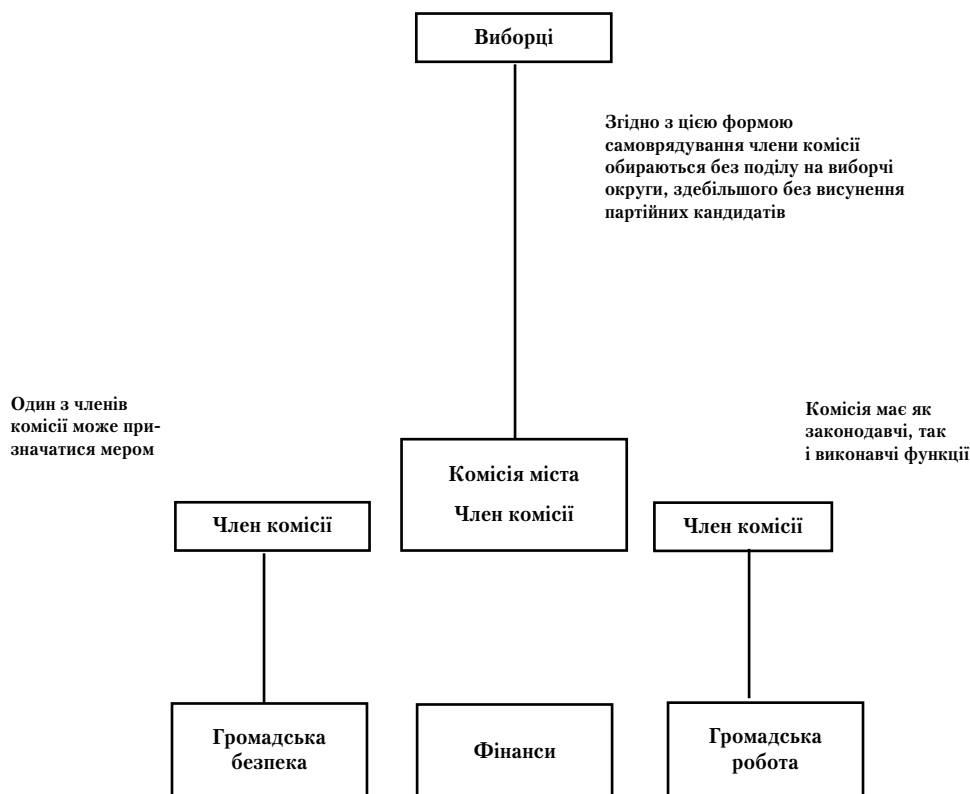
Тобто йдеться про авторитетну людину у своїй місцевості, що згодилася витратити свій час на громадську справу*. Попередній мер міста Майнт Райнер, штат Меріленд (Mount Rainier, state Maryland) зазначив, що за таку роботу він отримає 300 \$ на місяць, а взагалі-то він працює в бібліотеці Конгресу США. Водночас зазначимо, не дивлячись на зовні церемоніальні функції, мій співрозмовник демонстрував ґрунтовну обізнаність у міських справах, а його особистий архів, що складався з переважно з господарських паперів, переконував, що мер, не втручаючись безпосередньо у керівництво, жорстко контролював інтереси громади.

Загалом, представники міської адміністрації працюють приблизно в половині всіх муніципалітетів країни. Їхні інтереси, зокрема, представляє така впливова громадська організація як Міжнародна асоціація *сіті-менеджерів* (The International City/County Management Association).

Доволі рідкісною формою є комісія (менше 5% муніципалітетів). Тоді орган місцевого самоврядування складається з позапартійної виборної комісії у складі трьох – п'яти чоловік. Вони водночас виконують як нормотворчі, так і виконавчі обов'язки. Це єдиний такий випадок, у всіх попередніх зазначені функції чітко відокремлені між радою та мером або *сіті-менеджером*. Така форма самоврядування застосовується переважно у невеликих містах.

* В деяких випадках *сіті-менеджера* призначає не рада, а мер. Мета, в принципі, та сама – відокремити функції мера як представника інтересів територіальної громади та управління, яке невблаганно призводить до необхідності прийняття часом непопулярних рішень.

Схема «комісія»

У всіх наведених випадках однією з подиву гідних особливостей є кількість депутатів рад, що їх обирають мешканці відповідної території. Це, як правило, п'ять – сім осіб, а, скажімо, у Вашингтоні, округ Колумбія, – дев'ять (населення – 0,5 мільйона). Згідно з американською традицією цього цілком достатньо для ефективного функціонування органів місцевого самоврядування, принаймні так під час зустрічі стверджували в організації Конференція американських мерів (The United States Conference of Mayors). Причому в більшості випадків члени ради працюють неповний робочий день, отже, це – почесна громадська робота.

Інша особливість – наявність впливових елементів прямої демократії в управлінні містом, насамперед, регулярних громадських слухань. Скажімо,

як зазначала виконавчий директор Олександрійської асоціації економічної співпраці (Alexandria Economic Development Partnership, Inc.), у сотисячному місті Олександрія, штат Вірджинія (Alexandria, state Virginia) вони відбуваються кожної суботи. До мерії приходять бажаючі, аби висловити власне бачення вирішення тих чи інших питань, що належать до компетенції місцевого самоврядування (власних, громадських, бізнесових). Американцям притаманний дуже високий рівень самоорганізації та участі у громадських справах. Власне, так збудована вся держава. Таке здійснити важко за умов звичної для нас жорсткої централізації, але ж американська система довела свою раціональність і життєздатність. Ефективність згаданих зібрань безперечно – мер і депутати як публічні осо-

би не можуть не прислухатися до своїх виборців, а останні також добре розуміють, як вони можуть домогтися бажаного.

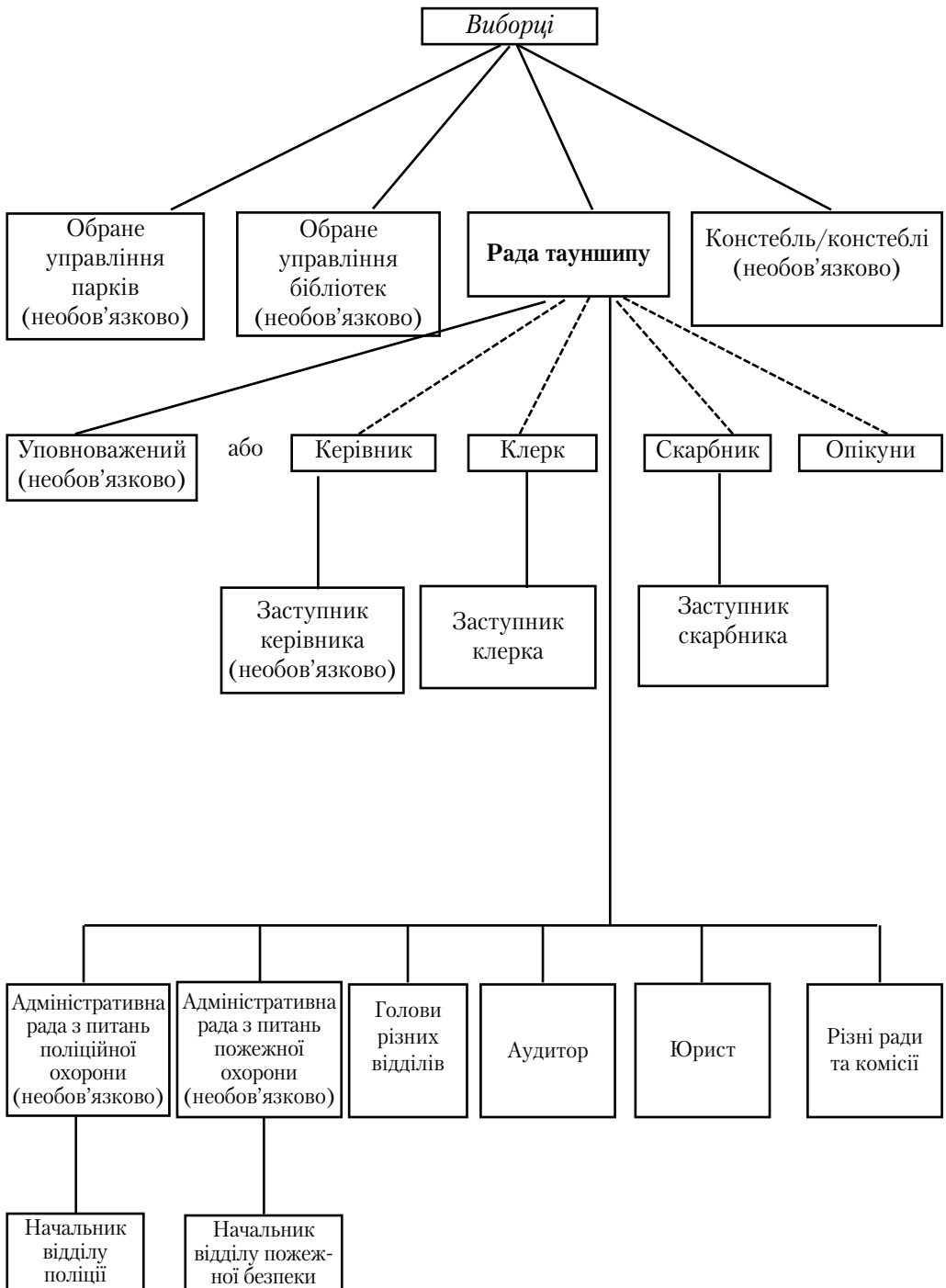
Із зрозумілих причин дещо складніше з прямою демократією у великих містах. Там громадяни використовують пікети, мітинги, демонстрації, інші законні форми громадського тиску на місцеву чи, в разі потреби, й центральну владу (останнє – не так часто), лобювання власних інтересів. Доходить часом до курйозів. Якось біля міської ради Нью-Йорка пікет влаштувала його ж муніципальна поліція, невдоволена рішенням депутатів зобов'язати правоохоронців виловлювати нелегальних мігрантів (згідно із законодавством це завдання міграційних служб). В результаті пікету рада таки скасувала власне рішення.

Наступний, містечковий тип самоврядування, більш відомий як тауншип. (town/township – тауншип). Історично – перший у США, почав діяти ще 1639 р. Тауншип – це адміністративно-територіальна одиниця, що обслуговує мешканців територій «без огляду на концентрацію населення», іншими словами – вільна територіальна громада, наділена не лише повноваженнями, а й джерелами фінансових ресурсів. Тауншипи подібні до наших сіл (частково), селищ та малих міст, але таке порівняння не зовсім адекватне, адже в Україні відповідні територіальні громади не є адміністративно-територіальними одиницями. Як правило, тауншипи включають в себе кілька населених пунктів, кожен з яких за сприятливих обставин може стати окремим селом чи згодом розвинутися у місто, що приводить до змін у системі управління, її ускладнення, збільшення числа послуг що надаються. Всього нараховується приблизно 16,6 тис. таких одиниць. Кількість населення в них коливається від кіль-

кох мешканців до мало не 100 тис., а територія – від сотні гектарів до півтора тисяч.

Подібно до муніципалітетів, створюються тауншипи або за рішенням штату, або самими громадянами в межах законодавства штату. В першому випадку вони володіють лише повноваженнями, що чітко прописані у законодавстві (тауншипи загального права), в другому громадяни можуть проводити власну політику управління в межах, дозволених законодавством, шляхом ухвалення статуту тауншипу (статутні тауншипи). Останні мають значно більше повноважень, особливо в фінансовій сфері. В результаті обсяг повноважень тауншипів сильно відрізняється: від широкого кола питань, які вирішують муніципалітети, до дуже обмеженого, скажімо – управління школами. Так, у штаті Мічиган тауншипам дозволяється надавати послуги з пожежної охорони та поліційної охорони, укладати угоду з іншими органами місцевого самоврядування щодо надання послуг. У принципі, тауншипи надають послуги своєму населенню на тому рівні й в тому обсязі, щодо якого воно висловлює побажання і за що згодне платити. Як правило, тауншипи прагнуть надавати лише основні послуги (охорона здоров'я, безпека, комунальні служби), адже кожна нова послуга – це збільшення податків, за що мають проголосувати самі ж мешканці цієї адміністративно-територіальної одиниці. Історично тауншипам належить право регулювання землекористування шляхом прийняття постанов про зонування (поділ на промислові, житлові, комерційні та інші зони). Крім того, вони виконують деякі обов'язкові управлінські функції, у, наприклад згаданому штаті здійснюють оцінювання вартості нерухомого майна з метою оподаткування, проведення виборів, збирання податків.

Схема статутного тауншипу

Головний орган управління тауншипів – щорічні збори мешканців (або всіх, або обраних ними представників). Саме під час таких зборів його учасники (більшість) ухвалюють постанови та затверджують бюджет*. В разі необхідності щось змінити в ухвалених документах треба знову звертатися до цієї інституції. Також щорічні збори призначають керівника тауншипу, членів міського правління. Останні посадові особи часто працюють неповний робочий тиждень. Їхнє завдання, насамперед, нагляд за бюджетом та управління фінансами тауншипу. В деяких випадках тауншипи можуть управлятися виборною радою. Вона ухвалює постанови та розробляє політику тауншипу, її роль – та сама, що й ради муніципалітету. Рада переважно складається з трьох – п'яти осіб. Наприклад, керівник, клерк, скарбник (вони ж – шатні працівники**), опікуни. Останні зарплати не отримують (лише добові за участь у засіданні), їхнє головне завдання те саме, що і в будь-яких інших корпораціях – спостереження за ефективним витрачанням коштів, в даному разі – громадських. В результаті максимального наближення влади до грома-

дян ризик перевитрат бюджетних коштів чи їхнього нецільового використання зведений до мінімуму. Власне й всі інші питання вирішується значно простіше й прозоріше.

Фінансову основу тауншипів становить майновий податок – понад 92 % надходжень, тоді як прибуткові податки з фізичних осіб та корпорацій – 2,4 %, а загальних та вибіркових податків з продажу та валових доходів – 0,3 %. Значну частку надходжень коштів отримують через програми штатів з розподілу надходжень.

Незалежні шкільні округи (school district, існує трохи менше 14 тис.) є, за визначенням Бюро переписів США, «організованими місцевими суб'єктами права, що забезпечують державну початкову, середню та (або) вищу освіту, які, згідно із законодавством штату, мають достатню адміністративну та бюджетно-фінансову автономію, щоб бути визнаними окремими органами влади». Справа в тому, що в Сполучених Штатах влада взагалі не втручається в діяльність недержаних навчальних закладів, у питання навчальних програм, методичного забезпечення, кадрового складу, фінансові й майнові

* Цей день називають ще «днем розрахунків», тому що саме тоді вирішуються всі претензії до керівництва тауншипу, в першу чергу – фінансові. Такий прояв прямої демократії є чудовим способом залучення населення до участі в місцевому самоврядуванні та виховання почуття громадянського обов'язку, відповідальності, поваги до закону.

** Крім зазначених посадовців, що одночасно є членами ради, тауншипи можуть обирати констеблів – осіб, що стежать за дотриманням громадського порядку. Також для виконання чітко визначених функцій тауншипи мають право робити призначення на невиборні посади оцінювача, юриста, аудитора, інспектора будинків, відповідального за винищення шкідливих бур'янів, заступника клерка, заступника скарбника, головуючого на слуханнях про будинки в небезпечному стані, членів виборчої комісії, начальників відділів пожежної безпеки, охорони здоров'я, поліції, менеджера тауншипу (подібно до сіті-менеджера), уповноважених у справах контролю за виконанням постанов, з питань планування, клерка керівника, інспектора дорожнього руху, адміністратора (інспектора) з питань зонування, бухгалтера, уповноваженого з питань захисту довкілля, інженера, представника тауншипу у відділі пожежної охорони та ін. Зазначені посади створюються рішенням ради тауншипу за умови відповідного фінансового забезпечення за рахунок оподаткування його мешканців і не обов'язково обумовлені законами штату.

справи. Оцінка діяльності шкіл публічна, що й створює їхній імідж. Втім існують наглядові ради, які створює власник, а ради призначають керівника. Так само і у випадку державних (вони одночасно муніципальні, адже в США діє англосаксонська система освіти, що не визнає існування принципових відмінностей): власник має право і повинен створити свою наглядову раду, призначити орган управління. Це може відбуватися через залежні шкільні округи, що існують як елемент влади штату, округу, муніципалітету, містечка. В такому разі, вочевидь, це не є орган місцевого самоврядування. Або ж через незалежні шкільні округи, яких переважна більшість (співвідношення 1:10). Як правило (понад 80 %), ними керує позапартійна виборча рада, яка складається з п'яти – п'ятнадцяти членів. Вона визначає політику в галузі освіти та наглядає за керівництвом навчальних закладів. Фінансова основа місцевого самоврядування такого типу – майже завжди майновий податок.

Найчисленнішим типом місцевого самоврядування в США є спеціальні округи (special district) або адміністрації, ради, комісії (можуть застосовуватися різні назви). Майже 29,5 тис. таких утворень було на середину 80-х років і

понад 3683 тис. – 1997 р. Вони «уповноважуються законодавством штату виконувати одну чи обмежену кількість функцій і мають достатню адміністративну та бюджетно-фінансову автономію, аби бути визнаними окремими органами влади». Утворюються спеціальні округи або безпосередньо штатом, або на місцевому рівні відповідно до законодавства штату чи штатів. Часом вони відповідають межам округу, муніципалітету чи містечка (25 %), але в більшості випадків – ні, можуть навіть перетинати кордони штатів.

Причин для заснування спеціальних округів може бути кілька: зручність в оподаткуванні та фінансуванні послуги за рахунок плати за її надання, раціональність використання коштів, обмеженість повноважень звичайних органів місцевого самоврядування у певних галузях, географічна обмеженість одиниць управління, що потребує їхнього розширення, але лише за визначеними напрямками, бажання позбутися партійного впливу в деяких суспільно важливих питаннях та інші.

Понад 93 % спеціальних округів – однопільові, тобто утворені для виконання однієї функції. Згідно з даними Бюро переписів США їхній розподіл у 1985 році виглядав так, як показано у таблиці:

№	Функція	Чисельність	%
1	Природні ресурси	6473	22,0
2	Пожежна охорона	5063	17,2
3	Міське водопостачання	3056	10,4
4	Житлове будівництво і суспільний розвиток на місцевому рівні	3460	11,7
5	Цвинтарі	1629	5,5
6	Каналізація	1605	5,4
7	Будівництво нових шкіл	707	2,4
8	Парки та рекреаційні зони	1004	3,4
9	Лікарні	784	2,7
10	Бібліотеки	830	2,8

Закінчення таблиці

№	Функція	Чисельність	%
11	Автомобільні	620	2,1
12	Охорона здоров'я	481	1,6
13	Аеропорти	367	1,2
14	Інші спеціальні одноцільові округи	1491	5,1
15	Багатопільові спеціальні округи	1917	6,5
	РАЗОМ	29487	100,0

Керівним органом спеціального округу є рада. Її склад визначається або безпосередньо громадянською, або (частіше) посадовцями штатів, округів, муніципалітетів, містечок, що сформували спеціальний округ.

Джерела фінансових надходжень до бюджетів спеціальних округів різні, так само як і їх чисельність (починаючи від одного). 43 % таких округів можуть обкладати населення майновими податками (на бібліотеки, лікарні, аеропорти, заповідники тощо), 25 % – встановлювати плату за послуги (скажімо, комунальні), 30 % живуть за рахунок субсидій, податків що використовуються спільно, орендної плати, відшкодувань з боку місцевої влади (щодо освіти, охорони природи, житлового будівництва). Частина округів використовує спеціальні або інші податки, а деякі взагалі не мають права на оподаткування, натомість надають платні послуги.

Відповідного аналога в Україні взагалі не існує, але зрозуміло, що далеко не кожній територіальній громаді під силу утримувати власну пожежну команду, лікарню, побудувати нову школу, не кажучи вже про таку екзотику, як аеропорт. Бажаного результату можна

досягти шляхом об'єднання зусиль на визначеному напрямі, що й дасть змогу створити такий тип місцевого самоврядування як спеціальний округ. До речі, без ліквідації існуючих органів місцевого самоврядування, скільки б населення вони не мали і яку б територію не обіймали.

Так в загальних рисах виглядає складна, розгалужена, багатоваріантна система місцевого самоврядування в США. Зрозуміло, що будь-яка система управління, зокрема місцевого, формується протягом тривалого часу за певних обставин, що не дає можливості напрацьовані принципи та механізми чи їхні елементи доволіно переносити на інший ґрунт. Подібні кроки вже мали місце і вони лише призводили до дискредитації демократичних самоврядних засад. Водночас питання, де існує реальне місцеве самоврядування – у нас чи в Америці – однозначної відповіді мати не може. Однак, на думку автора, мабуть, не варто кожного разу вигадувати свій окремий велосипед, а краще адаптувати до себе те, що витримало випробовування часом. Або, принаймні, порівняти себе з іншими.

Список використаних джерел

1. Закони штатів, що регулюють структуру й керівництво органами місцевого самоврядування. – Bloomington – Київ: Indiana University, фонд «Україна – США», 1993. – 19 с.

2. Типи місцевого самоврядування у США. – Bloomington – Київ: Indiana University, фонд «Україна – США», 1993. – 6 с.

3. *Фиццай Петро*. Тауншип як одиниця місцевого самоврядування в Мічигані,

США. – К.: фонд «Україна – США», 2001. – 136 с.

4. *Ann O'M. Bowman, Richard C. Kearney.* State and local government. – Boston – New York: Houghton Mifflin Company, 2002. – 530 p.

5. *Dennis R. Judd.* The politics of American cities. Privet Power and Public Policy. – Harper Collins Publishers, 1988. – 436 p.

6. *Jeffrey M. Stonecash.* American State and Local Politics. – Harcourt Brace College Publishers, 1995. – 474 p.

7. *Henry A. Turner.* American democracy: state and local government. – New York – Evanston – London: Harper & Row, Publishers, 1968. – 140 p.

8. The Future of Local Government Administration. The Hansell Symposium. – Washington, D.C.: ICMA, 2002. – 264 p.

9. *Robert B. Hawkins.* Self Government by District: Myth and Reality. – Washington, D.C., 1975. – 140 p.

Проблеми теорії і практики сучасної економічної географії: нові парадигми на тлі пострадянських традицій

Володимир Андерсон

Given that the market is believed to be a universal value, the force and power of any state is defined by the competitiveness of its producers. Ensuring competitiveness is the basis for elaborating the development strategies of a country, region or company. The development of a state and its regions depends on all elements of the market, but first and foremost on the competitiveness of its economic subjects. However, the competitive advantages of companies are created and maintained in close connection with local geographical conditions. Despite the globalization of many industries, the role of a company's location has recently been gaining in importance, and the company's competitive success depends primarily on the local situation.

У світовій економіці відбуваються якісні зміни, спричинені глобалізацією, нерівномірністю розвитку, посиленням боротьби між тенденціями формування однополярного і багатополарного світу, загостренням конкурентної боротьби між країнами, регіонами і фірмами. Фактично мова йде про виникнення на рубежі XX і XXI століть економіки нового типу – т.зв. неоекономіки. Можна виділити, принаймні, три групи чинників формування неоекономіки:

1. Чинники глобалізації: інтернаціоналізація виробництва та зростання мобільності капіталів; лібералізація ринків; стандартизація ділових процесів, продукції, мови спілкування і форматів передачі даних; формування міжнародної системи захисту прав інтелектуальної власності.

2. Чинники інформатизації: створення інформації на загальнодоступний ресурс (створення інформаційних мереж); формування нового «цифрового» простору (кіберпростору); створення і широке практичне застосуван-

ня новітніх технологій; використання інформаційних технологій як засобів зв'язку і комунікацій.

3. Ціннісні і соціокультурні чинники: перехід до системи постматеріальних цінностей; зміна провідних мотивів трудової діяльності (у структурі потреб духовні домінують над матеріальними); спрямованість буденного і наукового пізнання на внутрішній світ людини, зростання ролі рефлексивної діяльності; зміна ментальності (свідомість стає новим предметом праці); інноваційність та креативність як сучасна модель економічної поведінки.

В умовах, коли ринок визнано загальноцивілізаційною цінністю, сила і могутність будь-якої держави все більше визначаються конкурентоздатністю його виробників. Саме забезпечення конкурентоздатності лежить в основі розробки стратегії розвитку країни, регіону і окремої фірми. Розвиток країни та її регіонів залежить від усіх елементів ринку і насамперед від конкурентоздатності суб'єктів господарювання. Але конкурентна перевага

фірм створюється й утримується в тісному зв'язку з місцевими географічними умовами. Незважаючи на глобалізацію багатьох галузей виробництва, значення місця розташування фірми останнім часом посилюється, і її успіх у змаганні з конкурентами залежить насамперед від стану справ у країні та окремому регіоні.

У свою чергу, країни і регіони також розвиваються в конкурентному середовищі, адже нині в усіх регіонах світу відбуваються процеси економічної інтеграції і трансформації. Технологічні новачки у сфері телекомунікацій і транспорту відкривають нові можливості для контактів і взаємодії регіонів незалежно від місця їх географічного розташування. Як наслідок, зростає конкуренція між регіонами щодо можливостей під'єднання до так званих воріт глобальної економіки – інноваційних і фінансових центрів та мереж, що генерують процес глобалізації.

Фактично мова йде про виникнення нової економічної географії – як у сенсі нових тенденцій і закономірностей розміщення економічної діяльності, так і у сенсі виникнення нових галузей і напрямів самої економічної географії як науки.

Подальшого розвитку потребують парадигми географічного простору в епоху глобалізації та інформаційного суспільства. Можна виділити, принаймні, чотири парадигми географічного простору в сучасній економічній географії та регіональній/просторовій економіці: а) геопростір як фізичний атрибут (географічна відстань); б) геопростір як просторовий «контейнер» (гомогенне регіональне середовище у вигляді сукупності певних соціально-економічних, політичних, правових та екологічних умов); в) геопростір як «мережа» (географічне положення у системі сучасних гео економічних, геополітичних,

геоекологічних та геодемографічних відношень і взаємодій); г) геопростір як «кіберпростір» (Інтернет).

Зокрема, заслуговують на увагу і аналіз такі питання, як:

- «анігіляція» фізичного географічного простору (географічної відстані) завдяки сучасному транспорту, логістиці та Інтернету;

- співвідношення «простору потоків» (за М. Кастельсом [6]) та «простору місць» (за П. Котлером [8, 20, 21]);

- феномен просторової конкуренції і конкуренції регіонів у глобальній економіці [10, 24];

- економіко-географічна інтерпретація теорії «виробництва соціального простору» Анрі Лефевра [23];

- необхідність теоретико-методологічного обґрунтування, методичної і технологічної розробки геомаркетингу і бізнесової (ділової) географії як нових напрямів менеджменту і прикладної географії [1–4].

Сучасна вітчизняна економічна географія переживає певну методологічну кризу, пов'язану із глибокою зміною загального об'єкта дослідження суспільних наук – суспільно-економічної формації, переходом від планово-централізованої до «квазіринкової» економіки. Пострадянська економічна географія ще й досі «інкапсулює» в собі застарілі теоретико-методологічні схеми «радянської економіко-географічної науки», які фактично гальмують вкрай необхідний процес методологічного оновлення і модернізації сучасної української економічної географії. Радянська економічна географія запламувала себе відданим і безперечним служінням владі, державі, ідеологічній машині, виступаючи в невластивій науці функції пропагандистської ширми. Це не обвинувачення, а визнання власної провини, насамперед.

В сучасній пострадянській економічній географії передусім необхідно заповнити гігантський провал, що утворився у теоретичних і методологічних дослідженнях. Мова йде, насамперед, про такі напрями, як *теорія господарської географії і географічна теорія господарства*, бо радянський період історії був справді безгосподарським і навіть «антигосподарським». Фактично ми ще й досі не маємо ні практики цивілізованого ринкового господарювання, ні його сучасної філософії (теорії), яка б могла бути покладена в основу цієї практики. Потрібно розробити *географічну теорію формування і просторового розподілу попиту*, бо імперативом усієї попередньої історії вітчизняної економічної географії була *виробнича пропозиція*. Для цього треба вивчати *географічні аспекти способу життя і споживчих норм* (але не тих формальних норм «СНИПа», за якими на кожного відпочивальника припадало по 20 погонних сантиметрів пляжу). Економіко-географи повинні активно працювати у напрямі розробки теорії і методики вивчення споживчого попиту як *проекції способу життя і достоїнства людини*, що формується в специфічному *регіональному соціокультурному, духовному і природному середовищі*. Нарешті, вкрай необхідна *географічна теорія підприємницької діяльності* (теорія бізнесової географії) – теорія, подібна до теорії підприємництва Й. Шумпетера, яка дає інтерпретацію цієї діяльності в часі, ігноруючи просторову складову [16].

Але дуже важливо, щоб зазначені теоретичні розробки не потонули в освоєнні регіональної економічної статистики, не набули суто фактографічного змісту, і не перетворилися на «позатеоретичне» типологізування і складання безідейних множин описових тематичних карт.

Тут треба провести чіткий «водорозділ» між економічною географією і регіональною (або просторовою) економікою. З погляду сучасної системології (загальної теорії систем) можна стверджувати, що ці обидві науки вивчають один і той самий об'єкт – народногосподарський комплекс та економічну поведінку суб'єктів господарювання, але принципово різними шляхами його системної інтерпретації. В економіко-географічних системних уявленнях (системних моделях) простір фігурує як «опорна змінна» (за термінологією Дж. Кліра [7]), і до неї можна прив'язати безліч різноманітних «базових атрибутів», що називається «від геології до ідеології». У просторовій економіці, навпаки, простір розглядається як окрема атрибутивна ознака, що прив'язується до певних суб'єктів господарської діяльності, які фігурують як опорна змінна. Звідси походить різна системна інтерпретація об'єкта дослідження і, як наслідок, різна епістемологічна направленість економічної географії і просторової економіки. На жаль, багато вітчизняних економіко-географів і регіональних економістів не розуміють цього системологічного нюансу, що часто-густо призводить до численних методологічних помилок та інверсій і принципово унеможливорює чітку «демаркацію» економічної географії та регіональної (просторової) економіки.

Треба погодитись з думкою російського економіста О. Гранберга про те, що «по-перше, регіональна економіка не обов'язково повинна заміщувати економічну географію, по-друге, економічній географії не слід камуфлюватися в одягу регіональної економіки. Обидві навчальні дисципліни мають право на існування. Вся справа – у розумному їхньому взаємопоєднанні і якості навчально-методичного забезпечення» [5, 9].

Феноменом регіональної конкуренції тільки недавно зацікавилися науковці, як і тісно зв'язана з ним проблема регіонального маркетингу (маркетингу регіонів). Кількість фундаментальних літературних джерел з цієї проблематики ще дуже обмежена і представлена в основному працями зарубіжних авторів. Сучасні теоретичні і прикладні дослідження регіональної конкуренції здійснюються за такими напрямками: 1) визначення існуючих агентів (суб'єктів) регіональної конкуренції; 2) розробка системи індикаторів конкурентоздатності регіонів; 3) визначення негативних і позитивних ефектів регіональної конкуренції; 4) включення регіональної конкуренції до пріоритетів регіонального планування та регіональної політики.

Нині можна виділити принаймні п'ять основних причин актуалізації проблеми регіональної (у загальному випадку – просторової) конкуренції [10, 14, 22, 24].

По-перше, регіони та міста все більше стають реальними *«двигунами» глобальної економіки*. Застарілі твердження деяких ортодоксальних економістів про «позапросторову економіку» та «кінець географії» не витримують випробування часом – у світі посилюються процеси регіональної (територіальної) концентрації та спеціалізації виробництва, посилюється значення врахування системних властивостей регіонального географічного середовища у процесі розміщення бізнесу (у вигляді концепцій *соціально-відповідального і сталого бізнесу*).

По-друге, зараз фактично відбувається *підриг традиційних економічних засад категорій «місце розташування» та «економічний простір»*. Вони вже не можуть сприйматися як щось фіксоване і незмінне. Прикладом можуть служити процеси «офшоризації» багатьох

технологічних процесів, які все більше «мігрують» до місць розташування дешевої робочої сили.

По-третє, на відміну від національних держав та фірм, для регіонів та міст не існує ефективних *економічних компенсаційних механізмів*. Для них майже не розробляються чіткі схеми макроекономічного регулювання, вони також не можуть бути однозначно позиційовані і з погляду міжнародного поділу праці.

По-четверте, регіони та міста відіграють ключову роль у *новітніх процесах децентралізації та перегляду економічної політики*. Функції економічної координації та регулювання все більше переносяться з національного на міжнародний рівень, а далі транслуються на регіональний та субрегіональний рівні.

По-п'яте, як свідчить економічна практика, *конкурентоздатні регіони і території приваблюють більше приватних інвестицій*. Прибуток від таких інвестицій є найбільшим у тих регіонах та містах, які створюють своє багатство передусім за рахунок високої конкурентоздатності.

Під конкурентоздатністю регіону як суб'єкта ринкових відносин розуміється *здатність виступати на світовому ринку регіональних економік нарівні з конкуруючими суб'єктами – іншими регіонами*.

Конкурентоздатність регіону визначається як наявністю тих чи інших конкурентоздатних галузей та сегментів економіки, так і здатністю регіональних органів влади створити умови регіональним підприємствам для досягнення й утримання ними конкурентної переваги на регіональних ринках [24, 25].

Провідна роль у досягненні конкурентоздатності регіону належить *економіко-географічним кластерам*, тобто сконцентрованим за географічною оз-

накою групам взаємозалежних підприємств, спеціалізованих постачальників послуг, а також пов'язаних з їхньою діяльністю некомерційних організацій і установ, що конкурують, але разом з тим і взаємодоповнюють один одного. Саме кластери створюють критичну масу, необхідну для конкурентного успіху у визначених галузях і як наслідок у відповідних регіонах [10, 11].

Починаючи з 1990 р. розвивається т.зв. нова економічна географія (НЕГ), яка, на думку її творця – лауреата Нобелівської премії 2008 року в галузі економіки П. Кругмана [9, 17], покликана заповнити традиційну зневагу неокласичної економічної теорії до проблем розміщення продуктивних сил. Теорія НЕГ використовує стандартні компоненти неокласичної економіки (тобто раціональне прийняття рішень безліччю незалежних агентів ринку і прості моделі загальної рівноваги) для того, щоб змодельовати досягнення компромісу між розосередженням і агломерацією, чи між відцентровими і доцентровими силами. Достоїнством цього підходу вважається строгість теоретичної бази, «наявність солідних мікроекономічних основ», тобто можливість «чітко вивести колективне поведення з індивідуальної максимізації». П. Кругман зазначав, що з'явилася можливість прямо вмонтувати географічний аналіз в неокласичну економіку, і у такий спосіб покінчити, нарешті, з його маргінальним становищем.

Ефективним інструментом запровадження регіонального і місцевого розвитку в умовах загострення геоекономічної конкуренції має стати *бізнесова географія (бізнес-географія)* [1, 2, 4]. Можна виділити, принаймні, чотири обставини, що викликали появу й зумовлюють можливість широкого практичного застосування цієї нової прикладної суспільно-географічної

науки: 1) *зростання числа суб'єктів господарювання*, що одержали право самостійно здійснювати територіальне планування і курування своєю господарською діяльністю. Це особливо характерно для економік перехідного типу, які характеризуються появою (відновленням) інституту приватної власності на землю, а також зростанням кількості самостійних підприємств і фірм, що надають територіально-розподілені послуги (в англійській літературі для них почали використовувати спеціальний термін – «location-based service»). У цій ситуації бізнесова географія допомагає забезпечити конкурентоздатність суб'єктів господарювання за рахунок раціональної просторової організації виробництва і ринку збуту товарів (послуг); 2) *загострення конкуренції на ринках товарів і послуг*, що призводить до необхідності розглядати просторовий чинник як один із ключових резервів підвищення конкурентоздатності суб'єктів господарювання. В умовах, коли всі інші можливі ресурси підвищення конкурентоздатності (технологічні, організаційні, соціальні) вже майже вичерпані, резерв раціональної просторової організації виробництва і розподілення стає провідним, і може забезпечити суттєвий економічний ефект. У цьому зв'язку географічний простір (географічне середовище) може розглядатися як важливий різновид виробничого ресурсу (ресурсо-товару), що претендує на роль самостійного об'єкта менеджменту і маркетингу; 3) *розширення прав і зростання самостійності місцевих органів влади* зумовлюють необхідність переходу від територіального управління, яке фактично виконує лише функції адміністрування за територіальною ознакою, до географічного менеджменту, що містить у собі такі додаткові функції,

як територіальне планування, географічна експертиза, регіональний маркетинг, геоаудит та ряд інших. Бізнесова географія є ефективним інструментом реалізації концепції сталого розвитку на місцевому та регіональному рівнях; 4) *поява нових інформаційних технологій збору, збереження, обробки і поширення географічної інформації*, що забезпечують можливість організації територіального соціально-економічного моніторингу. Такий моніторинг дає змогу контролювати процеси територіальної організації і самоорганізації виробництва і споживання як на рівні фірми, так і на рівні цілого регіону. Географічні інформаційні системи (ГІС), супутникове позиціонування (GPS) та навігаційні системи, дистанційне зондування, автоматизоване картографування, мобільний зв'язок та Інтернет становлять сучасну технологічну основу *геоменеджменту* – просторового аналога time-менеджменту (управління часом), який дає можливість ефективно здійснювати функції територіального/просторового планування, керування і моніторингу [2].

Як *об'єкт* бізнесової географії, на наш погляд, треба розглядати просторову поведінку суб'єктів економічної діяльності (компаній, фірм, банків, підприємств і організацій різної форми власності) у реальному географічному просторі (середовищі) в умовах ринкової (або змішаної чи квазіринкової) економіки. Бізнесова географія принципово не може існувати в умовах виключно планової (командно-адміністративної) економіки.

Предметом бізнесової географії є вивчення закономірностей просторової організації різноманітних бізнес-процесів, а метою – розробка моделей раціональної (оптимальної) просторової організації підприємницької діяльності на основі

економічних, соціальних та екологічних критеріїв.

Теоретико-методологічну основу бізнесової географії мають становити:

- географічна теорія розміщення, побудована на основі адаптації до географічних реалій занадто формалізованої в рамках просторової економіки т.зв. локаційної теорії (location theory);
- географічна теорія просторової конкуренції;
- теорія географічної ренти;
- географічна теорія менеджменту;
- географічна теорія маркетингу;
- теорія економіко-географічних ризиків;
- теорія прийняття просторових рішень;
- кластерна теорія просторової організації бізнесу.

Технологічний рівень бізнесової географії має представляти *ділова географія* – сукупність географічних (здебільшого геоінформаційних) технологій менеджменту.

Бізнесова географія відрізняється від прикладної економічної географії передусім тим, що вона орієнтована на пошук і реалізацію просторових чинників поліпшення конкретних бізнес-рішень і оперує на рівні менеджменту окремої фірми (підприємства, організації), у той час як прикладна економічна географія обслуговує корпоративні суспільні потреби певних територій (територіальних громад) і оперує на рівні планування території (геопланування) [13, с. 96].

Одним з головних завдань бізнесової географії має бути вивчення *рентних ефектів системного (групового) розміщення*. Якщо розглядати територію (за Е.Б. Алаєвим – геоторію) як обмежений природний ресурс – просторовий базис розміщення суспільства, то можна застосувати «рентний» підхід для з'ясування процесів використання

географічного простору і географічного середовища. В умовах глобалізації економічних процесів та фінансових ринків, інвестори (які вже мають міжнародний, транснаціональний статус) і «власники» територій (уряди країн, органи місцевого самоврядування) вступають у відносини, аналогічні відносинам землевласників і капіталістів-орендарів у рамках класичної теорії земельної ренти. Тому можна говорити про *географічну (регіональну) ренту*, яка виникає в процесі використання «регіонального середовища» у вигляді розміщення там інвестицій, запроваджених в результаті гео економічної конкуренції інвесторів. Бізнесова географія, як прикладна наука, має вивчати процеси і особливості утворення географічної ренти різних типів, у тому числі *географічної квазіренти*. Вона повинна мати відповідний методичний апарат для її кількісного оцінювання і прогнозування. Важливе значення для бізнес-географії має також вивчення *мультиплікаторних ефектів розміщення*. Мультиплікаторний (посилюючий або гальмуючий) ефект розміщення виникає завдяки впливу певної сукупності просторових чинників (мультиплікаторів) на об'єкт, що розміщується, і навпаки

(через зворотний зв'язок). Отже, ефект розміщення (економічний, соціальний, екологічний) певного об'єкта в різних місцях буде різним.

Географічний маркетинг (геомаркетинг) є одною з найважливіших складових бізнесової географії, що має велике самостійне значення. Поняття геомаркетингу можна розглядати в рамках трьох різних концепцій [1, 2]. По-перше, під геомаркетингом можна розуміти географічні аспекти класичного маркетингу, зокрема процедури *географічної сегментації ринку і географічного позиціонування товару (послуги)* [19]. По-друге, геомаркетинг можна трактувати як *маркетинг місця* і, зокрема, *маркетинг регіону*. По-третє, геомаркетинг можна розглядати як *маркетинг географічних знань і технологій*.

Актуальним завданням сучасної вітчизняної економічної географії є розробка загальних теоретико-методологічних та технологічних засад прикладної економічної географії та бізнес-географії, визначення їхніх пізнавальних функцій і прикладного значення у системі географічних наук як нових конструктивних напрямів суспільної географії [12, 13].

Список використаних джерел

1. Андерсон В.М. Геоменеджмент і геомаркетинг як інструменти запровадження регіонального розвитку в умовах ринкових перетворень в Україні // Україна в сучасному світі. – К.: Стило, 2003. – С. 336–348.
2. Андерсон В.М. Бізнес-географія і геомаркетинг – нові напрямки конструктивної географії // Наукова парадигма географічної освіти України в ХХІ столітті: зб. наук. статей II Міжвузівської наук.-практ. конф. 22 грудня 2006 року. – Донецьк: ДОУ, 2006. – С. 83–94.
3. Андерсон В.М. Регіональна конкуренція як фактор соціально-економічного розвитку територій в умовах глобалізації: тео-

ретичний аспект // Научные основы современных тенденций пространственного развития. Сб. науч. тр. – Одесса: ИПРЭИ НАН Украины, 2007. – С. 27–35.

4. Андерсон В.М. Бізнесова географія як новий напрям конструктивної географії: теоретико-методологічні та технологічні засади // Географія в інформаційному суспільстві: зб. наук. праць. У 4-х т. – К.: ВГЛ Обрії, 2008. – Т. II. – С. 161–163.

5. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. – М.: ГУ ВШЭ, 2003.

6. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура: пер. с англ. / под науч. ред. О.И. Шкаратана. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.

7. Клар Дж. Системология. Автоматизация решения системных задач. – М.: Радио и связь, 1990. – 544 с.
8. Котлер Ф., Асплунд К., Рейн И., Хайдер Д. Маркетинг мест. Привлечение инвестиций, предприятий, жителей и туристов в города, коммуны, регионы и страны Европы. – Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 2005. – 376 с.
9. Кругман П., Обстфельд М. Международная экономика: теория и политика. – М.: Юпитер, 2003.
10. Портер М. Конкуренция – М.: Издательский дом «Вильямс», 2005. – 608 с.
11. Соколенко С.І. Кластери в глобальній економіці. – К.: Логос, 2004. – 848 с.
12. Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики. – Одеса: Астропринт, 2005. – 632 с.
13. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії: підруч. для студ. географ. спеціальностей вищих навч. закладів / О.Г. Топчієв. – Одеса: Астропринт, 2009. – 544 с.
14. Управління міжнародною конкурентоспроможністю в умовах глобалізації економічного розвитку: монографія: У 2-х т. – Т.1 / Д.Г. Лук'яненко, А.М. Поручник, Л.Л. Антонюк та ін. – К.: КНЕУ, 2006. – 244 с.
15. Черваньов І.Г., Ігнат'єв С.Є. Бізнес-географія: перспективи чи спроба наздогнати потяг, що рушив? // Український Географічний Журнал, № 1(61), 2008. – С. 61–64.
16. Шумпетер Й. Теория экономического развития (Исследование предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры). – М.: Прогресс, 1982. – 455 с.
17. Fujita M., Krugman P., Venables A.J. The Spatial Economy: Cities, Regions and International Trade. – Cambridge: The MIT Press, 1999.
18. Gateways to the Global Economy / A.E. Andersson, D.E. Andersson (Eds.). – Edward Elgar, 2000.
19. Geomarketing. Methods and Strategies in Spatial Marketing / Gerard Cliquet (Ed.). – ISTE Ltd, 2006. – 327 p.
20. Kotler P., Asplund C., Rein I., Haider D. Marketing Places Europe. – Pearson Education Limited, 1999.
21. Kotler P., Haider D., Rein I. Marketing Places. – New York. The Free Press, 1994.
22. Laulajainen R., Stafford H.A. Corporate Geography. Business Location Principles and Cases. – Kluwer Academic Publishers, 1995.
23. Lefebvre H. The Production of Space. – Blackwell, Oxford, 1991. – 454 p.
24. Regional Competition / P.W.J. Batey, P. Friedrich (Eds.). – Springer, 2000.
25. Theories of Endogenous Regional Growth: Lessons for Regional Policies / B. Johansson, C. Karlsson, and R. Stough (Eds.). – Springer, 2001.

Місцеве врядування як складова європеїзації політичних процесів на континенті

Мирослава Лендшел

The article analyzes the correlation between the phenomena of Europeanization and local governance, especially in the context of political processes that are occurring in Central and Eastern European countries. The institutions of the European Union emphasize that responding to the challenge of the democracy deficit requires implementation of a multilevel system of governance, beginning at the local community level. The Council of Europe is endeavoring to disseminate local democracy in the post-soviet countries by imposing it as a condition of European integration. However, this strategy may be effective only in the case of democratic institutionalization on a national scale.

Вчені виділяють декілька концептуальних «схем», в рамках яких необхідно вивчати функціонування **місцевої демократії**, яку ми визначаємо як режим розпорядження владою у територіальних громадах, і основними параметрами якої є автономія інститутів місцевого самоврядування від інших центрів публічної влади, використання форм представницької і безпосередньої демократії, конкуренція місцевих політичних еліт та лідерів, участь громадян у політиці, зумовлена демократичними культурними орієнтаціями. Мова йде про таке:

1) *модернізаційний підхід*, тобто розгляд діяльності структур місцевого самоврядування як таких, в яких можуть бути застосовані сучасні моделі менеджменту, випробувані у приватному секторі;

2) *історичний підхід*, що розглядає вплив історичної траєкторії розвитку країн, місцевих громад, культурної ідентичності жителів територіальних колективів на процеси врядування;

4) врахування фактора політичної культури, зокрема локальної культурної ідентичності, яка бере до уваги колективні цінності, настанови, досвід політичної поведінки, притаманні певній спільноті;

3) вплив європеїзації, тобто інституційних норм і процесуальних стандартів, які просуваються Європейським Союзом (далі – ЄС) та іншими європейськими структурами, наприклад Радою Європи (далі – РЕ) як обов'язкові чи бажані для держав-членів чи кандидатів та партнерів.

Теоретичні початки **концепції європеїзації** відносять ще до 1970–1980-х років, коли була сформульована гіпотеза про вплив ЄС на політичні системи, відповідно до принципу «згори – донизу», а стосунки між європейськими структурами і державами розглядалися як ієрархічні¹. Наступний етап розпочався всередині 1990-х років, і в його рамках адаптація національних політичумів до стандартів ЄС вже розглядалася як реактивний і не завжди добровільний процес.

Нині до розуміння змісту процесу «європеїзації» застосовують два підходи. Відповідно до першого, для політичного процесу у країнах-членах ЄС, зокрема після набуття чинності Маастрихтським договором, а також для середовища прийняття рішень європейськими інститутами, притаманні спільні тенденції розвитку, і ця гомогенність пояснюється адаптацією національних політико-правових норм до стандартів, прийнятих керівними інститутами ЄС. Прибічники другого підходу розглядають європеїзацію як більш складне явище, а точніше як процес формування європейської політики в рамках різних національних політичних систем. Тому досліджується насамперед, взаємодія між європейським та національним і субнаціональними рівнями політичного процесу, зокрема управління, в рамках якої і створюються норми, які завдяки посередництву інститутів ЄС стають загальноєвропейськими². Бажаним результатом розповсюдження європейських стандартів є крос-національне зближення характеристик політичних систем. Однак дослідники допускають можливість зворотного впливу національних тенденцій на європейський політичний процес, а також вірогідність різних наслідків адаптації суспільств до наднаціональних норм³.

На темпи та результати європеїзації політичного процесу та інститутів постсоціалістичних країн впливають дві змінні, а саме рівень демократії, досягнутий у суспільстві, а також його спроможність адаптувати інститути, правила та норми, створені поза національними кордонами. Для досягнення оптимальної кореляції між цими вимірами політичного процесу потрібно вирішити ряд завдань, а саме: реформувати політичні інститути, в тому числі і місцеве самоврядування, які повинні бути здатними гармонізувати інтереси влас-

них соціально-політичних гравців та норми, сформульовані ЄС; створити механізми підконтрольності громадянам, щоб, з одного боку, уникнути популізму, заснованого на євроскептицизмі, а з іншого, бути здатними просувати інтереси груп інтересів у середовищі європейських керівних інститутів. Найбільшою проблемою є інтерналізація нових інститутів, запозичених із панєвропейського досвіду політиками, бюрократією та громадянами для того, щоб вони не сприймалися як «чужорідне тіло»⁴.

Деякі дослідники ставлять під сумнів позитивний вплив європеїзації на процес консолідації демократії, оцінюючи розширення ЄС як неоімперський проект. Вони вважають, що зусилля центральноєвропейських еліт щодо якнайшвидшого завершення переговорів з Єврокомісією підірвали процес демократичного вироблення політики усередині національних суспільств, заперечивши право частини громадян сумніватися у привабливості європейського проекту. Постсоціалістичні країни набули ознак слабких непідконтрольних громадянам демократій, в яких відчутним є розчарування суспільств одночасно і у Європі, і у демократії. Консолідація демократії підірвана через обмеження публічних дебатів щодо користі та втрат від приєднання до європейського політичного простору, відлучення частини гравців від формування політичного «порядку денного», руйнування механізмів підконтрольності влади власне громадянам, а не наднаціональним структурам. Таким чином, європеїзація, на думку політологів-скептиків, звелася до експорту феномену «дефіциту демократії» з ЄС до Центральної Європи, що спричинило виникнення ризиків для історичної можливості створити у регіоні легітимні демократичні режими учас-

ницького типу⁵. Тим більше, що можна погодитися з позицією західних авторів (Н. Дейвас, С. Ділей), які вказують на очевидні труднощі у налагодженні демократичного контролю за діями місцевої влади, а, отже, на загрози демократії, які формуються після здійснення децентралізації у суспільствах з нерозвинутими традиціями політичної культури учасницького типу. Мова йде не лише про нестачу політичної активності громадян, а й про монополізацію функції артикуляція інтересів громадян окремими найбільш забезпеченими ресурсами групами інтересів, інколи – впливовими неурядовими організаціями, які, на відміну від органів місцевого самоврядування, з формально-правової точки зору є непідконтрольними населенню муніципалітетів⁶.

Враховуючи традиційні та пов'язані із процесом розширення ЄС політичні виклики, у рамках європеїзаційного дискурсу було сформовано концепт *багаторівневого врядування*. Процес прийняття рішень на території ЄС розглядається як такий, до якого залучені гравці наднаціонального, національного та субнаціонального рівнів управління і є, окрім того, різними за природою – публічними, неурядовими та приватними⁷. Таким чином, якщо розглядати місцеву демократію, з структурно-функціональної точки зору як комбінацію трьох систем – влади, цінностей та прийняття рішень, – то вплив інститутів ЄС спрямований саме щодо останньої з перерахованих. Так, Європейська Комісія відповідно до «Білої книги про європейське врядування», яка була прийнята у 2001 р., розглядає як бажаний варіант організації прийняття політичних рішень на рівні територіальних громад модель *місцевого демократичного врядування*, яке визначається як процес спільного прийняття рішень структурами самоврядування та зацікавленими

сторонами щодо використання існуючих ресурсів з метою узгодження цілей у сфері місцевого розвитку.

Окрім того, у своїх аналітичних напрацюваннях, Європейська Комісія розглядає *місцеву демократію* у розумінні передачі повноважень обраним органам місцевого самоврядування, які є автономними від держави, як одна із складових сучасної моделі децентралізації, що охоплює:

1) *місцеве врядування*, тобто залучення до управління на рівні громад інших, окрім структур самоврядування, соціально-політичних гравців. Структури місцевого самоврядування, відповідно до цього концепту, повинні бути підзвітними та підконтрольними життєздатному громадянському суспільству та бізнесу, які можуть виконувати роль партнера та прагматичного опонента локальній владі;

2) *місцевий економічний розвиток*, що означає залучення ресурсів, що належать громадам, враховуючи при цьому інтереси усіх соціальних груп населення, які проживають на цій території, а також принципи сталого розвитку;

3) *модернізацію усієї системи публічного управління*, зокрема перегляд відносин між державою та суспільством.

Також децентралізація розглядається у форматі відкритої системи, на процеси в середовищі якої впливають, окрім чинників політичного режиму, що склався у суспільстві, стратегії реформування держави, також «зовнішнє» середовище, якими можна вважати управлінські стратегії та стандарти Європейського Союзу, і водночас, яка має «вихід» у формах місцевої демократії та врядування⁸.

У країнах Центральної і Східної Європи (далі – ЦСЄ), вертикальний розподіл влади також став об'єктом впливу європеїзації, починаючи з другої поло-

вини 1990-х років. Враховуючи, що східноєвропейські країни ще не володіють статусом навіть кандидата на вступ до ЄС, то рівнозначний вплив на процес децентралізації чинила РЄ, а також, у випадку країн, які в певний період часу чітко дотримувалися євроінтеграційної стратегії, національні гравці, які прагнули долучитися до європейських стандартів⁹.

Зокрема, РЄ застосовувала стратегію політичної зумовленості, оскільки пріоритетами цієї міжнародної організації є утвердження демократії у різних сферах суспільного життя, і вона є провідником сучасних стандартів функціонування місцевого самоврядування, що визначило її вплив упродовж 1990–2000-х років на хід формування системи публічної влади у регіоні ЦСЄ. Саме РЄ стала ініціатором поширення концепції субнаціональної демократії, вважаючи її такою, що відповідає цінностям плюралістичної демократії, прав людини та верховенства права¹⁰.

У базовому міжнародному документі, схваленому під егідою РЄ, а саме в Європейській хартії місцевого самоврядування, що ратифікована та впроваджується у політико-правову практику більшості країн-членів, було вперше концептуально з'ясовано зв'язок між принципами демократії та локальним рівнем управління, тобто обґрунтовано поняття «місцевої демократії» на політичному рівні. Фактично, завдяки ратифікації Хартії було визнано, що для функціонування локальної демократії засадничими є принципи конституційного чи, щонайменше, законодавчого закріплення місцевого самоврядування, автономії локальних урядів щодо розпорядження власними повноваженнями, субсидіарності тобто наближення публічних послуг до громадянина, надання державою ресурсів для реалізації делегованих нею повноважень¹¹. На-

прикінці 2010-х років структурами РЄ були розроблені та схвалені нові документи, що стосувалися місцевого належного врядування, зокрема Додатковий протокол до Європейської хартії місцевого самоврядування щодо права участі у справах місцевого органу влади¹². Окрім того, РЄ впливає на процеси локального управління за посередництва Конвенції про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні¹³, Рекомендації Ради Міністрів РЄ (2001) № 19 про участь громадян у місцевому громадському житті¹⁴, Рекомендації Ради Міністрів РЄ № (96) 2 про референдуми та громадські ініціативи¹⁵, з яких останні мають «моральний авторитет», нікого ні до чого не зобов'язуючи. Про значення, якого надають локальному врядуванню, свідчить функціонування Конгресу місцевих та регіональних влад, Європейського комітету з місцевої та регіональної демократії, започаткування у 2007 році святкування Європейського тижня місцевої демократії.

Про позитивний вплив РЄ вже навіть у формі пасивного стимулювання сприятливих інституційних змін для розвитку місцевої демократії свідчить, наприклад досвід Азербайджану, де чергові місцеві вибори за оновленими правилами були проведені у грудні 2004 року завдяки бажанню еліт набутти членство у європейській організації¹⁶. У Вірменії прийняття другого закону про місцеве самоврядування у 2002 році теж було зумовлено прагненням досягти стандартів РЄ щодо автономного статусу цього рівня влади, розширення його повноважень¹⁷. А більш демократичний, у порівнянні із варіантом 1991 року, закон у Білорусі, схвалений у 2010 році, був стимульований одержанням статусу спостерігача при Конгресі місцевих і регіональних влад РЄ.

ЄС як регіональна структура, що може запропонувати країнам континенту більше винагород, у порівнянні з РЄ, здійснює вплив на реформи в регіоні ЦСЄ, застосовуючи охарактеризовані вище принципи європеїзації. Підставою для початку переговорів щодо вступу є досягнення Копенгагенських критеріїв, схвалених у червні 1993 року, до переліку яких входять політичні критерії (стабільність функціонування демократичних інститутів, верховенство права, дотримання прав людини та меншин), економічні (функціонування ринкової економіки та спроможність витримати конкуренцію і дію ринкових сил всередині Співтовариства), а також здатність адаптуватися до вимог членства в ЄС. Як видно з цього переліку, децентралізація системи публічного управління безпосередньо не є вказаною серед мінімального набору вимог до країн, що претендують на вступ, однак опосередковано вона є важливою для забезпечення такого політичного критерію, як незалежність, прозорість, відповідальність та ефективність інститутів публічного управління. У грудні 1995 Європейська Рада також вказала на необхідність у рамках передвступних стратегій забезпечити пристосування адміністративних структур кандидатів до умов ЄС. Наприкінці першого постсоціалістичного десятиліття серед 31-го розділу політичних, соціальних та економічних критеріїв досягнення центральноєвропейськими країнами *acquis communautaire* було визначено також досягнення стандартів регіональної політики ЄС. Саме в цьому контексті переговорного процесу аналізувався механізм управління на субнаціональному і, опосередковано, на місцевому рівнях, оскільки інституційна система прийняття рішень розглядалася як важливий елемент пристосування адмініст-

ративного простору країн-кандидатів до політики ЄС, зокрема доступу до Структурних фондів.

Маємо підстави для висновку про те, що прагнення вступити до ЄС, яке було основним орієнтиром внутрішньополітичного розвитку, принаймні для центральноєвропейських країн, упродовж майже всього постсоціалістичного періоду стало додатковим стимулом для здійснення децентралізації управління в країнах регіону, зокрема формування ефективного місцевого самоврядування. Формування регіональних структур було результатом впливу саме європейського чинника, позаяк країни-кандидати під час переговорного процесу повинні були продемонструвати свій прогрес щодо створення адміністративного середовища для здійснення структурної та регіональної політик ЄС. Інший європейський інститут – РЄ – чинила вплив на процес децентралізації, вказуючи на прогалини у формуванні передумов для функціонування місцевої та регіональної демократії. Країни, які не прагнули чи не мали чіткої перспективи членства в ЄС, стали об'єктом впливу, насамперед, цієї організації. Водночас, починаючи з 2009 року пріоритет «Демократії, доброго врядування, стабільності» програми Східного партнерства, запропонованої ЄС для пострадянських країн (Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Грузії, Молдови, України), передбачав, запровадження демократичних стандартів на регіональному та місцевому рівні¹⁸. Однак очевидно, що досягнення критеріїв демократії на рівні місцевих територіальних спільнот можливе лише за умови забезпечення формально-інституційного рівня демократії в межах національної політичної системи, що є не реалізованим завданням, принаймні, для східноєвропейських суспільств.

Список використаних джерел

- ¹ *Лендъел М.О.* Європеїзація політичного процесу в країнах Центральної та Східної Європи як чинник здійснення децентралізаційної реформи / Мирослава Олександрівна Лендъел // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська Академія». Серія : Політичні науки. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2008 – Т. 82. – С. 44–49.
- ² *Borzel T.* Towards Convergence in Europe? Institutional Adaptation to Europeanization in Germany and Spain // *Journal of Common Market Studies*. – 1999. – V. 37. – № 4. – P. 597–616.
- ³ *Adshead M.* Conceptualising Europeanisation: Policy Networks and Cross-National Comparison/ Maura Adshead // *Public Policy and Administration*. – 2002. – V. 17. – № 2. – P. 25–42.
- ⁴ *Ekiert G.* Dilemmas of Europeanization: Eastern and Central Europe after the EU Enlargement / Grzegorz Ekiert // *Acta Slavica Iaponica*. – Tomus 25. – P. 1–28
- ⁵ *Democratic Consolidation in Eastern Europe* / Ed. A. Pravda, J. Zelionka. – Volume 2: International and Transnational Factors. – Oxford: Oxford University Press, 2001. – 372 p.
- ⁶ *Лендъел М.* Передумови та особливості децентралізації влади у Центральній та Східній Європі / Мирослава Лендъел // Політичний менеджмент: Український науковий журнал. – 2007. – Спец. вип. – С. 167–178.
- ⁷ *Лендъел М.О.* Теорія «доброго врядування» як інструмент оцінки рівня демократичності управління в регіонах України (на прикладі Закарпатської області) / Мирослава Олександрівна Лендъел // Наук. зап. нац. ун-ту «Києво-Могилянська Академія». Серія : Політичні науки. – Т. 57. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2006. – С. 53–60.
- ⁸ *Supporting Decentralization and Local Governance in Third Countries*, European Commission, Reference Document, January 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/europeaid/what/governance/documents/decentralisation_local_governance_refdoc_final_en.pdf
- ⁹ *Schimmelfennig F.* Europeanization Beyond Europe [Електронний ресурс] / Frank Schimmelfennig // *Living Rev. Euro. Gov.* – 2007. – № 2. – Режим доступу: <http://www.livingreviews.org/lreg-2007-1>.
- ¹⁰ *Кушнір М.О.* Термін «місцева демократія» у практичному державотворенні [Електронний ресурс] / Марина Олексіївна Кушнір // Науковий вісник Академії муніципального управління: зб. наук. праць. Серія «Управління». – 2009. – Вип. 4 (10). – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvamu-2009_4/43.pdf.
- ¹¹ Європейська хартія місцевого самоврядування (укр/рос), Страсбург, 15 жовтня 1985 року (Хартію ратифіковано Законом N 452/97-ВР (452/97-ВР) від 15.07.97) Дата підписання : 6 листопада 1996 р. Офіційний переклад [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_036.
- ¹² Додатковий протокол до Європейської хартії місцевого самоврядування щодо права участі у справах місцевого органу влади Офіційний переклад [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_946.
- ¹³ *Convention on Participation of Foreigners in Public Life at Local Level (ETC No. 144) life* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.coe.int/t/e/legal_affairs/local_and_regional_democracy/documentation/legal_instruments/0IndexConventions.asp#TopOfPage.
- ¹⁴ *Recommendation (2001) 19 on the participation of citizens in local public life* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.coe.int/t/e/legal_affairs/local_and_regional_democracy/documentation/legal_instruments/0IndexRecommendations_theme.asp#P13_130.
- ¹⁵ *Recommendation (96) 2 on referendums and popular initiatives life* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.coe.int/t/e/legal_affairs/local_and_regional_democracy/documentation/le

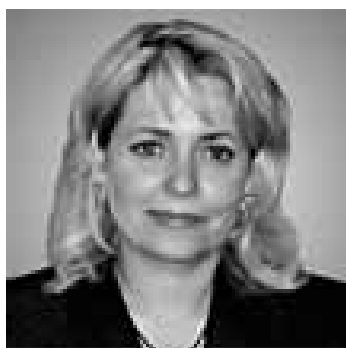
gal_instruments/0IndexRecommendationstheme.asp#P13_130.

¹⁶ Выборы в местные органы власти в Азербайджане прошли с нарушениями [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.iwpr.net/ru/report-news>. – Назва з екрану.

¹⁷ Манукян В.М. Местное самоуправление и областное управление в Республике

Армения : дисс. канд. юрид наук : 12.00.02 / Ваге Мартинович Манукян. – Москва, 2007. – 209 с.

¹⁸ European Union EEAS – Eastern Partnership [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://eeas.europa.eu/eastern/platforms/docs/panel_en.pdf. – Назва з екрану.

Он-лайн фандрайзинг: досвід виборчої кампанії 2008 року в США

Олена Яциньська

The Internet and new technologies have greatly influenced election campaigns, sparking a genuine revolution in the sphere of political communication. In the recent past, just ten to fifteen years ago, the use of web resources was virtually unknown in politics. Today, the Internet is an innovative, informational, interactive and creative instrument that is essential to any election campaign. The United States of America certainly pioneered the use of new communication technologies in election campaigns. This article analyzes the new communication technologies used for fundraising during the US Presidential Election in 2008. It also describes Barack Obama's new fundraising strategy, which enabled him to exceed the Republican financial chest for the first time in many decades.

Інтернет, нові технології справляють величезний вплив на виборчі кампанії, спричинивши справжню революцію у галузі політичної комунікації. У зовсім недалекому минулому, десять-п'ятнадцять років тому, веб-ресурси практично не використовувалися в політиці. Сьогодні Інтернет є звичним, інформаційним, інтерактивним і творчим інструментом, без якого не обходяться жодні виборчі перегони.

Піонером у застосуванні нових комунікаційних технологій у виборчих кампаніях, безумовно, є США. Апробація Інтернет-ресурсів на виборах у цій країні (розсилка інформації на електронні адреси виборців) відбулася під час кампанії Б. Клінтона в 1992 р. [1, с. 3]. У 1996 р. 25 тис. кандидатів, що балотувалися на різні державні посади, мали свої персональні сторінки у всесвітній павутині [1, с. 4]. Особливо показовою була політична кампанія 2000 р., коли переважна більшість американців уже мала вільний доступ до мережі Інтернет. Незважаючи на те, що на той час використання мережі набуло характеру додаткового впливу на виборців і не вважалось одним із основних засобів передачі інформації, представники пе-

редвиборчих штабів кандидатів різного рівня постійно працювали над створенням різних методик забезпечення ефективної комунікації у всесвітній мережі. Вже на початку 2000 р. стало зрозуміло, що лише Інтернет може забезпечити такі важливі умови одержання інформації для ефективного впливу на аудиторію, як інтерактивність масового характеру, необмежений час і простір для комунікації.

У 2004 р. 63 млн американців використовували Інтернет для одержання політичної інформації, 43 млн обговорювали хід виборчої кампанії через електронну пошту, а 52 % користувачів відмітили, що здобута ними онлайн-інформація вплинула на їх політичний вибір [1, с. 4]. У 2006 р. мережа вперше увійшла до числа провідних джерел інформації, а кількість американців, що використовували її для цього, в порівнянні з 2002 р., зросла удвічі. Крім того, під час проміжних виборів Демократичний Національний Комітет витратив на ведення виборчої кампанії-онлайн 7,4 млн доларів [2, с. 175].

Проте справжня революція сталася під час президентських виборів 2008 р., які стали першою національною кампа-

нією, в ході якої нові комунікаційні технології затьмарили такі традиційні ЗМІ, як телебачення, радіо і газети. Як зазначає американська дослідниця М. Сміт (Melissa Smith), вперше в історії виборчих перегонів у США штаби кандидатів використовували такі соціальні мережі, як Facebook, MySpace, Twitter для того, щоб надихнути прихильників започаткувати свої блоги, розміщувати відеокліпи на YouTube, створювати технічно складні веб-сайти кандидатів [1, с. 140].

Ще однією безперечною перевагою активного використання соціальних мереж під час виборів – 2008 стало залучення величезної кількості он-лайн-спонсорів. Не секрет, що фінансування є одним з важливих моментів будь-якої виборчої кампанії. Отже, збір коштів до виборчого фонду кандидата (фандрайзинг) є невід'ємною складовою виборчих перегонів: під цим терміном (від англ. fund-raising) зазвичай розуміють набір практик зі збору коштів (фінансових та нефінансових) від окремих осіб, підприємств, благодійних організацій, призначених для реалізації тих або інших соціально значимих проектів. Відповідно виборчий фандрайзинг – пошук і збір фінансових коштів, призначених для організації та проведення електоральних кампаній [3].

Як засвідчує практика, пошук фінансових ресурсів для забезпечення успішної передвиборчої кампанії – тривала і трудомістка робота. За твердженням американського дослідника Т. Кінга (Thomas King) в середньому кандидати витрачають до 85 % свого часу саме на збирання коштів [4, с. 312].

Упродовж багатьох років американські фахівці з фандрайзингу прагнули встановити взаємовигідні стосунки кандидатів з потенційними великими спонсорами (представниками бізнесу, профспілками, групами інтересів тощо). Для цього вони використовували як особис-

ті (переважно телефонні) переговори кандидата з потенційним «жертводавцем», так і його участь в спеціальних заходах, під час яких здійснювалася зустріч з «цільовою аудиторією». Як правило, на такі дорогі сніданки або ж обіди запрошуються потенційні донори виборчої кампанії. Наприклад, у 2003 р., коли Дж. Буш-молодший вирішив повторно балотуватися на посаду президента, його фандрайзери організували закриту зустріч у нього на ранчо в Техасі. Там були присутні 350 спонсорів, кожен із яких зібрав не менше 50 тис. доларів для фінансування передвиборчої кампанії Буша. На знак вдячності на цій зустрічі його прихильників пригощали традиційним техаським барбекю і розважали «живим» виконанням музики в стилі кантрі. Спонсори також могли сфотографуватися з президентом [5].

Досить популярною практикою у сфері фандрайзингу є участь відомих політиків у заходах зі збору коштів у передвиборчу касу, що проводяться колегами-однопартійцями. Так, сенатор-демократ Гіларі Клінтон за чотири роки після свого обрання в 2000 р. відвідала понад 300 зборів своїх однопартійців, переважно з числа майбутніх суперделегатів партійних з'їздів [6, с. 235]. Ще одним зі способів залучення фінансів є зустрічі прихильників кандидата з потенційними спонсорами, на яких вони просять про пожертвування від свого імені. Ця тактика фандрайзингу більше використовує особисті стосунки членів комітету з друзями і колегами, ніж суто ідеологічні мотиви.

Досить часто штаби кандидатів, щоб знайти нових спонсорів і відповідно нові грошові ресурси використовують пряму розсилку. Привабливість цього способу полягає в тому, що немає необхідності просити про допомогу особисто. Але для маловідомих претендентів

або політиків, які вперше обіймають свою посаду, письмові прохання про спонсорську допомогу можна було б назвати найменш ефективними.

І, нарешті, кандидат може поповнити свій виборчий фонд за рахунок пожертвувань Комітету політичних дій (Political Action Committee). Як зазначає американський політолог Т. Кінг, при залученні грошей цим способом, об'єкт фандрайзингу більше ніж за використання будь-якого іншого, стурбований ідеологічною позицією кандидата та його шансами на перемогу на виборах: комітет не жертвує гроші на знак особистої прихильності. Крім того, таку форму фандрайзингу негативно оцінює громадськість, вона стає привабливою мішенню для атак як і з боку опонентів, так і преси [4, с. 314].

Згідно з даними, дослідники К. Панагопулос і Д. Берган (С. Panagopoulos and D. Bergan), проаналізувавши електоральний фандрайзинг в США до 2008 р., дійшли таких висновків. По-перше, спонсори роблять пожертвування до виборчого фонду під впливом таких чинників: листів від кандидата або партії (58,5 %), телефонних дзвінків від кандидата або партії (18 %), електронних повідомлень від кандидата або партії (8 %), персональних зустрічей із кандидатом (11,9 %), політичної телевізійної реклами (9,8 %), політичного відео в Інтернеті (2,2 %), під впливом друзів/членів родини/колег (11,9 %) або когось, хто сказав, що вже проспонував кампанію (2,6 %), відвідування meetup.com заходу чи «спеціального» сніданку чи обіду (4,5 %) [7, с. 133]. По-друге, дослідники вважають, що типовий фандрайзер – білий (92,5 %), одружений (69,1 %) чоловік (58,6 %) у віці 63 років, який дотримується помірних політичних поглядів [7, с. 130].

Перелом домінуючих тенденцій в американському електоральному фанд-

райзингу стався в 2004 р., коли штаб демократа Говарда Діна під час кампанії за право висунення його кандидатом в президенти оголосив «стодоларову революцію». Об'єктивно кажучи, її причиною стало небажання традиційних спонсорів Демократичної партії фінансувати кампанію кандидата через його радикальну позицію. Як помітив політолог М. Хіндман (М. Hindman), Дін позиціонував себе представником «демократичного» крила Демократичної партії (опоненти вважали за краще називати його «лівим крилом») і був чи не єдиним на той момент відомим американським політиком, що відкрито виступав проти війни в Іраку [8]. Тож у зв'язку із цим політтехнологи Діна вирішили застосувати нову стратегію фандрайзинга. Організатори припускали, що якщо вони зможуть зібрати по 100 доларів з 2 млн американців, то це зробить їх незалежними від спонсорства великого бізнесу. За кілька місяців кампанія Діна збрала понад 41 млн доларів, причому понад 61% цієї суми було отримано від спонсорів, що пожертвували не більше 200 доларів кожен [8].

І хоча політична кампанія Говарда Діна в 2004 р. закінчилася поразкою – він так і не зміг дістатися демократичної номінації, вона довела: збирати кошти у прихильників он-лайн набагато легше, дешевше, швидше і продуктивніше. Досвід також показав, що інтернет-прихильників не потрібно спеціально організовувати: люди спілкувалися один із одним у соціальних мережах, читали ті ж самі блоги, сперечалися, обговорювали новини на політичних форумах. Інакше кажучи, політконсультанти виявили, що у всесвітній павутині існує політично ангажована аудиторія, представники якої вже готові до спільної громадської діяльності в зручному для них і новому для тради-

ційних уявлень про політичну реальність форматі комунікації. Отже, використання цифрових технологій для поповнення виборчих фондів дало право дослідникам говорити про практичне втілення концепції «демократії дрібних спонсорів» [9]. Її прибічники вважають, що кандидат, який спирається на підтримку численних прихильників, що жертвують невеликі суми, вільний від необхідності боротися за ресурси груп інтересів, а насамперед великого бізнесу.

На виборах 2008 р. основні ознаки фандрайзингової стратегії Діна повторив кандидат від демократичної партії Барак Обама, який спочатку обійшов за фінансовими показниками колегу-демократа Гіларі Клінтон, яка вважалася на старті кампанії фаворитом у боротьбі за президентську номінацію, а потім і свого головного суперника – республіканця Джона МакКейна. Згідно з фінансовим звітом виборчої кампанії, сенатор-республіканець МакКейн отримав більше, ніж 4 долари на кожен витрачений ним долар при спробі збільшити гроші он-лайн [10]. Значних результатів удалося досягти і Клінтон: тільки в лютому 2008 р. вона щодня отримувала близько 1 млн дол. он-лайн-пожертвуваль [11]. Абсолютний рекорд у сфері інтернет-пожертвуваль встановив республіканець Рон Пол, якому за 24 години вдалося зібрати он-лайн 6 млн дол. Такого успіху не міг досягти жоден політик в історії США [12]. Незважаючи на це, Обама суттєво перевершив своїх суперників в ефективності використання можливостей Інтернету, що і стало ключовим чинником у перемозі на президентських виборах. Загалом, за весь період виборчої кампанії 2008 р. йому вдалося зібрати в три рази більше грошей, ніж його основному конкурентові МакКейну – 605 млн дол. Важливо, що Обама, на відміну від

МакКейна, відмовився від державного фінансування своєї кампанії. При цьому середня сума пожертвуваль до його фонду склала 86 дол. [13].

У чому ж причина успіху Б. Обами? Які стратегії він використав для одержання такої кількості коштів он-лайн?

Слід наголосити, що фандрайзингова кампанія Обами в Інтернеті почалася досить стандартно: була організована масова розсилка повідомлень електронною поштою за списками попередніх передвиборчих кампаній, а також прихильникам кандидата, які встигли відвідати його сайт [14]. Проте основні дивіденди в «скарбничку» кандидата принесли соціальні мережі.

Основний акцент зі збору фінансових коштів все-таки зроблено на сайт Обами <http://www.mybarackobama.com/> або коротко МуВО. Його основним розробником став 25-річний Кріс Хьюз (Chris Hughes). Завдяки цьому сайту, інтернет-користувачі дістали можливість об'єднуватися в співтовариства і групи, жертвувати гроші, читати останні новини виборчої кампанії, брати участь в передвиборчих заходах, спілкуватися один із одним. Таким чином, на передвиборчому сайті Барака Обами була створена власна внутрішня мережа, яка зв'язала прихильників кандидата. Всього на МуВО створено було 2 млн профайлів, заплановано 200 тис. оффлайнових заходів, створено 35 тис. груп, 400 тис. блогів [15]. Але найголовніше – волонтерами сайту MyBarack-Obama.com зібрано через 70 тис. особистих фандрайзингових сторінок 30 млн доларів [16].

Окрім власної соціальної мережі, в кампанії Обами використовувалися існуючі платформи: Facebook, MySpace, Twitter, а також тематичні мережі: Eons – <http://www.eons.com> (соціальна мережа для людей, народжених відразу після Другої світової війни, в період так

званого демографічного вибуху), BlackPlanet – <http://www.blackplanet.com/home> (он-лайн співтовариство для афроамериканців), FaithBase – <http://www.faithbase.com> (співтовариство релігійних людей), Glee (співтовариство для людей з нетрадиційною сексуальною орієнтацією), MiGente – <http://www.migente.com> (співтовариство для латиноамериканців), MyBatanga (співтовариство любителів латиноамериканської музики), Asian Ave – <http://www.asianave.com> (співтовариство для американців азійського походження) тощо [17]. Загалом, штаб Обама створив профайли кандидата більш, ніж на 15 сайтах [17].

Метою такої масованої атаки соціальних мереж, за твердженням Скотта Гудстіна (Scott Goodstein), менеджера штабу Барака Обама в окрузі Колумбія, було надання інформації про виборчу кампанію як можна ширшому колу людей, включаючи тих, хто ніколи не відвідував передвиборчого сайту кандидата та не був підписаний на електронну розсилку повідомлень з його штабу [17].

Як спосіб зв'язку з виборцями, в кампанії Барака Обама використовувалися SMS-повідомлення (англ. Short Message Service – служба коротких повідомлень) – технологія, яка дає змогу здійснювати прийом та передачу коротких текстових повідомлень стільниковим телефоном. Отже, штаб кандидата просив своїх прихильників відправити текстові повідомлення з адресою їх електронної пошти для отримання безкоштовних наклейок на бампер (Obama/Biden 2008) [7, с. 159]. Окрім стікерів, політконсультанти Обама запропонували 7 безкоштовних телефонних мелодій (наприклад, промова Барака Обама під час Національної Демократичної Конвенції в 2004 р. упереміж із ритмами хіп-хопу або року), а також 4

заставки для мобільного телефона (2 фотографії кандидата та 2 логотипи його кампанії). Для цього треба було відправити SMS-повідомлення типу: «Мелодія 1» або «Зображення 1» [18]. Таким чином, їм вдалося «вбити» відразу двох зайців: сформувати базу телефонних номерів та список адрес електронної пошти своїх прихильників.

Номери телефонів дали можливість політтехнологам визначити місце реєстрації виборців для голосування, а також підписати їх абонентів на програму одержання текстових повідомлень. Так, у день виборів кожен виборець з цієї бази даних одержав, як мінімум, 3 повідомлення. В середньому, прихильники Обама одержували від 5 до 20 SMS-повідомлень на місяць, причому їх кількість безпосередньо залежала від місця проживання виборців: у «штатах, що вагалися», – більше, в прообамівських, відповідно, – менше [19].

Електронні адреси (e-mail) використовувалися для розсилки повідомлень. Під час виборчої кампанії штабу Обама вдалося одержати 13 млн e-mail своїх прихильників. Для порівняння: на президентських виборах 2004 р. в списку у сенатора Джона Ф. Керрі було 3 млн електронних адрес, у Говарда Діна – 600 тис. [19]. Тож усього було розіслано понад 7 тис. електронних повідомлень різного змісту, в тому числі, із закликом пожертвувати гроші у фонд кандидата. Важливо відзначити, що зміст повідомлень тим, хто пожертвував менше 200 доларів, і тим, хто вніс до виборчого фонду кандидата понад 1 тис. доларів, істотно відрізнявся [19].

До ще одного вдалого способу залучення грошових коштів через Інтернет можна також віднести відео-звернення Обама до виборців, які періодично надсилалися електронною поштою. Як показала практика, це були короткі, невідредаговані відео, які дають можливість

виборцям заглянути в його «приватне» життя, як правило, невисвітлене ЗМІ. Класичним прикладом такого типу відео був 10-хвилинний сюжет про зустріч під час вечері кандидата Обами з 5-ма дрібними спонсорами. У ньому йшлося про те, як пройшла ця зустріч, про що вони розмовляли, включаючи обговорення улюблених коміксів дітей Обами. Ясно, що зусилля політтехнологів були спрямовані на те, щоб показати зв'язок кандидата з рядовими виборцями, шляхом його «приземлення» на один із ними рівень, а також заручитися підтримкою, в тому числі, не дуже політично активних громадян, які згодом змогли б поповнити ряди дрібних спонсорів [7, с. 3].

Досить уміло в онлайн-овому фандрайзингу Обами був використаний «ефект мережі»: користувач, який встановив зв'язок з ким-небудь через соціальну мережу, встановлює з'єднання і з колом знайомих цієї людини. Згідно з даними соціологічних досліджень, середньостатистичний користувач соціальної мережі, приміром Facebook, має 130 друзів [20]. Коли людина приєднується до якої-небудь групи на сайті, уся мережа його друзів і знайомих може бачити цю дію в розділі «оновлення», а посилання на цю групу стає доступним на сторінці цього користувача. Отже, залучаючи одного прихильника, який підтримував вашу ідею в групу, ви збільшуєте її кількість в геометричній прогресії.

Доказом сказаного може служити такий приклад. У день, коли Барак Обама оголосив у своєму відео-зверненні про рішення балотуватися на пост президента («Message from Barack», 16 січня 2007 р.), координатор студентського самоврядування Університету Міссурі Фарук Олу Арегби (Farouk Olu Aregbe) створив на Facebook групу «Один мільйон сильних за Барака»

(«One Million Strong for Barack»). Впродовж години до цієї групи приєдналося 100 чоловік, менше ніж через п'ять днів вона налічувала 10 тис., а за тиждень група зросла до 200 тис. користувачів. Вже усередині червня 2008 р. до групи «Один мільйон сильних за Барака» входило 565 тис. чол. [1, с. 57].

Дослідники помітили, що люди, які користуються соціальними мережами, люблять брати участь в тих же самих заходах, що і їх онлайн-друзі. Якщо вони бачать, що їх друзі розміщують нові фотографії, беруть участь в політичних дискусіях, діляться відеопосиланнями кандидата або жертвують гроші до його виборчого фонду, вони не захочуть одержати так званий статус FOMO (Fear of Missing Out), тобто стати людьми, що дізналися про це останніми. Тому вони зроблять все те саме, що і їх друзі, причому якомога швидше [20]. Тому не дивно, що за тиждень до виборів Бараку Обамі, завдяки соціальним мережам, вдалося тільки за два дні зібрати 7,9 млн дол. он-лайн-пожертвувань [21].

Зробити внесок до виборчого фонду кандидата Обами підштовхувала і його персональна веб-сторінка. Як вказують фахівці, стартова сторінка є найголовнішою та найбільш відвідуваною, оскільки відкриває доступ до інших розділів, у тому числі для одержання різнобічної інформації. Особливо вона важлива для політичних кандидатів, сайти яких містять матеріали, що стосуються їх активності поза глобальною мережею: заходи, що проводяться; опубліковані в ЗМІ статті тощо. Після перегляду стартової сторінки користувач робить висновок: продовжувати відвідувати цей мережевий ресурс або ні. На цю особливість спиралися розробники сайту Б. Обами. Вони помістили червоного кольору кнопку «PLEASE DONATE» (будь ласка, пожертвуйте) в центр

сторінки, що на тлі біло-блакитного фону не могло не притягнути уваги відвідувачів сайту [22].

Процес пожертвування здійснювався таким чином: якщо відвідувач реєструвався на сайті раніше, то йому не треба було повторно вводити такі дані, як ім'я, адреса, код банківської карти та номер телефона: вони вводилися автоматично. Сама форма для внесення грошей до виборчого фонду кандидата супроводжувалася коротким відео, в якому Обама звертався до потенційних спонсорів з промовою про важливість їх підтримки. Це був ще один спосіб підштовхнути їх до здійснення пожертвування [23].

Важливим елементом персональної веб-сторінки Барака Обами була наявність на ній он-лайн-магазину, де відвідувачі сайту могли придбати різні аксесуари з символікою Демократичної партії і портретом її кандидата, взявши участь, у такий спосіб, у процесі фандрайзингу.

Необхідно зауважити, значна фінансова перевага Барака Обами над Джоном МакКейном відбилася на обсягах закупівлі політичної реклами. Як зауважують М. Франз і Т. Ридут (M. Franz, T. Ridout), обидва кандидати були відносно новими особами на американ-

ській політичній арені, тому рекламні повідомлення відігравали суттєву роль у створенні їх образів, сильніше впливали на переваги виборців [24]. Найбільш важливими відмінностями в «ефірній війні» двох кандидатів, на думку дослідників, стали спонсорство, охоплення та інтенсивність рекламних кампаній, при цьому фінансова перевага Обами трансформувалася в рекламну перевагу та велику частку голосів. Відмінністю Обами від МакКейна був розподіл джерел фінансування. Відкинувши державне фінансування, Обама не був скутий законодавчими обмеженнями на фандрайзинг і витрати. Як наслідок, його штаб профінансував 94 % з 438 тис. рекламних повідомлень. МакКейн же використовував фінансову підтримку держави та спонсорував лише 43 % своєї реклами [24].

Отже, онлайн-овий фандрайзинг породив у США не лише нову форму політичної участі, що дала змогу мільйонам американців зробити вирішальний вплив не тільки на хід і підсумки виборчої кампанії, але і дала можливість кандидатам самим спонсоровати свою рекламу, контролювати її месиджі, таргетуючи їх на усі цільові аудиторії.

Список використаних джерел

1. Communicator-In-Chief. How Barack Obama Used new Media Technology to Win the White House / edited by J.Hendricks, R. Denton Jr. Lexington Books, 2010.
2. Winograd, M., Hais, M. *Millennial Makeover: My Space, YouTube and the Future of American Politics*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 2008.
3. Wikipedia, the free encyclopedia: <http://en.wikipedia.org/wiki/Fundraising>
4. Political communication: the Manship School guide / edited by David D. Perlmutter. Baton Rouge: Louisiana State University Press, 1999.
5. Джордж Буш поблагодарил спонсоров / RussianChicago.com. – 2003. – 10 ав-

густа: http://www.russianchicago.com/common/arc/story.php?id_cat=24&id=61620

6. Morris, D., McGann, E. Condi VS Hillary: The Next Great Presidential Race. NY, 2005.

7. Politicking Online. The Transformation of Election Campaign Communications / edited by C.Panagopoulos. Rutgers University Press, 2009.

8. Hindman, M. (2005) «The Real Lessons of Howard Dean: Reflections on the First Digital Campaign.» Perspectives on Politics, 3, pp. 121–128.

9. Cmar, T. (2004) «Toward a Small Donor Democracy: The Past and Future of Incentive Programs for Small Political Contributions». US PIRG Education Fund:

http://cdn.publicinterestnetwork.org/assets/1c2en313GsBlurIB1vo0bQ/Toward_A_Small_Donor_Democracy.pdf

10. *Schatz, A.* (2007) «Long race Forces Ad Ingenuity», Wall Street Journal, June 19: http://online.wsj.com/public/article/SB118221211658539826-V9a9dL61-CzsiNRqtw1CGm9IX8M_20070719.html?mod=tff_main_tff_top

11. «Clinton Raises \$35 Million in February», MSNBC, 2008February 28: <http://www.msnbc.msn.com/id/23392917#>

12. *Vogel, K.P.* «'Money bomb': Ron Paul raises \$6 million in 24-hour period». USA Today (The Politico), 2007, December 17: http://www.usatoday.com/news/politics/election2008/2007-12-17-ronpaul-fundraising_N.htm

13. «2008 Presidential Campaign Financial Activity Summarized: Receipts Nearly Double 2004 Total». Federal Election Committee, 2009, June 8: <http://www.fec.gov/press/-press2009/20090608PresStat.shtml>

14. *Dowd, M.* «Obama's troubling Internet fundraising». New York Times, 2008, June 29: http://urbanlegends.about.com/od/barrackobama/a/obama_funds.htm

15. *Stanton, J.* «The Man Behind Obama's Online Election Campaign». Digital Communities, 2009, April 20: <http://www.digitalcommunities.com/blogs/web/The-Man-Behind-Obamas.html>

16. *Aaker, J., Chang V.* «Obama and The Power of Social Media and Technology». The European Business Review: <http://www.europeanbusinessreview.com/?p=1627>

17. *Gordon-Murnane, L.* (2009) «Election 2008 – It's a Wrap»: [\[day.com/searcher/may09/Gordon-Murnane_51stState.pdf\]\(http://day.com/searcher/may09/Gordon-Murnane_51stState.pdf\)](http://www.infoto-</p></div><div data-bbox=)

18. *Vargas, J.* «Text-Friendly Hopefuls Vie For Hearts And Thumbs». The Washington Post, 2007, June 30: <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2007/06/29/AR2007062902352.html>

19. *Vargas, J.* «Obama Raised Half a Billion Online». The Washington Post, 2008, November 20: <http://voices.washingtonpost.com/44/2008/11/obama-raised-half-a-billion-on.html>

20. *Samit, J.* «Three Ways Social Media Will Make or Break 2012 Election Campaigns». AdAgeDigital, 2011, June 23: <http://adage.com/article/digitalnext/social-media-make-break-2012-election-campaigns/228367/>

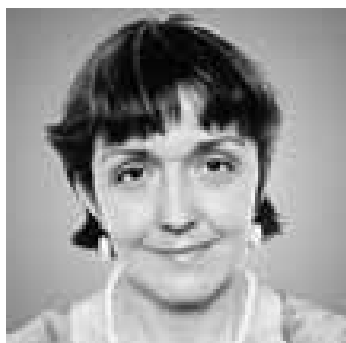
21. *Melber, A.* «Obama Downloads \$7.9 Million From MoveOn and Web Donors». Huffington Post, 2008, February 7 http://www.huffingtonpost.com/ari-melber/-obama-downloads-79-million_b_85550.html

22. *Erickson, D.* «Obama's Web Site – A Grassroots Online Application». e-StrategyBlog.com, 2008, December 31: <http://e-strategyblog.com/2008/12/obamas-web-site-a-grassroots-online-application/>

23. *Erickson, D.* «Obama's Web Site – A Grassroots Online Application». e-StrategyBlog.com, 2008, December 31: <http://e-strategyblog.com/2008/12/obamas-web-site-a-grassroots-online-application/>

24. *Franz, M., Ridout T.* (2010) «Political Advertising and Persuasion in the 2004 and 2008 Presidential Elections». American Politics Research, Vol. 38, № 2: 303–329.

IV. Трансформації суспільного буття

Арт-простір Києва: роль у становленні міської ідентичності

Наталія Мусієнко

The issue of the influence of Kyiv's art space on the process of developing an urban identity is an interdisciplinary and topical research area. Instead of Kyiv's urban environment being developed through realization of modern architectural projects in new city districts, there is a persistent focus on new construction in the historical center at the expense of ruining old houses and green zones. Such activity provokes active protests from Kyivans. More and more public art is appearing in the streets and parks of Kyiv, offering its audience a new understanding of the present time, and affecting both the perception of the urban environment and the formation of the contemporary urban identity of Kyivans.

Місто є живим організмом, який розвивається і змінює своє обличчя. Головне питання – як? Американський вчений Блер Рубл досліджує ці процеси на прикладі трьох міст – Чикаго, Осаки та Москви – і переконливо доводить, що прагматизм і плюралізм є рушіями у розвитку великого міста [6]. Проте міське середовище є не тільки утилітарним і функціональним, але й *артистичним простором*, який формує городян, їхню ідентичність, спосіб життя. Сьогодні міста намагаються використовувати свій артистичний творчий потенціал для приваблювання туристів та бізнесу.

Аналізуючи київський артпростір у своєму дослідженні, ми виділяємо такі його основні складові:

- Архітектурна складова, в її історичному та сучасному проявах;
- Public art, який поступово наповнює Київ.

Архітектура як основа київського артпростору

Один киянин який народився у комунальці в центрі Києва, купив квар-

тиру в спальному районі. Син його вже виріс серед новобудов. Проте батько, майже кожного вихідного водив сина на екскурсії київським центром. І не тільки, щоб показати красу вічних храмів, а познайомити з київськими старими садибами та двориками, будинками та сквериками, – тією міською забудовою, яка сформувала його самого.

На зламі XIX–XX ст. Київ охопила справжня будівельна лихоманка. На місці садиб поставали шести-семи поверхові доходні будинки, які на той час здавалися просто грандіозними. Звичайно, продовжували зводити розкішні садиби, і розбивати нові сади і парки, будувалися промислові та громадські будинки, але саме прибуткові будинки стали основою тогочасного будівельного буму [3]. Проте жодна нова будівля, включаючи відомий дім Морозова (вул. Володимирська, 61/11), не тиснула, не поглинала архітектурний ансамбль Київського університету св. Володимира. Характерною для тодішньої забудови була співмірність будівель, які поставали в центрі міста. Кожний з будинків мав своє обличчя,

був не схожим на інші, а разом вони створювали ансамбль. Архітектори, якими і нині пишається Київ, використовують нові матеріали – цемент і бетон, – що відкривають широкі можливості. Зводяться будівлі в стилі необароко, неокласицизму, неоренесансу, неоампіру, неоготики. На їхніх фасадах з'являються міфологічні персонажі, а балкони та решітки оформлюються вишуканою ковкою. Часто будинки прикрашаються гербами та іменами власників. Київ наповнюється артистичним і романтичним духом, залишки і енергетика якого, попри великі втрати, досі привертають увагу.

У середині ХХ ст., у важкі повоєнні часи, основною метою будівничих було надати людям житло, проте нікому не спало на думку забудувати п'ятиповерхівками Хрещатик. Безумовно, що побудова *спальних масивів* вирішила чимало актуальних соціальних проблем. Однак нині вже абсолютно очевидно, що їхня естетична спрощеність не така вже безневинна річ. Спрощена геометрія спальних кварталів та одноманітність будинків може стати фатальною для нормального розвитку людини, загальмувати розвиток естетичних почуттів. Світова практика наводить численні приклади, як запобігти перетворенню будинків у безликих близнюків. А чи є у Києві новітні споруди, куди б стікалися туристи, щоб подивитися саме їхнє архітектурне рішення, як до *Національного музею мистецтва ХХІ ст. (MAXXI)* в Римі, що створила архітектор Захі Хадід? Нам складно знайти такі приклади в Києві. Список київських новітніх споруд, проти яких протестують городяни, є значним. А таких, чия поява викликає гордість за місто, бракує. Хоча саме від архітектури люди очікують найбільших вражень: за ними вони їздять по світах. За ними вони приїжджають до Києва.

Поки що. Хотілось би, щоб нові архітектурні форми міста були артистичними і виразними, проте не пригнічували старої традиційної забудови, а ставали органічною складовою простору міста. Це потребує митецького таланту і такту: вміння професійно вписати свій інноваційний проект у старе місто.

Наразі класична фонова забудова центру Києва проростає аномаліями, або *акцентами*, як їх називають самі автори. Висотні будівлі офісів (бізнес-центр Парус, Мечникова 2-а) здіймаються над 4-х поверховою забудовою, а *елітні* житлові будівлі (*Фреско-Софія*, Гончара, 17–23) намагаються втиснути в старі київські квартали. Очевидною є прикра тенденція зводити будівлі, що давлять своєю масою навколишню забудову, руйнують її як візуально, так і фактично. Більше того, не тільки старі київські садиби чи доходні будинки потерпають від цього тиску. Страждають Софія Київська і Печерська Лавра. А вони і є тими справжніми історичними, архітектурними, духовними акцентами, навколо яких віками будувався і концентрувався Київ.

Для мозаїчних фресок Софії насамперед небезпеку становить вібрація від важкої будівельної техніки в безпосередній близькості від собору, а також великий потік транспорту (адже саме тому з Софійської площі були прибрані зупинки туристичних автобусів і комунального транспорту). Крім вібрації, на стан фресок і мозаїки впливає підвищена загазованість, рівень концентрації вихлопних газів на території Софійського собору і в самій його будівлі вже підвищує допустимий у 1,5–8 раз, що викликає ефект Ребіндера – зміну механічних властивостей твердих тіл внаслідок фізико-хімічних процесів. В зв'язку з цим на Софійській площі небажано проводити концерти з використанням звукопідсилювальної апаратури. У

2005 р. мозаїка відшарувалася на 5–6 см, а в декотрих місцях – до 9 см. Тільки зусиллями провідних спеціалістів-реставраторів вдалося запобігти осипанню мозаїчного панно. Саме заради збереження храму в ньому не проводяться великі богослужіння: кіптява свічок і голосні церковні співи створюють додаткову загрозу фрескам. Проте головною загрозою Софії сьогодні є масштабне будівництво в його буферній (охоронній) зоні. За останні роки на території заповідника відбулося значне підвищення рівня ґрунтових вод (більше ніж на 2 м). І сьогодні цей рівень катастрофічно швидко наближається до критичної межі: в разі підвищення на 1,5–3,5 м вже в найближчий час може початися намокання ґрунтів, що неминуче призведе до деформації, а можливо, і до руйнування фундаментів Софійського собору та інших пам'яток Заповідника.

Справжні акценти міста безповоротно змінюються або зникають за багатоповерхівками, а отже, пропадають орієнтири для городян, насамперед орієнтири духовні та естетичні. Варто уточнити, що вид з Дніпра на Лаврську дзвіницю вперше змінила 102 метрова статуя «Родина-мать», яка була встановлена в 1981 р. Замість запланованої чаші з вічним вогнем, вона тримає у руках меч. Існує чимало київських легенд про цей монумент. Згідно з однією з них першому секретарю ЦК компартії України Володимирі Щербицькому подзвонив київський митрополит і сказав, що йому було видіння: ні в якому разі не можна піднімати меч, який є символом війни, вище хреста Лаврської дзвіниці, оскільки тоді розпочнеться довга і виснажлива війна. Меч вкоротили на 12 м. Хоча деякі архітектори стверджують, що цим вкороченням меча досягнуто рівноваги з будівлею Лаври, проте якщо дивитися на Лавру

з Дніпра в районі Оскорків, то статуя все одно перебиває древню святиню.

Сьогодні головну візитівку Києва – вид на Лаврську дзвіницю – візуально знищує будинок, що зводиться на Кловському узвозі, 7а. Іван Куровський, власник компанії *Житло-Буд*, яка буде висотку, і народний депутат України, на одній з прес-конференцій сказав, що з морально-етичної точки зору будівля йому не дуже подобається. І, мабуть, тому добився дозволу на підвищення будови ще на шість поверхів. Коментарі в такому випадку є просто зайвими. Через масові забудови гігантськими будівлями весь Дніпровських схил втрачає свій гармонійний вигляд. «Київ, Лавра, Дніпровські Кручі. Місто, якого немає» – так назвав фотоальбом у Фейсбуці активіст громадської ініціативи *Збережи старий Київ* Тимур Ібраїмов.

Чи впливають такі процеси на формування та розвиток київського міського середовища як на артпростір? Маємо на увазі не тільки всесвітньо значимі пам'ятки, що знаходяться під охороною ЮНЕСКО, а також київську міську забудову кінця XIX – початку та середини XX ст., яка створює неповторний київський шарм. Саме ці будівлі піддаються сьогодні агресивній атаці з метою знищення. Список зруйнованих пам'яток весь час поповнюється. Під новий 2011 р. по вул. Сагайдачного, 1, була знесена, так звана, садиба архітектора Казанського; влітку 2011 р. згорів 105-річний будинок по вул. А.Тарасової, 4, біля готелю Hyatt; весною 2011 р. сторічну садибу в стилі модерн по вул. Мельникова, 51, зруйнували для будівництва посольства Казахстану, хоча за твердженнями головного архітектора міста Києва Сергія Целовальника садибу планували вмонтувати в нову споруду. Сумною київською традицією стала руйнація старовинної забудови на свята, особливо під Новий рік, коли трива-

ють довгі вихідні й відпустки, а отже, неможливо догукатися до чиновників і правоохоронних органів, благаючи про допомогу. А потім немає архітектурної пам'ятки – немає проблеми для забудовника. Ніхто відновлювати її не буде. А місто втрачає своє обличчя, Тому невід'ємною частиною розвитку київського міського артпростору стала його охорона культурно-історичних пам'яток.

Що таке вандалізм? Так увічнило себе в історії германське плем'я вандалів, яке в 455 р. н.е. пограбувало і розорило Рим. Цікаво, що термін виник під час Великої французької революції саме стосовно *руйнування пам'яток мистецтва*. Питання вандалізму, тобто злочинств проти культурних цінностей, сьогодні хвилює психологів, культурологів, соціологів. Чому? Інколи вандали шукають ідеологічних виправдань своїм діям. Так було в 30–60-х рр. XX ст., коли нищилися храми: боролися з *опіумом для народу*, коли залили бетоном *Стіну пам'яті* на Байковому цвинтарі – творіння київських скульпторів Володимира Мельниченка і Ади Рибачук, над яким вони працювали багато років. Вердикт: не відповідає принципам соціалістичного реалізму. В цьому ряді і *бульдозерна виставка*, заборонені спектаклі, покладені на полицю фільми. Так, були часи, коли вандалами керували політичні химери, але що відбувається нині?

Ми стаємо свідками естетичної глухоти зодчих, хоча саме творіннями архітекторів минулого написана книга культури, що залишилась у віках. Чому ж сьогодні багато хто з них нівечить і псує те, що залишилось нам всім у спадок? Чому обов'язково треба будувати житловий будинок по вул. Гончара, 17–23, який експерти ЮНЕСКО охарактеризували як *претензійну будівлю, з псевдоісторичними елементами, що абсолютно не вписуються до історично-*

го архітектурного контексту? Через нього піднімаються ґрунтові води в Софії, а забудовники намагається довести, яким безпечним для тисячолітнього храму є їхній проект. Або будівництво над станцією метро Театральна по вул. Б.Хмельницького, 7, де бетонну коробку торговельного центру затискають в історичну забудову між Національним академічним театром російської драми і будівлями колегіуму Павла Галагана.

Ці та інші будівництва, що нівечать обличчя Києва, мають просте, навіть банальне пояснення – бажання отримати матеріальний зиск. Настійливе бажання. Воно затьмарює очі архітекторів, змушує державних чиновників ставити свої підписи на незаконних погодженнях, штовхає депутатів на піар-кампанії вандалізму. Так, один з них, відомий бійками в парламенті, цинічно стверджує, що варварська забудова історичного центру міста допоможе вирішити киянам *квартирне питання*. Лише уявімо, що хтось в Парижі надумав вирішувати квартирні питання ущільнивши забудову Єлісейських полів чи збудувавши хмарочос на Монмартрі, що закриває собою базиліку Сакре-Кьор. Є в історичній частині Парижа одна висотна будівля – Монпарнаська вежа. І є плани про її ліквідацію, щоб не псувала ансамбль старих кварталів. Варто наголосити, що саме після її зведення було заборонено будівництво хмарочосів в історичній частині французької столиці. Іронічно стверджують, що найкращий вигляд Парижа відкривається саме з неї, бо тоді її не видно (парафраз відомого вислову Гі де Мопассана щодо Ейфелевої вежі). А для архітектурних експериментів існує Дефанс: ще Шарль де Голь обрав віддалений від центру район міста для того, щоб розвантажити старий Париж і створити модерний діловий квартал. Тут змогли реалізува-

тися сміливі архітектурні проекти, які, втім, продовжили концептуальні ідеї зодчих Лувра: Гігантська арка (Grande Arche) в Дефанс створює одну вісь з Триумфальною аркою на площі Етуаль-Шарль-де-Голь та аркою Каррузель перед Лувром (королівський шлях з Лувра до Версаля).

Де ж наш київський Дефанс? Коли зреалізуються проекти з перенесенням ділового вантажу на Теличку замість промзони, або на Лівий берег Дніпра? Коли і як буде зупинено безумство вандалів у нашому місті?

А поки що приречені на загибель будинки в центрі Києва: вул. Пушкінська, 35–37, вул. Б. Хмельницького, 10–14, вул. Велика Житомирська, 32 тощо. Громадськість нарахувала більше 110 будинків, у більшості своїй колишні прибуткові будинки, що перебувають у стадії руйнації. Деякі з них більш століття слугували городянам. На них висять дошки: *охороняється законом*. Та вже багато років вони стоять пустками і свідомо доводяться до аварійного стану, щоб потім бути знесеними і заміненими на бетонні коробки. А сумним еталоном такої бездарної коробки став *будинок Київпроект* (Б. Хмельницького, 16–22), наочно підкреслюючи ці тенденції в проектуванні міста.

Ірина Карманова, відома київська журналістка, яка послідовно досліджує ці болючі для міста питання, зокрема привертає увагу до елегантного, проте повністю занедбаного будинку по вул. Велика Житомирська, 32, що був побудований у 1910–1911 рр. в стилі модерн архітектором І. Ледоховським [2]. Це односекційна будова. Композиція головного фасаду асиметрична і облицьована штучним гранітом. Зберігся виразний ліпний декор (листя каштану зі зміями, що переплітаються) і романтичний вигляд. В радянські часи кияни дали будинку назву *Наречена старого*

генерала, бо він був пофарбований в ніжно-рожевий колір. Раніше приміщення квартир прикрашали сюжетні фриз на тему античної міфології та ліпнина. Перебудови і надбудови всередині та в кінці ХХ ст. завдали будинку багато шкоди, були втрачені деякі елементи, зокрема композиція на теми античної міфології, а також ажурні ковані ворота, Зараз будинок знято з експлуатації, і він швидко руйнується. Він є пам'яткою місцевого значення, хоча достойний мати статус національної пам'ятки. Розташований він у буферній зоні Софії, а також на території Державного історико-архітектурного заповідника *Стародавній Київ*. Є відомості про те, що будівля знаходиться на балансі ГУ МВС України в м. Києві, проте грошей на його реставрацію та утримання немає. Хоча саме така архітектурна перлина могла би приваблювати киян та гостей міста, а не викликати лише сум і розпач у городян. Громадська ініціатива *Свідомо* зробила фотовиставку таких будівель.

У самому центрі Києва по вул. Пушкінській, 35–37, розташована садиба Ф. Міхельсона та його прибуткові будинки, що були збудовані архітектором В. Сичуговим у 1884–1896 рр. на замовлення цього депутата міської думи та відомого підприємця. Сьогодні ці похмурі, колись розкішні кам'яниці в стилі модерн та флігель з елегантно прикрашеним фасадом, умисно доводяться до стану руйнації їх сучасними власниками. Які тільки грандіозні плани освоєння цього ласого куточка історичного центру не плекають у владних коридорах, та поки жоден не орієнтований на збереження, реставрацію та наповнення новим життям вказаних будівель.

Будинок тієї ж епохи, що стоїть по вул. Б. Хмельницького, 12–14, знав колись кращі часи. Зараз він теж ціле-

спрямовано руйнується. Мешканці давно відселені. На даху та балконах ростуть дерева, вибиті вікна. Художників, які облаштували тут сквот, було виселено силою. З 1960 по 2007 р. на першому поверсі будинку розміщувався київський культовий магазин Українські ласощі. Численні магазини, які потім займали його місце, ніколи довго не затримувалися – сьогодні на фасаді першого поверху знову висить табличка *Оренда*, а інші поверхи цієї кам'яниці можуть слугувати майданчиком для фільмів жахів. Хоча поруч з цим будинком знаходяться Шевченківська державна у місті Києві районна адміністрація та *Київпроект*, це жодним чином не уповільнює його руйнування: чиновники і містопланувальники його просто не помічають. Київське історичне середмістя є невеликим, а його послідовна руйнація – очевидною для всіх городян.

Хочеться навести один з епізодів руйнації старих будівель, який набув особливо символічного характеру. При будівництві безумовно потрібної розв'язки на Московській площі, *отцям міста* забракло вміння і бажання зберегти старовинний мініатюрний будинок пошти 1904 року. Сьогодні, коли конструкторські можливості та новітні матеріали могли б дати змогу вмонтувати маленьку перлинку старого міста в новітню естакаду, вони прийшли до найпростішого та найдешевшого рішення. Далеко не креативного чи артистичного: знести стару будівлю пошти. А коли прийшов час її руйнувати, то за кермо екскаватора сів сам мер Л. Черновецький і перед камерами з насолодою наносив удари по старій будівлі. Це були символічні удари по понівеченому ним Києву.

І на противагу цьому інше враження: в одному з сучасних готелів Монреаля в холі стоїть маленький будинок 18 ст. з дбайливо збереженою архітектурою.

Сьогодні він слугує музеєм і сувенірною крамницею. У діловому центрі Монреаля височать характерні для Північної Америки хмарочоси, але ніхто не зводить їх у Старому порту, кварталі, де збереглися кам'яниці XVI ст.

Розвиток київського міського середовища як артпростору потребує органічного поєднання інноваційних арт-ініціатив та проектів зі збереженням історико-культурних пам'яток, а також київського ландшафту. Втрата другої складової загрожує Києву взагалі втраченою свого унікального обличчя. Ще ніколи не зазнавала вона такого варварського нищення: від маленького скверу з бузком над станцією метро *Театральна* до неповторного пейзажу дніпровських схилів з його парками та золотими банями церков. Будівництво на схилах Дніпра триває, попри порушення Європейської ландшафтної конвенції, що була ратифікована Україною в 2005 р. зводяться висотка прямо над Аскольдовою могилою по вул. Мазепи, 11, а також друга черга скандальної будівлі по вул. Грушевського 9-а. В липні 2011 р. київські схили були включені до об'єднаної буферної зони Софії та Лаври. Та чи врятує це їх?

З середини нульових років XXI ст. захист київського міського середовища став поштовхом для створення низки громадських рухів та ініціатив. Хочемо окремо наголосити, що громадські акції часто супроводжується театралізованими діями: в такий спосіб арт-простір міста наповнюється новітньою енергетикою і створює нове обличчя міста.

У 2011 р. 3 квітня і 11 червня, відбулися два *марші захисників Києва*, які ініціювала Громадська ініціатива *Збережи старий Київ*. Марші пройшли як артистичні перформанси і зробили акцент на збереженні культурно-історичного середовища. Маршрут першого маршу був таким: *Замок Барона* (вул. Ярославів

Вал – незаконне будівництво біля метро Театральна (вул. Б. Хмельницького) – КМДА (вул. Хрещатик, 36) – місце незаконної забудови біля готелю *Дніпро* (Європейська площа) – Український дім, де відбувся концерт гуртів на підтримку збереження Києва. Маршрут другого маршруту був таким: *Замок Барона* (вул. Ярославів Вал) незаконне будівництво на вул. О. Гончара 17–23 – Пейзажна алея – Андріївський узвіз – Конрактова площа.

Хоча захисники Києва оголосили чимало різних вимог, зокрема екологічних, домінантою звучало **збереження культурно-історичного середовища міста**. На марші 3 квітня величезні ляльки, які зображали забудовників, намагалися розігнати учасників, а також посадити у величезну клітку саму Софію, точніше, її макет, який тримає Ярослав Мудрий біля Золотих воріт. Стало вже традицією розпочинати марші біля *Замку Барона* (вул. Ярославів Вал, 1). Цей овіяний численними легендами, будинок завжди був улюбленцем киян. Він був збудований у 1896–98 рр. у стилі неоготики, автором його проекту був архітектор М. Добачевський. На початку XX ст. на першому поверсі знаходився кінотеатр, потім кондитерська. Після націоналізації шикарні квартири були перероблені на комуналки, а в кінці XX ст. мешканців виселили. З тих пір будинок стоїть пустою. Коли в січні 2011 р. містом прокотилася чутка, що його збираються зносити, заклик на його захист був поширений через соціальні мережі, і акція, що теж пройшла як театралізоване дійство, збрала багато небайдужих киян.

Цікавим прикладом залучення ідей street art до збереження Києва став фотопроєкт громадянських ініціатив *Свідомо та Кияни проти руйнації Києва*. Протягом тижня, з 23 по 30 березня 2011 р., з 13:00 до 14:00, біля колишнього Театрального скверу по вул. Б. Хмельниць-

кого, 7 активісти фотографували перехожих, які підтримували ідею поновлення скверу. Фотографії робилися на фоні скандального будівництва, що його зруйнувало. Учасники тримали в руці аркуш, де було написано: *тут має бути сквер*. Потім усі фотографії були об'єднані в один банер, що став уже сам по собі артефактом і демонструвався в різних місцях: перед мерією, в Будинку архітектора, на різних театралізованих акціях тощо. Яскравим став фінал цієї street art фотосесії: молоді люди проникли на будівництво і спреєм розмалювали його стіни квітами, написавши: *тут має бути сквер*. Подія була широко оприлюднена київськими медіа. Нам видається цікавим і важливим, що сьогодні street art використовується для захисту київського міського середовища. Це далеко не єдиний фотопроєкт *Свідомо*. Для привернення уваги киян до руйнації старого міста разом з фотографом Сергієм Усом на мапі Києва були обрані найбільш болючі «точки» – будівлі та будиночки, що руйнуються просто на очах. Було вирішено підготувати матеріал для фотовиставки, яку розгорнути на Хрещатику просто неба. Цікаве прочитання сумної долі будинку по Житомирській, 32, про який ми вже згадували вище. Фотозйомка дівчини, яка нібито вийшла на балкон будинку після званої вечірї сто років тому, а опинилась в 2011 р., назад не може повернутися: двері замкнуті. Для авторів – це душа цього будинку, що замкнена на маленькому балконі. Ще однією точкою для фотовиставки став Ярославів Вал, 15-б. Добре відомий киянам як дім всесвітньо відомого авіаконструктора Ігоря Сікорського. Теж у занедбаному стані – замість меморіальної згадки про великого киянина, його садиба перетворюється на руїну.

У Європі дбайливо зберігаються міста, їхні вулиці та площі читаються,

як роман, у нашому, київському романі весь час виринають сторінки, а боротьба за збереження Києва обертається часто на гостросюжетний трилер, де артистичному компоненту складно протистояти тотальній корупції, невідлаштуваності та силі.

Урбаністичний пейзаж міста весь час змінюється – іноді завдяки мудрим правителям і натхненним зодчим, а іноді, внаслідок варварських атак на місто. Особливою чутливістю у зображенні урбаністичного пейзажу був наділений Микола Гоголь, наголошує відомий український кінознавець Оксана Мусієнко, яка досліджує інтертекстуальність творів письменника, порівнюючи його тексти з кінематографічними. Письменник неначе проникає в живу душу міста, хай це столиця або повітове містечко[5]. Гоголя турбував вигляд сучасних йому міст. В своїй статті «Про архітектуру нинішнього часу» письменник пише: «Мне всегда становится грустно, когда я гляжу на новые здания, беспрерывно строящиеся, на которые брошены миллионы и из которых редкие останавливают изумленный глаз величеством рисунка, или своевольною дерзостью воображения, или даже роскошью и ослепительною пестротой украшений. Невольно втесняется мысль: неужели прошел невозвратимо век архитектуры?» [1.57].

Майже два століття відділяють нас від цієї точної і сучасної думки письменника. Урбаністичний пейзаж весь час змінюється, а питання консенсусу минулого і майбутнього в зодчестві продовжує залишатися актуальним. Органічне поєднання старого і нового стає ознакою вічних міст.

Public art поступово наповнює Київ

Public art називається будь-який витвір мистецтва чи дизайну, що створюється митцем для того, щоб бути

встановленим у публічному просторі, найчастіше просто неба, і орієнтований на непередбаченого глядача. Такий мистецький витвір може бути заввишки кількох поверхів чи бути вимощеним на тротуарі під ногами. Він може бути вилитим, вирізьбленим, побудованим, змонтованим, намальованим або сфільмованим. Незалежно від своєї форми, public art привертає увагу. Пам'ятники, меморіали і скульптури можна вважати найстарішими формами офіційно санкціонованого public art. Проте він не обмежується фізичними об'єктами і використовує танці, вуличний театр, поезію, відео, музику, живопис тощо. Public art народився в місті: його місією є комунікація з міським середовищем і громадою, допомога громаді усвідомити свою ідентичність та висловити свої цінності засобами мистецтва, підкреслити унікальність певного публічного простору.

Public art все більше включається в арт-простір Києва і одночасно формує його [4]. Серед піонерів українського public art – Віктор Сидоренко, відомий український художник, учасник 50-го Венеціанського бієнале. Він вийшов на вулиці Києва зі своїм мистецтвом: інсталяція Сидоренка *Деперсоналізація* була представлена у Києві у 2008 р. Спочатку в липні на Алеї Казимира Малевича, що на вул. Володимиро-Либідській, у рамках проекту *Сучасне мистецтво у публічному просторі*, а в серпні на вул. Артема, 52 та вул. Щорса, 44, в рамках проекту *Місто – територія мистецтва*. Обидва проекти ініціювала арт-фундація *Ейдос*. *Деперсоналізація* складається зі скульптур чоловіків різних кольорів, які застигли в однакових позах на вулицях містах, підштовхуючи перехожих до роздумів. Художник використовує всі кольори райдуги плюс чорний. Різноколірну тему автору нав'язали численні українські виборчі

кампанії. І дійсно, здалеку різнокольорові чоловіки Віктора Сидоренка вибликають асоціацію численних агітаційних політичних прапорів, що городяни звикли бачити на вулицях Києва, що провокують до роздумів про свою ідентифікацію. Проте вийшовши на вулицю, вони постраждали від вуличного вандалізму: сім скульптур було вкрадено в ніч з 26 на 27 серпня 2008 р. на вул. Щорса, 44. Мистецтво оцінили з економічної точки зору, адже автор є відомим у світі художником. Незважаючи на це, Віктор Сидоренко відновив і продовжив свою інсталяцію у київському міському просторі. А в листопаді 2009 р. на Європейській площі Києва постав червоний гігант з наступного проекту художника – *Левітація*. Поставлений на сходах перед Українським домом як символ IV Міжнародної художньої виставки-ярмарку *АРТ-КИЇВ contemporary 2009*, він відразу актуалізувався і набув соціально-політичних рис. Рукою вказував на Кабінет міністрів України, а рота закрив марлевою пов'язкою, відгукнувшись на епідемію свинячого грипу. Мистецтво Віктора Сидоренка завжди підкреслено антропологічне – у київському міському середовищі воно набуває особливого прочитання: акцент робиться на роздумах про самоусвідомлення особистості. Віктор Сидоренко вважає, що успіх будь-якої спільноти – від країни до сім'ї – базується на мистецтві вести діалог. Мистецтво художника підштовхує до роздумів саме про можливість такого діалогу та формування ідентичності.

Аналізуючи арт-простір Києва, цікаво взяти до уваги досвід Сієтла, де public art порівнюється з публічною бібліотекою, яка містить широкий спектр книжок: від дитячих казок до сучасних романів, від класики до актуальної літератури. Так само репрезентативним має бути і public art: збагачувати місто, уріз-

номанітнювати його культуру, надавати голос тому, що ще не висловлено, виконувати меморіальні функції – формувати спільну долю городян.

В епоху постмодерну очевидним є нівелювання відстані між масовим та елітарним мистецтвом, їхнє взаємопоглинання. Public art є тим казаном, де відбувається це вирування. Про це, зокрема, свідчить практика street art, що особливо швидко може перекочувати з розряду забороненого до дорогих галерей. Це точно показав художник Бенксі в своєму фільмі *Вихід через сувенірну крамницю (Exit Through the Gift Shop)*, який був номінованим на Оскара в 2010 р. за кращий документальний фільм. Стрічка розповідає про Тьеррі Гуетта, француза, який іммігрував до Лос-Анджелеса і захопився фільмуванням процесу вироблення графіті. Герою є важливим сам процес і, як пізніше з'ясується, він ніколи не передивлявся відзнятого ним матеріалу, а отже, не зміг зробити з нього фільм. Проте пристав на пропозицію спробувати себе самого у графіті. Це йому вдалося і дуже швидко завершилося гучною виставкою з великим продажем. Багато років спостерігаючи, як продукуються заборонені графіті, Гуетта, не тільки відтворив чимало відомих йому деталей, але й успішно і швидко їх продав, викликавши відвертий подив колишніх героїв своїх фільмувань. У тому числі й втаємниченого Бенксі, який ніколи не знімає з себе капюшона і не показує свого обличчя, багато років уникає преси і переховується від влади, є людиною загадкою, чиє справжнє ім'я невідоме. Славу Бенксі здобув екзотичними художніми інсталяціями в різних кінцях світу – його графіті з'явилися на стіні, що розділяє Ізраїль і Палестинську автономію, в Діснейленді він встановив манекен у вигляді скутого наручниками в'язня Гуантанамо, так щоб його

побачили відвідувачі російських гірок, а в Нью-Йорку він розмалював слона під колір шпалер. Символ утаємниченості. Бенксі у своєму фільмі показав, наскільки швидко протестний художній матеріал може поширюватися, комерціалізуватися і продаватися. Заборонені графіті стають дорогим товаром, кіч стає гламуром, і одночасно тривають теоретичні дискусії про природу, цінність і напрями public art.

Гострі публічні дискусії в Києві викликав *Парк сучасної скульптури та інсталяції Києва* (Kiev Fashion Park) на Пейзажній алеї, яка є улюбленим місцем прогулянок киян, а також плацдармом тривалих *забудовних війн*. Тут городяни виступили проти спроб МЗС України збудувати собі житловий будинок за рахунок особливо цінного громадського простору, також у буферній зоні Софії, де у 2010 р. був побудований комплекс дитячих майданчиків. Автором проекту стала архітектор-дизайнер Ольга Кондрацька, співавторами – скульптор Костянтин Скретуцький і художниця Леся Кара-Коця. На думку авторів, Київ завжди був містом парків і затишних скверів, алея – невід'ємна частина такого образу, отже, реалізація цього проекту важлива для її збереження від незаконної забудови і надання їй нового змісту. Проект дитячих майданчиків здобув широку підтримку громади.

Парк сучасної скульптури та інсталяції відкрився 27 травня 2011 р. і представив киянам 17 робіт сучасних українських авторів. Тут постає перед відвідувачами *Любов-ріка* Олександра Лідоговського, *Форма світла* Жанни Кадирової, *Буратіно* Василя Татарського, *Пам'ятник Kolenvalu* Михайла Вертуозова, *Дош* Назара Білика, *Майстер і Маргарита* Олексія Владимірова, *Райдуга* Олександра Олексієва. Також в парку виставлені лавочки сучасних українських дизайнерів і скульпторів,

серед яких: *Руки Лілії* Літківської, *Лавка миру* Олексія Залевського, *Килим Лілії* Пустовіт, *Як вдома* Володимира Кузнєцова, а також роботи Зінаїди Лихачової, Костянтина Скритуцького, Сергія Данчинова, Андре Тана, Ольги Громової. Скульптури і лавки були куплені меценатами на благодійному аукціоні в рамках *Великого скульптурного салону* в березні 2011 р. у музеї Мистецький Арсенал, а потім передані місту як подарунки. Парк здобув підтримку міської влади, і одночасно викликав протест у деяких художників, зокрема Нікити Кадана та Ксенії Гнилицької та інших, які виступили з акцією: *Пейзажна алея – не приватна галерея*. Протестувальники вбачають загрозу перетворення алеї на Діснейленд. Адже це не просто зелена зона, що потребує благоустрою, а частина національної спадщини під охороною ЮНЕСКО. Зокрема, вони пропонували перенести цей парк до неісторичної частини міста.

У процесі робіт з облаштування парку було демонтовано дві лавки архітектора Авраама Мілецького, щоб на цьому місці встановити нову дизайнерську лавочку. Однак такий крок викликав хвилю незадоволення, і лавки повернули на місце, а організатори парку виступили з ініціативою відремонтувати їх, а також всі старі лавки алеї. Автор проекту парку Олександр Соколовський прокоментував суспільний резонанс і протести. Він готовий прибрати з алеї арт-об'єкти, якщо громада буде незадоволена, проте хоче почути арт-критиків, ландшафтників, дизайнерів, архітекторів. Якщо вони скажуть, що арт-об'єкти не вписалися на Пейзажній алеї, то їм будуть шукати інше місце в іншій частині Києва, де вони органічніше вписуватимуться. Соколовський публічно прийняв список умов від художньої спільноти Києва про необхідність відкритого конкурсу з

компетентною незалежною комісією, яка відбиратиме роботи для парку. І пообіцяв, що вони будуть виконані на другому етапі проекту: на Володимирській гірці та на Русанівці. Там, до 20-ї річниці Незалежності України також з'явилися арт-об'єкти, які відбирало журі на конкурсній основі. Результати конкурсу, протокол конкурсної комісії був викладений у відкритому доступі в Інтернеті. Зокрема, право бути встановленими на Володимирській гірці одержали скульптури *Побачення* Валерія Пирогова, *Пластика ступу* та *Композиція з гострими кутами* Олександра Дяченка, а також лавочка *Слід птаха* Станіслава Дьоміна. На Русанівці – скульптури *Де ти?* Зінаїди Лихачової, *Я і ти* Петра Антипа, *Мишалька* Жанни Кадирової, *Без назви* Людмили Бетліємської, а також лавочки *Квадро* Олександра Волосенка та Григорія Бутенка і *Розірваний круг* Івана Заверталюка та Юлії Супрунович. Також наприкінці липня 2011 р. у сквері на перетині вулиць Федорова та Вел. Васильківської встановили 20 авторських лавочок. Широка громадська дискусія навколо нових арт-об'єктів ще раз підтверджує, що арт-простір Києва потребує нових цікавих рішень і поповнень, а також діалогу з громадою міста, щодо їх встановлення.

Опоненти *Парку сучасної скульптури та інсталяції* закидають йому не співмірність з історичним простором, де він знаходиться, і те що, роботи не виглядають як цілісний парковий комплекс, оскільки виконані різними авторами і не мають єдиного спільного стрижня. Втім, еkleктика від початку була зрозуміла для засновників, адже різні люди купують для міста різні арт-об'єкти. Акцентувалося, що Пейзажна алея стане ще більш відомою і популярною, до неї буде прикута увага громади, а отже, це стане ще одним запобіжним

заходом для потенційної забудови алеї. Голосно протестують проти такої концепції ті, хто вважає, що алея лише втратить від еkleктичного нагромадження малих архітектурних форм. І, звичайно, далеко не всі такі форми подобаються киянам, котрі тут люблять гуляти. Критикуючи нові інсталяції, вони зауважують, що якщо обирати кіч або *нічого* на алеї – то краще все ж таки – нічого. Очевидно, що дискусії щодо облаштування київського міського простору стають дедалі актуальнішим серед киян. І це є відображенням світової тенденції.

Французький філософ Анрі Лефевр акцентував, що *виробництво простору* є соціальним процесом, який обумовлює соціальну поведінку людей та їхнє сприйняття [8]. Соціальні рухи створюють свої власні нестабільні простори, у той час як архітектори і планувальники міст, як слуги держави, створюють *репрезентації простору*, що перекодовує динаміку влади в сконструйоване середовище. Вивчаючи проблеми міста, в 1968 р., філософ уперше сформулював термін *право на місто*. Лефевр стверджував, що саме в місті права громадян постійно оспоруються внаслідок боротьби за формування середовища і умов громадського простору. *Право на місто* поєднує всі права городян, включно з правом мати власний дім і доступ до міських просторів. Важливо уточнити, що для філософа право на місто означає право створювати його як колективний витвір мистецтва.

Коли в 1965 р. у Чикаго встановили скульптуру Пабло Пікассо *Голова жінки* в місті відбувалась гаряча полеміка, було багато незадоволених. А згодом саме цей Чиказький Пікассо став візитівкою, одним з основних символів міста. Аналогічну полеміку пережила скульптура Олександра Кальдера *Висока швидкість* (La Grande Vitesse),

встановлена в місті Гранд-Репідс штату Мічиган, США. Після довготривалої дискусії громадськості, з часом, вона стала логотипом міста і прикрашає поштовий папір та машини міськради. І хоча назва скульптури обіграє назву самого міста, в ній, як і у роботі Пікассо не має спроби встановити контакт з конкретним контекстом.

Безумовно, існує чимало прикладів, коли арт-об'єкти так і не були прийняті громадою і згодом демонтовані. Також є поширеною практика встановлювати арт-об'єкти на певний визначений термін, а потім змінювати на інші. Сьогодні створення київського арт-простору триває в контексті гострих публічних дискусій. Багато київських районів практично не включені в арт-простір міста через свою невиразну архітектуру і брак будь-яких художніх акцентів. Важливим є перенесення туди інновацій і реалізацій public art. Цікаві ініціативи є, як наприклад виставки у під'їзді, що організовує Громадянська служба *Свідомо*, розписи стін будинків на Оболоні та в інших районах, проте для досягнення вагомих результатів, постає потреба вироблення концепції Public art у Києві. Таке завдання потребує співпраці різних гравців – митців, громади і держави [8].

Висновки

1. Проблематика впливу київського арт-простору на процес становлення міської ідентичності є міждисциплінарним актуальним напрямом. На прикладі двох компонентів арт-простору – архітектурна складова і *public art* – очевидним стає тісний зв'язок соціального

та естетичного в житті міста, зокрема Києва.

2. Архітектурна історична спадщина Києва, яка є **домінантою київського міського арт-простору**, потерпає від постійного методичного нищення. Боротьба за її збереження дала поштовх народженню громадських ініціатив та рухів, які широко використовують артистичні компоненти в своїй діяльності і в такий спосіб теж наповнюють київський арт-простір. Однак, сучасна київська міська архітектура стає об'єктом протестів, бо часто не задовольняє художньо-естетичних потреб городян. Замість того, щоб розвивати київське міське середовище шляхом здійснення модерних архітектурних проектів у нових районах міста, триває забудова історичного центру за рахунок руйнації старих будівель, а також зелених зон, проти чого активно виступають кияни.

3. Public art є важливою складовою київського арт-простору. Public art все більше з'являється на вулицях Києва і в його парках, пропонує глядачеві нове осмислення сьогодення, впливає як на сприйняття міського середовища, так і на формування київської сучасної міської ідентичності городян. Проте тенденція встановлювати арт-об'єкти у київських культових місцях, де є багато киян та туристів, часом викликає спротив у городян. Тим часом, багато київських районів практично не включені в арт-простір міста через свою невиразну архітектуру і брак будь-яких художніх акцентів. Важливим є перенесення туди інновацій і реалізацій public art.

Список використаних джерел

1. *Гоголь Н.В.* Об архитектуре нынешнего времени/ Н.В. Гоголь. Полн. собр. соч.: в 14-ти т. – Т. 8. – М., 1937–1952.
2. *Карманова И.* Смерть невесты. / Ирина Карманова – Уикенд. № 7 (546) 17.II.2011
<http://2000.net.ua/weekend/gorod-sobytiya/situatsiya/71737>
3. *Малаков Д.* Прибуткові будинки Києва /Дмитро Малаков – К: Кий. – 2009. – 383 с.
4. *Мусієнко Н.* Public art у просторі сучасного міста: Київська практика/ Наталія Мусієнко. Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини: зб. наук. праць з мистецтвознавства, архітектурознавства і культурології / Ін-т проблем сучасн. мист-ва НАМ України; Редкол.: В. Д. Сидоренко (голова, гол. ред.), А. О. Пучков, О. В. Сіткарьова та ін. – Вип. 7. – К.: Хімджест, 2010. – С. 136–149.
5. *Мусієнко О.* Урбаністичні візії в прозі Гоголя і кінематограф/ Оксана Мусієнко / Наук. вісн. Київського національного ун-ту театру, кіно і телебачення ім. І.К. Карпенка-Карого – Вип. 6. – К.: «Екмо». – 2010. – С 318–335.
6. *Рубл Б.* Прагматизм і плюралізм як рушії розвитку великого міста. (Чикаго «позолоченої доби», Москва «срібного віку» та Осака епохи Мейджі) Блер Рубл / – К.: Стилос, 2010. – 404 с.
7. *The Arts of Democracy. Art, Public Culture and the State.* Ed.by C.N.Blake. Woodrow Wilson Center Press. Washington.DC. – 384 p.
8. *Lefebvre H.* La production de l'espace/ Henri Paris: Anthropos, 1974. Ch. II. L'espace social. P. 83–96.

Полікультурне суспільство: взаємозв'язок процесів його дослідження та формування

Юлія Сорока

The social world is simultaneously an object and a scene of human activity: when grappling with the world, humans change it in accordance with their goals. In the case of academic activity, this means that the study of a certain phenomenon of social life is not an isolated and passive movement along the existing phenomena and processes, their recording, clarification and comprehension, but also a specific act of participation in their existence and realization, their implementation, establishment and support. Exploring a multicultural society, the author analyzes the problem of responsibility of the social sciences. In particular, she examines whether widely used notions reflecting cultural heterogeneity contribute to strengthening the value of cultural diversity.

Соціальний світ є одночасно об'єктом і ареною діяльності людини: опановуючи світ, людина його змінює відповідно до цілей, які вона собі визначає. Ця ідея філософського прагматизму, яка свого часу стала відправною для феноменологічної соціології¹, має важливе значення для соціальної науки сьогодні. Для наукової діяльності це означає, що дослідження певного феномену суспільного життя не є відстороненим та пасивним просуванням за існуючими явищами та процесами, їх фіксацією, проясненням, усвідомленням, а і певною участю в їх існуванні та реалізації, їх здійсненні, ствердженні, підтримкою.

Така позиція суперечить домінуючим натуралістичним та функціоналістським налаштуванням суспільного знання, які спрямовують діяльність науковців на пошук проблем, відхилень, «хвороб» суспільства, вивчення яких має передувати їх вирішенню, «лікуванню». Переважання такої «проблемної» орієнтованості наукових досліджень певним чином підтримується з боку політичного поля, для якого зосередженість на проблемах та «дра-

матизація» недоліків визнаються елементом механізму прийняття рішень, а також поля мас-медіа, які цікавляться негативом та катастрофами задля повернення уваги аудиторії.

Негативним наслідком такої дискусивної взаємодії стає ситуація, за якої наукові концепти вилучаються із академічного вжитку та використовуються політиками та мас-медіа для кваліфікації певних ситуацій чи аргументації своїх висновків. Зміни контексту вживання поняття, цілей використання, перспективи розуміння його значення, що відбуваються під час такого перенесення, трансформують концепт: із інструменту пізнання він перетворюється на засіб обґрунтування певних інтересів. У тематичному контексті полікультурного суспільства такими затребуваними суспільним дискурсом науковими концептами стали, наприклад «зіткнення цивілізацій» та «конфлікт культур», які, незважаючи на свою складність, суперечливість, концептуальну обмеженість, широко використовуються для позначення та пояснення терористичних атак, озброєних зіткнень різного масштабу, в яких беруть участь люди різних рас,

насилюючих дій проти представників певних етнічних груп чи меншин тощо. Використані в такому контексті, ці концепти стають частиною механізму виправдання та легітимації насилля.

Запобігти такому розгортанню подій неможливо, бо відкритість науки, мас-медіа та політики як інформаційних полів є умовою їх сучасного існування, тому маємо брати до уваги перспективу «неакадемічного» використання концептів соціальної науки. Задля цього відповідному аналізу треба піддати концептуальний апарат тематики культурної неоднорідності, а саме відповісти на питання, чи дає змогу існуючий набір понять, актуальна термінологія мислити полікультурне суспільство, та як це мислення розгортається. Проаналізовані нами поняття субкультур, ціннісного поля та полістилістичної культури² виявили спільну рису, яка в перспективі неакадемічного використання стає небезпечною вадою, а саме: в цих поняттях множинність та неоднорідність культури певного суспільства виражається за допомогою *бінарної опозиції*. Але перш ніж розкривати природу небезпеки такого способу мислення, зупинимось на нашій інтерпретації полікультурного суспільства.

Культурна неоднорідність існує в будь-якому суспільстві, бо цінності, норми та системи значень, якими характеризуються різні групи, класи, спільноти чи верстви, не збігаються, вони не тотожні. Однак характер визнання цієї неоднорідності може бути різним: відмінні культурні зразки та способи життя можуть розумітися як різні ступені відхилення від загальної норми (і тоді йменуватися субкультурами чи контркультурами), чи, навпаки, проголошуватися як прояв культурного різноманіття³. В межах політичного дискурсу цим розрізненням керують інтереси влади національної держави,

модель якої виявляється гомологічною монокультурному образу суспільства⁴, тому поняття «культурне розмаїття» частіше використовується стосовно інших країн, інших членів світового співтовариства, ніж для позначення відносин усередині країни. Для академічного дискурсу визначальним у цьому контексті стає розуміння поняття «культура». Інтерпретоване як сукупність найкращих зразків того, що створено людством, поняття «культура» використовується в однині; у значенні множинності способів життя (із їх духовними, соціальними та матеріальними ознаками), що існують та відомі, поняття «культури» використовується у множині⁵.

У розумінні полікультурного суспільства ми виходимо з фактичної культурної неоднорідності будь-якого суспільства, яка в наш час стає визначальною складовою суспільного життя завдяки поступовому вивільненню людини з-під примусу структурних аспектів її походження та первинної соціалізації, плюралізації життєвих стилів та легітимації їх множинності, зростаючої поліетнічності суспільства та кризи міграційних політик, в цілому – завдяки тому, що в сучасному світі соціальні, національні та культурні кордони не збігаються⁶. Отже, культурна неоднорідність – полікультурність суспільства – є його невід'ємною характеристикою, яка взаємообумовлена із множинністю позицій соціального простору, але прихована за визнаною на рівні суспільства загальною ієрархією культурних атрибутів національної держави.

Повернемося до аналізу окремих концептів, за допомогою яких відображається культурна неоднорідність суспільства. Широко відомим засобом окреслення культурної неоднорідності є поняття *субкультур*. У 50-ті роки минулого століття це поняття стало

значним кроком у визнанні – науковому та суспільному – факту культурних особливостей меншин, відвертості та сміливості певної частини суспільства культивувати цінності та практикувати символи й ритуали, які відрізняються від публічно визнаних. І до наших часів концепт субкультури залишається широкоживаним, особливо в сполученнях із «молодіжна» та «кримінальна». В контексті субкультурного бачення певний соціум є цілісною культурною системою, а його структурні складники – частковими культурами чи субкультурами⁷. Значення, символи, цінності та норми, які відповідають за цілісну ідентичність соціуму, історично концентруються в соціумній культурній системі, що дає можливість називати її «базовою», «материнською», «домінантною». Значення, символи, цінності та норми окремих спільнот концентруються в субкультурах і стають засобом маніфестації їх відносної автономності та групової ідентичності⁸.

На відміну від початкового прочитання, коли субкультура інтерпретувалася переважно ціннісно та підпорядковувалася домінантній культурі як нижча вищій, дескриптивний підхід вивчення субкультур дав можливість зосередитися, окрім молодіжної, на багатьох різноманітних субкультурах (професійних, релігійних, етнічних тощо), їх стилях, символіці, практиках. Важливим акцентом для цього напрямку досліджень стало переконання, що субкультури не є прихованими культурними девіаціями, наголос на легітимному статусі різноманітних субкультур, кожна з яких входить в орбіту базової культурної системи. Тобто збереження та підтримка домінантного статусу соціумної культури є безперечною цінністю субкультурного аналізу. Загальну перспективу процесів відтворення та зміни субкультур сучасного суспільства ви-

значають дві тенденції: до тотожності та до відмінностей, де перша підтримує комунітаристське підґрунтя субкультур, а друга їх розмиває.

Завдання охоплення багатоманітності сучасного суспільства за допомогою поняття субкультури виносить субкультурну диференціацію на передній край уваги. Але визначення субкультури як культурно-специфічних рис і атрибутів різних соціальних угруповань у межах однієї цілісної культури соціуму сприяє відтворенню ієрархії культурного та структурного, не вказує на феноменальні джерела та умови відтворення субкультури, її культурно-семіотичної специфіки. Інша суперечність аргументації стосується питання адекватності концептуальних засад мислення субкультурного аналізу декларованим цінностям багатоманіття в суспільстві як джерела його розвитку та оновлення. Саме ця думка служить найважливішим актуалізаційним засобом щодо вивчення субкультурної диференціації в умовах існування постмодерністських субкультур, які мають не одне, а багато джерел формування й не тільки соціальних, а й суто культурних.

Поняття *ціннісного поля* було введено для позначення амбівалентності, двоїстості, суперечливості, альтернативності, неструктурованості, неузгодженості, одночасної присутності різних типів цінностей та ціннісних орієнтацій у свідомості особистості⁹. Ці явища досліджувалися на прикладі ціннісних уявлень українського студентства в умовах пострадянських соціокультурних трансформацій та були зумовлені відсутністю чіткої, загальновизнаної та дієвої ієрархії цінностей суспільства. Перед молодого людиною кінця ХХ століття в Україні розкрилися різноманітні реальності діяльності та існування, не підпорядковані одна одній чи універсальній ієрархії, зі своїми відносно

автономними системами символів та значень, які перебувають в постійному русі, нарощують чи втрачають свою актуальність та значущість, трансформуються чи зникають. Плюралізація суспільного дискурсу як наслідок та головне досягнення перебудови відкрила культурно-символічний простір для доступу культурних моделей, які за радянських часів потрапляли сюди тільки у відповідному оцінному оформленні, наприклад у вигляді критики буржуазного способу життя. Важливим фактором досліджуваних змін цінностей стала також індивідуалізація свідомості та повсякденних практик, плюралізації стилів життя, вибіркове ставлення до цінностей, вивільненням з-під влади традиції та групової приналежності.

Ціннісне поле особистості – це м'яка, неупорядкована структура індивідуальної свідомості, яка є результатом духовного освоєння суспільства, що постійно змінюється та трансформується, в його (суспільства) глобальних та регіональних контекстах; елементи ціннісного поля актуалізуються за допомогою оцінних уявлень. Це проєкція будь-яких цінностей на необмежене поле свідомості, тому за своєю структурою воно не є жорсткою системою, але «атомізованою» комбінацією цінностей та ціннісних орієнтацій. Ціннісне поле стає новим культурним виміром особистості, засобом позначення комбінації цінностей та ціннісних орієнтацій сучасної особистості. Невпорядкованість ціннісного поля може бути підставою особистісної кризи, запобігти якій має ціннісний стрижень особистості, що в студентській свідомості представлений у вигляді цінностей родинного добробуту, свободи та незалежності в судженнях та діях¹⁰.

Ціннісне поле сучасної особистості має свої характерні ознаки: тут ціннісні

розрізнення, навіть антагонізми, сприймаються не як взаємовиключні твердження, а як відмінності, що мають право на існування в полі плюралізму можливостей. Неузгодженість окремих уявлень ціннісного поля, його складність трактується позитивно, як багатство. Альтернативні групи цінностей не конфронтують, а доповнюють одна одну, збагачуючи свій зміст та створюючи можливості та шанси для вибору. Ситуативність ціннісних орієнтацій стає ще однією важливою рисою сучасного ціннісного поля. Вона зумовлена рухливістю, динамізмом соціокультурного простору, завдяки чому ситуація зростає в своїй значущості, ситуативні критерії переважають над загальними чи універсальними принципами. На цьому фоні мають проявитися такі здатності індивідуальної свідомості, які давали б змогу «компенсувати» системну недостатність, тобто забезпечували б можливості адаптації та дії індивіда, а саме – здатності рефлексії, оперативної реакції на зміни соціокультурної ситуації.

Поняття *полістилістичної культури* також було запропоновано для аналізу пострадянських трансформацій та пов'язане із визнанням культурної неоднорідності суспільства, тобто наявності в ньому різноманітних культурних форм, не обмежених певною культурною монополією¹¹. Останній відповідає поняття *моностилістичної культури*, яке позначає таку соціокультурну ситуацію, коли одна з культурних форм поширена на все суспільство як репрезентативна культура¹². Ця культурна форма стає таким чином універсальною схемою інтерпретації всіх феноменів, актуальних чи можливих у суспільстві, як це відбувалось, наприклад, у східних деспотіях, середньовічній Європі чи в радянському суспільстві.

Режим домінування в суспільстві однієї з культурних форм спирається на

специфічний інституційний порядок саме у сфері культурної діяльності: моностилістичну культуру характеризує наявність культурних експертів, тобто спеціалізованої групи творців культури, які посідають високі щаблі соціальної ієрархії, наприклад шаманів, магів, священиків, ідеологів. Саме вони визначають порядок реалізації культурних явищ у просторі й часі відповідно до норм актуального світогляду, строго дотримуватися яких має суспільство моностилістичної культури. В теократичних державах цей порядок визначений релігійними ритуалами; у випадку радянського суспільства ця регламентація полягала у чіткому визначенні спеціальних місць та докладних сценаріїв проведення офіційних культурних заходів. Доповнює цей перелік інституційних рамок розгортання культурної сфери канонізація жанрів та стилів культурної діяльності. Але режим моностилістичної культури визначає не тільки суто культурні практики: його головною характеристикою є так зване сакральне ядро, тобто набір найважливіших цінностей та уявлень, навколо яких вибудовуються відносини економічні, політичні та ін. Завжди і скрізь в умовах моностилістичної культури ці цінності виявляються більш сильними й ефективними, ніж цінності господарської чи економічної доцільності тощо. У випадку радянського суспільства це були уявлення про переваги соціалістичного способу життя над капіталістичним¹³.

Соціокультурна ситуація моностилістичної культури ґрунтується на таких принципах співіснування культурних форм, як ієрархія, канонізація, тоталізація, виняток, спрощення, консенсус, позитивність, телеологія. Ієрархія тут розуміється як організація способів репрезентації панівного світогляду й групи культурних експертів.

Канонізація стосується форм культурної репрезентації. Упорядкованість полягає в строгому регулюванні просторово-часових відносин культурної діяльності. Тоталізація розуміється як прагнення моностилістичної культури обіймати позицію універсальної інтерпретаційної схеми пояснення людського життя в цілому. Винятком є норма дії щодо «далеких», «чужих» культурних елементів, що дає можливість забезпечити системну якість моностилістичної культури (пов'язаність, когерентність і взаємозалежність усіх її елементів). Умовою реалізації попередніх характеристик та одночасно важливою особливістю моностилістичної культури є спрощення складних культурних феноменів шляхом інтерпретації їх у термінах домінуючої культурної форми. Офіційний консенсус виступає нормою взаємодії влади та суспільства, його окремих груп та полягає у демонстративній та офіційно проголошеній єдності сприйняття і способів інтерпретації культурних феноменів. До цього ж класу норм належить й позитивність, що легітимізує спрямованість моностилістичної культури. Телеологія полягає у проголошенні цілей соціокультурного розвитку та можливості консолідації суспільства за допомогою трансляції загальних цілей розвитку в приватні життєві цілі індивідів¹⁴.

Полістилістична культура – це режим співіснування різноманітних культурних форм в суспільстві, який, на відміну від моностилістичної культури, не підтримує домінування однієї з них. Тут стосунки культурних форм ґрунтуються на принципах деієрархізації, деканонізації, невпорядкованості, детоталізації, включення, диверсифікації, езотеричності, негативності, ателеології¹⁵. Режим полістилістичної культури заперечує цінності соціокультурного цілого, моностилістична та полістилістична

культури визначаються як протилежності. Численні феномени періоду пострадянських трансформацій дістали завдяки цьому визначенню інтерпретацію, в тому числі руйнування ієрархії елітарної та масової культури, актуалізація та право на репрезентацію найрізноманітніших культурних форм, в тому числі релігійних нехристиянських, раніше репресованих, субкультурних тощо, ускладнення культурного життя, стосунків традицій, культурних стилів, способів життя.

Однак визначення полістилістичної культури, що мало своїм завданням іменування та моделювання відмінного режиму співіснування культурних форм, стає відтворенням та культивуванням норми моностилістичної культури, поверненням до її цінностей. Монопольна домінація однієї з культурних форм суспільства продовжує культивуватися, навіть у визнанні її відсутності. Множинність культурних форм у понятті полістилістичної культури не одержує позитивного визначення, як і легітимації, не елімінує ієрархізованість культурних форм, їх відмінності інтерпретуються як сліди попередніх ієрархій, культурна неоднорідність суспільства інтерпретується як нерівність. У найменуванні різноманітних культурних форм використовуються такі критерії, як традиція, минуле та кордони національної держави. Окремі культурні форми опиняються «близькими» чи «далекими», «своїми» чи «чужими», «новими» чи «старими», «західними» чи «східними», «релігійними» чи «езотеричними» тощо, а в полі значень моностилістичної культури всі ці «імена» радше є порівнянням й оцінюванням.

Переходячи до критики представлених концептів, звернемо увагу на те, що моно- та полістилістична культури порівнюються в режимі бінарної опози-

ції. Остання являє собою засіб пізнання, який полягає в одночасному розгляді двох протилежних понять. В такий спосіб вся множинність проявів світу укладається в пари протилежностей (наприклад, верх – низ, світло – темрява, добро – зло, чорне – біле тощо), де одна зі сторін неодмінно стає позитивною, а друга – негативно маркованою. Наголосимо, що позитивне й негативне оцінювання однієї зі складових пари є невід'ємним для використання бінарної опозиції як пізнавального засобу, його неможливо позбутися, його неможливо нейтралізувати чи не помічати. Бінарна опозиція, таким чином, є прикладом того, як дійсність, яку ми спостерігаємо, змінюється в результаті та під впливом спостереження, а саме – набуває оцінних ознак. Феномени людського життя, які досліджуються соціальними науками, будучи сприйнятими в режимі бінарної опозиції, одержують позитивне чи негативне маркування нормативно-етичного характеру. В результаті бінаризації, бінарного спрощення одні явища чи якості суспільного життя будуть сприйматися як бажані, престижні, варті їх досягнення, а інші – як другорядні, яких треба соромитися чи навіть приховувати. Не складно помітити, що таке спрощення йде на користь ціннісному культурному зразку, який уособлений в позитивно позначеній частині опозиції, натомість фактичне розмаїття культурного життя суспільства, будучи сприйнятим таким чином перетворюється на перелік помилок, відхилень, збочень, навіть злочинів.

Повертаючись до поняття полістилістичної культури, бачимо, що його протиставлення моностилізму заважає об'єктивному й неупередженому науковому відображенню дійсності. Неявне негативне маркування одержують завдяки цьому руйнування культурної

монополії, співіснування множинності рівноправних культурних моделей, а також такі явища, як відкритість, права меншин, свобода самореалізації. Логіка бінарної опозиції присутня також і в концепції ціннісного поля, яке протиставляється системі цінностей із її узгодженістю, цілісністю, несуперечливістю. Її «взірець» проглядає на задньому плані як теоретичного, так і емпіричного й соціально-історичного обґрунтування поняття. Тут неявне негативне маркування одержують такі риси ціннісної свідомості, як мінливість, неузгодженість, суперечливість. Концепція субкультур протиставляє їх домінуючій культурі, яка може йменуватися також національною, базовою, соціумною. Бінаризація використовується також і в класифікаціях субкультур: протиставляються риси картин життєвого світу (локальність і глобальність, активність і пасивність, оптимістичність і песимістичність тощо), типи сучасних субкультур визначаються за принципом наявності чи відсутності певної характеристики (спільноти-субкультури та дифузні субкультури). В цілому концепція субкультур піддає неявному негативно-му оцінюванню окреме, специфічне на відміну від загального, універсального.

Потрапляючи в масову свідомість через мас-медіа, проаналізовані поняття будуть втрачати приховану оцінну складову, точніше, вона перетвориться на очевидні оцінки. Не вдаючись тут до детального аналізу масової свідомості та мас-медійного її формування, нагадаємо про її міфологічну основу: емоції, рухи та думки існують тут не розділено, міфологічне мислення спирається на колективні уявлення більш ніж на особистий досвід, ґрунтовано бінарними опозиціями та спирається на спрощені

моделі пояснення за допомогою категорій гріха, віри, надії, а категорія провини займає те місце, яке в раціональному мисленні займає причина¹⁶. Завдяки цілісності, простоті, наочності та систематичній єдності міфологічної системи значень міф формує цілісний світогляд, і в цьому міф переважає науку¹⁷. Тобто, якщо в академічному прочитанні маємо шанс усвідомити спрощувальну інтенцію бінарної опозиції, то міфологічне мислення нам такого шансу не залишає, натомість здатне посилювати оцінні тенденції бінаризації. Саме це ми спостерігаємо кожного разу, коли, реагуючи на інформацію про терористичний замах чи резонансний злочин, люди на екранах вдаються до істерики, закликають до покарання та помсти.

Повертаючись у підсумку до ідей про відповідальність соціальної науки, наголосимо, що зв'язок між вивченням та формуванням суспільства, де вільно розгортається розмаїття культурних форм життя, є безпосереднім. Він полягає у пропонуванні концептів та категорій, мислення за допомогою яких буде стверджувати цінність культурної неоднорідності, і висловлена вище критика існуючих концептів культурного розмаїття вказує відповідні напрямки пошуку. Також маємо сприяти поширенню знань про ті аспекти життя та діяльності суспільства, де ціннісна, когнітивна, загалом – культурна гетерогенність є умовою існування, як наприклад, розмаїття професійних культурних форм. Ми маємо допомогти сучасній людині усвідомити неоднорідність її особистого культурного досвіду, а також спрямувати свою дослідницьку увагу на численні полікультурні навички, якими вже володіє наше суспільство, і насамперед – на двомовність.

Список використаних джерел

- ¹ *Шюц А.* О множественности реальностей / А. Шюц // Социологическое обозрение, 2003. – Т. 3. – № 2. – С. 4.
- ² *Сорока Ю.Г.* Проблемы соціологічної інтерпретації полікультурного суспільства (на прикладі концепту поліетнічної культури) / Ю.Г. Сорока // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. праць. – Випуск 17. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2011. – С. 98–101.
- ³ Всеобщая декларация ЮНЕСКО о культурном разнообразии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ifar.ru/ofdocs/unesco/culture.htm>
- ⁴ *Кутатас Ч.* Терпеть нетерпимое / Ч. Кутатас [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.inliberty.ru/library/-study/798/>
- ⁵ *Тодоров Ц.* Цивилизованный диалог / Ц. Тодоров [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://n-europe.eu/article/-2008/06/10/tsivilizovannyi_dialog
- ⁶ *Герц К.* Польза разнообразия / К. Герц; пер. с англ. В. Иванова и Э. Соловьева // THESIS, 1993. – Вып. 3. – С. 168–184.
- ⁷ Субкультурна варіативність українського соціуму / за ред. Н. Костенко, А. Ручки. – К.: Інститут соціології НАН України, 2010. – 288 с.
- ⁸ Там само, с. 5.
- ⁹ *Сокурская Л.* Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода / Л. Сокурская. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. – С. 526–545.
- ¹⁰ Там само.
- ¹¹ *Сорока Ю.Г.* Культурна форма // Соціологічна енциклопедія; укладач В. Городяненко. – К.: Академвидав, 2008. – С. 204.
- ¹² *Ионин Л.* Социология культуры: учебное пособие / Л. Ионин – 2-е изд. – М.: «Логос», 1998. – 280 с.
- ¹³ Там само, с. 182–190.
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ Там само, с. 190–192.
- ¹⁶ *Бурлачук В.Ф.* Символ и власть: Роль символических структур в построении картины социального мира / В.Ф. Бурлачук. – К.: Інститут соціології НАН України, 2002. – С. 44.
- ¹⁷ Там само, с. 34.

Чим є сучасна Україна і чи можливі тут зміни?

Юрій Мацієвський

After 2004, democratic expectations in Ukraine were swallowed up by a wave of unregulated political rivalry over sources of rent. Upon winning the presidency, the rent-oriented elites began to expand their authority – that is, to limit their competitors' access to economic and political spheres. However, such predatory behavior on the part of the elites is fatal for the elites themselves. Deliberate destruction of the rule of law decreases their chances for survival. The regime's level of stability is low, while internal and external pressure is high. In order to embrace modernization, the system needs to experience a deep quake, an existential threat to the elites that will force society and politicians to overcome the syndrome of decay.

Своєю метою у цій розвідці бачу не стільки відповідь на це «велике» питання, як запрошення поміркувати про те, які відповіді тут можливі в принципі, і чи є вони задовільними для розуміння того, де ми є, і що з нами відбувається, чи то пак, не відбувається. Іншими словами цей текст є спробою оцінити якість існуючих пояснень, що найчастіше зустрічаються в академічному, і не тільки, дискурсі.

Наразі бачу три рівні можливих пояснень, чи три дискурси. Назвемо їх «транзитологічним», «інституційним» і «постінституційним». Кожен з них спровокував критику, що призводила до переоцінки попередніх пояснень і підносила дискусію на вищий рівень. Хоча ці дискурси часто переплітаються і навіть заперечують один одного, залишаю центральну тезу і її критику у межах кожного окремого дискурсу.

Транзит і його критика

Перший, найбільш очевидний і найбільш дискусійний спосіб пояснень був сформований в руслі теорій модерніза-

ції і демократизації. Цей «транзитологічний» дискурс, хоч і розділювався на тих, хто наголошував на ролі структурних (спадок минулого, політична культура) чинників, та тих, хто надавав вирішального значення агентам (елітам) змін, в українському, спрощеному варіанті був з легкістю сприйнятий і підхоплений офіційним «державотворчим» дискурсом. Основна ідеологема кучминого десятиліття виглядала дуже привабливо. Україна – це перехідне суспільство, що рухається від пізно-радянського авторитаризму до демократії. Якщо не враховувати окремих спроб переоцінки цього уявлення, які мали абсолютно протилежний характер¹, то теза про перехідний характер суспільства і режиму стала домінуючою в українському офіційному і академічному дискурсі ще з середини 90-х років ХХ ст.

Заперечувати рух дуже складно, а відсутність змін, чи «збочення» зі шляху демократизації списувались чи то на структурні чи на процедурні чинники. Якщо в Україні продовжували впевнено говорити про рух до демокра-

тії, то на Заході переважали більш стримані оцінки, які, проте, не заперечували саму ідею демократизації. Так народилась теза про українське «блукання манівцями» (Muddled way) на шляху до демократії². На початку 2000-х Т. Карозерс поставив питання демократизації у більшій частині пострадянського простору під великий сумнів, що спровокувало дискусію і розділило професійний цех на тих хто залишився на «ортодоксальних» позиціях, і тих, хто відмовився від транзитологічної парадигми і натомість почав шукати причини репродукції і виживання режимів.

Зміна влади в Сербії, потім у Грузії, і далі в Україні на якийсь час дала ортодоксальним транзитологам аргумент про безупинність руху до демократії. Проте, якщо зі зміною влади в Сербії і Грузії реформи пішли, то в Україні – ні. Це дало вже підстави критикам, прихильникам «посттранзитології», заявляти про те, що в «сірій зоні» (Україні, Білорусі, Молдові) політичні зміни відбуваються не поступально – від авторитаризму до демократії, а циклічно – від домінування одноосібної/однопартійної влади, до нерегульованого політичного суперництва.

Так уявлення про гібридний характер більшості постколоніальних і в тому числі пострадянських режимів поступово витіснило погляд про демократичний транзит у «сірій зоні». З цієї точки зору режим в Україні як був так і залишається гібридним – таким, що поєднує конкурентні вибори з глибоко вкоріненим клієнтелізмом і автократичними практиками – зневагою до процедур ухвалення рішень, до принципу верховенства права, обмеження громадянських прав і політичних свобод. Україна до сьогодні залишається квазі-модерною державою і квазінацією³. Питання тут не в тому чи є в Україні та чи інша ознака сучасної держави, а як

вона виявляється. Спираючись на перелік з 14 ознак модерної держави, визначених італійським дослідником Ж. Поджі (Gianfranco Poggi), канадський політолог Б. Гарасимів зробив досить стриманий висновок. Протягом першої декади незалежності Україна перетворилась з квазідержави на квазімодерну державу, тому що жодна з ознак не виявляється повною мірою⁴.

Економічний режим в Україні також гібридний. Економіка вже не планова, але і не ринкова. Визнання України США ринковою країною – слід сприймати як сигнал про правильний напрям руху, ніж як факт. Інститут приватної власності досі не став універсальним, а самі об'єкти приватної власності залишаються предметом боротьби між політико-економічними групами. В економіці зберігаються монопольні ніші, які обмежують конкуренцію і дають змогу наближеним до влади групам отримувати ренту. Сама держава виявилась «захопленою» кланами і реально виконує лише фінкальну і дистрибутивну функції⁵.

Багато дослідників шукають причин «застою» в Україні та й багатьох інших суспільствах, беручи до уваги «структурні» (успадковані неефективні інститути, політичну культуру) чи «процедурні» чинники (неефективні еліти). Так з'явилися пояснення, які в основу клали відсутність (цілісної нації, традиції приватної власності, ефективних еліт, інститутів, верховенства закону, громадянського суспільства, демократичних цінностей, західного християнства тощо) чи наявність (різних проявів «спадку минулого», хижацьких кланів, корупції, соціокультурних поділів, амбівалентної свідомості тощо) чинників, що заважають рухові. Відтак вихід вбачався у подоланні гальмівних чинників, наприклад еволюція чи зміна еліт, і створенні умов, наприклад зміна цінностей для поступального руху.

Ці пояснення, наскільки б глибокі чи поверхові вони не були, дали нам можливість встановити те, що держава слабка, а суспільство «хворе». Проте академічний «консиліум» не може зійтися на причинах хвороби і, тому губиться у «рецептах» лікування. Іншими словами, дискусії, які точаться у руслі транзитологічного дискурсу чи його критики, не можуть відповісти на засадниче питання – чи здатна Україна припинити «блукання манівцями» і стати нормальною (демократичною і ринковою) державою.

Інституційні пояснення

Менш очевидний, проте не менш дискусійний підхід пропонує вивчати не так поведінку гравців, як інститути, що визначають цю поведінку. Мова йде про інституціоналізм і його новітні різновиди – історичний, соціологічний чи інституціоналізм раціонального вибору⁶.

Інститути – це правила, що створюються гравцями для впорядкування політичної/економічної гри. Якщо класичний інституціоналізм концентрувався на формальних, чи писаних правилах, конституційно закріплених обмеженнях головних гравців, то неоінституціоналізм бере до уваги неформальні правила чи норми, які часто є більш дієвими ніж формальні. Погляд на неформальні інститути як доповнюючі, пристосовуючі, конкуруючі чи заміщуючі⁷ формальні інститути, здається, поступово змінюється увлеченням про фактичну і аналітичну єдність обох типів інститутів, чи «оболонку» і «ядро». З огляду на домінування неформальних інститутів над формальними, увага дослідників перенеслась на вивчення впливу «підривних» (subversive) неформальних інститутів на формальні, або механізми «неформальної інституціоналізації» гібридних режимів⁸.

Основна теза, яка вже чітко сформульована у руслі цього підходу, але ще тільки починає «примірятись» для пояснення ситуації в Україні така: у нас сформувалась неефективна сукупність політичних і економічних інститутів, які ніхто з головних гравців не зацікавлений змінювати⁹. Іншими словами – ми потрапили в «інституційну пастку»¹⁰. Корупція є виразною ознакою потрапляння окремої сфери, чи цілої держави в «інституційну пастку». Іншими словами, корупція є «машинним маслом», що «змащує» всі частини недосконалого механізму. Детальні причини потрапляння у пастки ще мають бути з'ясовані, але на сьогодні переважають такі пояснення – інституційна пастка чи то в економіці, чи політиці виникає тоді, коли неформальні інститути руйнують формальні. Можливим це стає в умовах інституційного вакууму, що виникає внаслідок радикальних суспільних змін. Додатковими умовами вважаються такі: формальні інститути не можуть утвердитися тому, що основні гравці намагаються «вижити» у непевному середовищі. Їхній часовий горизонт звужений, що не дає можливості ініціювати стратегічні реформи. Правила (закони) не діють, а використовуються для обмеження опонентів. У такій ситуації гравці, ресурси яких обмежені, змушені боротись усі з усіма, розраховуючи здобути перемогу і встановити свої правила. У такій грі переможці виживають рідко, бо об'єднатися проти (домінуючого гравця) легше ніж об'єднатись «за» (позитивну мету). Теоретично грабувати разом легше ніж захищати свої джерела ренти у війні один з одним. Але недовіра до партнерів і спокуса перемоги ускладнюють взаємодію. Взагалі у політиці конфлікт є «природним», співпраця виникає не з доброї волі, а з необхідності.

Найперше питання, яке постає у цьому контексті таке: як довго суспільство /держава може існувати у такому стані? І як вийти з цього стану? Дивлячись на Україну, Росію інші пострадянські чи постколоніальні країни, видно що довго.

Пошуки відповіді на друге питання є більш цікавими, позаяк зводяться до традиційного «що робити?» Тут рецептів не бракує – від реформ до революції чи від демократії до авторитаризму – спектр неймовірно широкий. В Україні пробували і те й інше, правда ні структурних реформ, ні революції, ні демократії, ні навіть авторитаризму встановити не вдається. Чому? Тому, що початок реформ у будь-якій галузі, завжди приносить підтримку їх ініціаторам, які й отримують ренту від ніш, що виникають від нерівномірного розвитку ринків. Це в їхніх інтересах зберігати ці ніші і не допускати доведення реформ до кінця. Коли ж соціальна ціна незакончених реформ починає зростати, від них поступово відмовляються, доки не запропонують інших. Так коло повторюється. Ініціатори реформ – рентоорієнтовані еліти завжди у виграві, а суспільство, яке їх найбільше потребує, завжди у програмі¹¹.

Питання про те, чому в одних країнах реформи впроваджуються, а в інших ні, повертає нас до початку обговорення інституційних пояснень. Реформи доводять до кінця у тих країнах, ступінь захоплення яких бізнес-групами є незначний або відсутній і які, отже, не потрапляють в інституційні пастки.

Чи можна вислизнути з «інституційної пастки»? Вважається що це може трапитись не з доброї волі еліт, а в результаті сильного внутрішнього чи зовнішнього стресу, коли правлячі еліти опиняються перед загрозою втрати джерел ренти чи навіть фізичного існування. Прихильники концепції «сис-

темної уразливості» (systemic vulnerability) стверджують, що найбільш послідовними у проведенні реформ виявляються держави, яким притаманні три ознаки: 1) наявність «широкої коаліції», що створює внутрішній тиск на уряд; 2) наявність реальної зовнішньої загрози, аж до військового втручання; 3) брак природних ресурсів¹². Концепція була розроблена для країн Південно-Східної Азії, проте видно, що вона має сенс і для пострадянських країн.

Типові приклади – Балтійські країни і Грузія. У випадку трьох балтійських країн усі фактори були наявні. Росія вела з цими країнами жорстку енергетичну війну. Як полюбують повторювати прибалтійські політики – ціна незалежності, одна зима без газу. Усі прибалтійські країни перейшли на оплату газу грішми, але не допустили системної корупції, чого не вдалося уникнути Україні. Прибалтійські країни мали відмінні, але не кращі від України структурні умови, що змусувало еліти діяти швидко і послідовно. Підтримка скандинавських країн і ясна перспектива членства у НАТО і ЄС підштовхували еліти до руху в Європейському напрямку.

У Грузії ситуація також виглядала безнадійною. Глибока корупція, розділена країна і постійний тиск з боку Росії справили зворотний ефект. На відміну від Ющенка, Саакашвілі розумів, що без реформ у нього немає шансів залишитись при владі. Впровадити реформи було вже другорядним завданням, хоч і не все йшло гладко. Головне, що у випадку прибалтійських країн і у випадку Грузії, правлячі еліти опинились у ситуації вибору – реформи, або неспівмірні втрати.

Відсутність внутрішнього тиску і зовнішньої загрози, після врегулювання питання про Крим і флот Росією

дало можливість українським елітам розслабитись і паразитувати на ідеї багатовекторності. Кожна нова газова угода з Росією була гірша ніж попередня, але це давало можливість невеликій групі людей отримувати ренту, а Росії збільшувати свій вплив на Україну. Виглядає так, що доки українські еліти не опиняться у ситуації екзистенційної загрози, реформи, то вихід з інституційної пастки неможливий.

Якщо запропонована теза правильна, то нашим елітам залишилося дочекатися внутрішнього чи зовнішнього шоку, щоб «прокинутись». Теперішня команда має всі шанси це зробити. Стабільність режиму є досить низькою, внутрішня напруга зростає як і міжнародний тиск із Заходу та особливо з боку Росії¹³. Але чи змусить шок почати реформи, чи підштовхне до втечі? Для відповіді на це питання треба виходити з того, що є в інтересах еліт. Тут варто взяти до уваги, що теперішня владна команда – «донецькі» ніякою командою не є. Це, зрештою, типова ситуація. Українські еліти фрагментовані і це зумовлено особливостями радянської системи управління¹⁴. У випадку «донецьких» маємо справу з кількома бізнес групами, які умовно можна поділити на тих, що мають системний бізнес, капіталізація якого є джерелом ренти і тих, у кого основні джерела ренти залежать не так від бізнесу, як від контролю над енерго- та іншими потоками. Прикладом першої групи є Р. Ахметов, а другої Д. Фірташ. Процес перерозподілу власності, що триває в Україні неминуче призведе до зіткнення інтересів системного бізнесу з інтересами «газового» лобі¹⁵. Чим закінчиться це протистояння, передбачити неможливо, але якщо шляхом проб і помилок, вони погодяться «грати за правилами» тоді, можливо, з'явиться можливість виходу з інституційної пастки.

Інше питання – якою буде соціальна ціна «ремонту» після стресу? Стреси (природні чи соціальні катаклізми) виникають як хвороби. Уникнути їх неможливо. Інституційно здорові суспільства, можуть легше впоратися зі стресами, взяти хоча б приклад останньої фінансової кризи. Інституційно слабкі суспільства, переживають стреси важче, або їх інституційний уклад розпадається взагалі. Скільки часу режим може виживати, уникаючи стресу, також є важливим, але не настільки. Держави з неефективно організованими інститутами в умовах глобальної інституційної конкуренції мають мало шансів на розвиток. Вони можуть існувати у стані піврозпаду або й повністю втратити здатність організовано використовувати примус, контролювати територію і населення, тобто стати недієздатними лише в середовищі собі подібних держав, створюючи регіон чи своєрідну зону. Більша частина Африканського континенту, значна частина Азійського, та багато латиноамериканських країн є прикладами таких зон. На пострадянському просторі така «сіра зона» значно більша, ніж її описували послідовники Т. Карозерса. Фактично це всі країни колишнього СРСР, крім балтійських. Останнім часом Грузія намагається вирватися з цієї зони, але самого експорту ефективних інститутів і політичної волі може виявитись мало.

Україні у цьому плані не пощастило. Вона опинилась на самому краю великої «сірої зони», між ЄС з одного боку і Китаєм з іншого. Поки що, ЄС намагається відгородитися від таких країн, як Україна, але це не вирішення проблеми власної безпеки, а її відтягнення. Підготувавши угоду про створення зони вільної торгівлі з Україною, єврократи не підуть далі парафування. Надто сильно відрізняється політичний, правовий і

інституційний «клімат» України від європейського.

Поглинання України Росією теж мало ймовірне. Навіть якщо припустити, що Україна об'єднується з Росією, остання не зможе «перетравити» Україну тому, що її інституційний уклад так само недосконалий як і український. Путін це чудово розуміє, тому постійні заклики про приєднання до митного союзу слід розглядати як свідому завищену вимогу з тим, щоб у виборі з двох поганих альтернатив українське керівництво наважилось на менш погану – задачу стратегічних галузей (авіабудування, енергомашинобудування, ядерної енергетики) і ресурсів (ГТС, землі). Створення консорціуму на базі ГТС, буде свідченням такого обміну. Стратегічним інтересом Росії в Україні є контроль над цими галузями і ресурсами. Суверенітет у такому разі буде дуже умовний, адже навіть в результаті створення консорціуму, контроль не тільки над магістральними трубопроводами, але й газорозподільними мережами і сховищами перейде до Газпрому¹⁶. Це буде означати остаточну втрату енергетичної незалежності і перетворення України на європейський придаток Росії. Цей план має на меті відтягнути занепад самої Росії, що керівництво Кремля дуже добре усвідомлює. А теперішнє керівництво України, навіть якби й щиро бажало зберегти трубопроводи у своїй власності, має мало шансів. Після вироку Тимошенко і невдалих спроб на різних рівнях пояснити Януковичу всю згубність цього кроку, Захід, здається, готовий впровадити санкції проти українських урядовців. Без підтримки Заходу, керівництву України буде важко втриматися від Газпромівських спокус отримання своєї частини ренти у разі створення консорціуму¹⁷. Не погоджуватись на консорціум, тобто залишити «трубу» під своїм

контролем, виглядає ще більш спокусливо, якби не найбільша в Європі ціна на газ. Політичне рішення про створення консорціуму на російських умовах, очевидно, вже прийняте. Залишилось створити або знайти слухний момент, щоб його оголосити.

Врешті останнє питання – коли виникне стрес, то чи призведе він до реформ і зміни інститутів чи до занепаду держави? Відповіді на це питання у рамках теорії неефективних інститутів, поки-що немає.

Пост-інституційні пояснення

Проте існує третій погляд, який ще тільки оформлюється у дискурс, бо ж відносно новий і мало знаний в Україні. Маю на увазі останню книжку Д. Норта і його колег про насилля і соціальний лад¹⁸.

Головна теза авторів дуже проста. Фундаментальна проблема забезпечення соціального порядку передбачає обмеження насилля. Більшість суспільств, які були раніше чи існують зараз, є «природними» суспільствами, які стримують насилля політичними діями в сфері економіки, створюючи можливості отримання ренти для обмеженого кола осіб. Ці привілеї стримують правлячі еліти від прямого використання насилля, але й вони також обмежують економічний і політичний розвиток. Ці природні суспільства були названі суспільствами обмеженого доступу (limited access orders). Спільною рисою суспільств обмеженого доступу є розподіл джерел отримання ренти між елітами. Оскільки прояви насилля обмежують надходження ренти, еліти намагаються не вдаватись до *прямого* (курсив автора) насилля. Забезпечення стабільного надходження ренти вимагає обмеження доступу до політичних і економічних організацій і обмеження конкуренції. Натомість сучасні модерні

суспільства функціонують інакше. Вони дають можливість громадянам створювати економічні й політичні організації і підтримують економічну і політичну конкуренцію. Такі суспільства було названо суспільствами відкритого доступу (open access orders). У книзі, як і кількох її рефератах, підготовлених для Світового Банку та інших міжнародних установ, пропонується пояснення, чому лише 25 країн, які сьогодні прийнято вважати ліберальними демократіями і ринковими економіками, змогли вийти з природного стану і того, як вони це зробили.

Варто детальніше зупинитися на особливостях суспільств обмеженого доступу. Для таких суспільств державний контроль промисловості, ускладнена процедура отримання ліцензій і корумповані патрон-клієнтські мережі є типовими, характерними. Багато суспільств обмеженого доступу мають інституційні форми, подібні до суспільств відкритого доступу – вибори, суди, корпорації тощо, але ці інститути діють за іншою логікою і дають інші наслідки.

У суспільствах обмеженого доступу найважливішим завданням є розподіл ресурсів між членами домінуючої коаліції. Будь-яка зміна у ресурсах може призвести до порушення балансу і підштовхнути незадоволених до використання насилля. У зв'язку з виникненням різних шоків – внутрішнього чи зовнішнього походження, – внутрішня структура домінуючої коаліції досить крихка. Автори наголошують на тому, що суспільства обмеженого доступу є стабільним соціальним ладом, але не статичним. Внутрішній склад домінуючої коаліції може змінюватись, як і розподіл ренти, але суть суспільної організації залишається незмінною. Отже, стрес у таких суспільствах, може змінити небагато.

Це спостереження є добрим підтвердженням моєї тези про гібридний характер політичного режиму, що існує в Україні от уже двадцять років¹⁹. Цей тип режиму задовольняв еліти в Україні, переважно пасивне населення й сусідів на Заході та Сході. «Помаранчева революція» з цієї точки зору, була наслідком розколу домінуючої коаліції і намаганням частини еліт, що прийшли в опозицію, отримати доступ до джерел ренти. Ці прагнення збіглися з бажанням громадян жити в іншій країні. Коли люди побачили, що результати другого туру виборів були грубо сфальсифіковані, вони вийшли на вулиці, щоб відстояти свій вибір.

Перемога опозиційного кандидата не принесла очікуваних змін. Внутрішня логіка організації суспільства залишилась тою ж самою – обмежений доступ до джерел ренти, неформальні угоди у верхівці і патрон-клієнтські відносини свідчать про те, що ні революції, ні зміни режиму в Україні не відбулось. Позитивним наслідком цих подій було поживлення політичної конкуренції, громадської активності і свободи діяльності ЗМІ. Проте такий «вимушений плюралізм» не переріс в органічний, тому що висока непевність і домінування «політичної доцільності» над процедурами прийняття рішень підштовхували еліти до прихованого протистояння і короткострокових альянсів. Розчарування в «помаранчевих» і втома від «хаосу» дала можливість В. Януковичу використати «негативні очікування» і перемогти на виборах 2010 р. З приходом до влади «донецьких» відбувся перерозподіл джерел надходження ренти, під виглядом відновлення керованості суспільством була створена централізована клієнтелістська мережа, а короткострокова політична доцільність повністю витіснила правові процедури прийняття рішень.

Суспільства обмеженого доступу автори поділяють на три типи – крихке, базове і зріле. Ці розрізнення важливі, щоб зрозуміти до якого з них належить Україна. У крихких суспільствах обмеженого доступу держава ледь здатна підтримувати себе перед загрозою внутрішнього і зовнішнього насилля. Це країни так званого нижнього мільярду, або ті, що потрапляють в категорію «failed state».

У базових суспільствах держава досить стійка і здатна обмежити вибухи насилля. У таких суспільствах держава є єдиною постійною організацією. Приклади сучасних базових суспільств – Бірма, Куба, Північна Корея, багато азійських та африканських країн. У порівнянні з крихкими суспільствами, базові суспільства створюють і здатні підтримувати стабільну державну організацію. Проте вони не можуть підтримувати будь-які інші організації, навіть елітарні, якщо ті виходять за межі держави. Будь-яка приватна організація є потенційно небезпечною для домінуючої коаліції. Не дивно, що всі приватні елітні організації тісно пов'язані з державою.

У зрілому суспільстві обмеженого доступу уряд підтримує велику кількість недержавних організацій. Тим не менше, будь-яка організація має бути санкціонована державою. Це дає державі можливість обмежити конкуренцію і створювати ренту для підтримки владної коаліції. Зрілі суспільства можна знайти в Латинській Америці, Південній Африці, Азії та Індії. Радянський Союз також належав до зрілих суспільств обмеженого доступу.

Отже, суспільства обмеженого доступу можуть бути згруповані на шкалі від крихких до зрілих. Проте зміни у суспільствах відбуваються у різних напрямках. Деякі з них розвиваються, інші переживають застій, або навпаки, дегра-

дують. Логіка суспільств відкритого доступу – протилежна. Вони організовані на основі конкуренції. Політична конкуренція необхідна, щоб підтримувати відкритий доступ в економіці, а економічна конкуренція потрібна, щоб підтримувати відкритий доступ у політиці. Майже всі, з більш як двох десятків країн, що їх можна вважати суспільствами відкритого доступу, є економічно та політично розвинутими.

Відкритий доступ є сталим, коли суспільство здатне задовольнити три вимоги: 1) доступ до економічної, політичної, релігійної, освітньої діяльності відкритими для всіх громадян; 2) у кожній з цих сфер всі громадяни можуть вільно створювати різні організації; 3) принцип верховенства закону діє безсторонньо. Коли доступ відкритий – рента створюється через інновації. Конкуренція поступово нівелює ренту в міру того, як нові індивіди і фірми входять у нові види бізнесу. Економічні гравці (корпорації) хотіли б використати політичний процес, щоб обмежити доступ і отримувати свою ренту. Так само і політичні гравці хотіли б використати політичний процес, щоб обмежити доступ, створювати ренту і змусити економічних гравців підтримувати владну коаліцію.

Як відбувається перехід від суспільства обмеженого доступу до суспільства відкритого доступу? Автори цей процес пояснюють таким чином. Спочатку в зрілому суспільстві обмеженого доступу повинна визріти інституційна основа, яка уможливило початок безособового обміну між елітами. Коли владна коаліція відчує, що в її інтересах розширити безособовий обмін і частково зняти обмеження, це буде свідченням початку руху від закритого до відкритого доступу.

Так, Д. Норт з колегами виділили три «вступні умови», що можуть розви-

нутись в суспільстві обмеженого доступу і забезпечити безособовий обмін між елітами: 1) верховенство закону для еліт; 2) підтримка постійно діючих елітних організацій; 3) централізований і консолідований контроль насилля.

Верховенство закону передбачає визнання і дотримання спільних правил, як гарантії виживання у непевній ситуації. Це включає і визнання і дотримання права власності і визнання інших прав безособово, тобто однаково для всіх представників еліт. Коли права еліт визнаються безособово, вони можуть поширитися на ширші верстви суспільства.

Підтримка постійних елітних організацій, наприклад біржі, суду, корпорацій, передбачає постійне існування держави. Під час переходу деякі галузі економіки і політики стають більш відкритими через розширення безособових прав, але доступ до управління політикою і економікою залишається закритим. Вирішальний момент настає тоді, коли відкритий доступ в одній з галузей – економіці чи політиці створює можливості для доступу до інших галузей.

У цій ситуації, кажуть автори, владна коаліція розуміє, що її внутрішня організація краще забезпечується через підтримку внутрішньоелітної конкуренції, ніж внутрішньоелітної співпраці задля збереження механізму створення ренти. Тобто, еліти починають визначати себе громадянами, а не шляхтою чи дворянами. Еліта починає «відкриватися». Таким чином, створивши економічні, політичні, правові і соціальні інститути, які визначають еліту як громадян, що одержують однакові безособові права у існуючому устрої, поширити доступ до інших сегментів суспільства стає питанням часу.

Описаний процес ззовні виглядає легким. Насправді він не такий, особли-

во якщо врахувати відносно невелику кількість успішних випадків. Причина в тому, що логіка організації двох типів суспільств абсолютно різна. Однакові за виглядом інститути ведуть себе по-різному в устроях різних типів. Тому зусилля західних установ (МВФ чи Світового банку) впровадити ті чи ін. програми структурних реформ у суспільствах обмеженого доступу призводять до протилежних наслідків. Те саме стосується і боротьби з корупцією, наприклад в Україні. Корупція є невід'ємною частиною механізму персонального обміну, що лежить в основі суспільства обмеженого доступу. Доки еліти не відчують, що в їхніх інтересах перейти до безособового обміну, доти боротьба з корупцією буде марною. Іншими словами, доки у суспільстві не виникне інша система стимулів, доти корупція і патронаж будуть залишатися звичними механізмами захисту не лише еліт, але й громадян у непевному середовищі.

Який вихід з цієї ситуації? Автори цього не знають. Єдине на що вони звертають увагу, то це те, що політика донорів у країнах-реципієнтах повинна враховувати реальний стан суспільства і створення умов для поступального руху в напрямі відкритого доступу.

Україна, як і більшість пострадянських країн, досягла небагато. Якщо взяти за основу показники ВВП на душу населення, дотримання політичних прав і свобод громадян, сприйняття корупції, легкість ведення бізнесу, то вона перебуває на рівні базового суспільства обмеженого доступу.

Отже, відповідь на питання чим є сучасна Україна у межах третього підходу досить проста – це типове природне (natural) суспільство. Натомість інше питання – чи можливі тут зміни? – потребує з'ясувати напрям руху.

Нерухлива чи волитальна країна?

Один британський вчений якось назвав Україну «нерухливою державою» (*immobile state*)²⁰, беручи до уваги структурні особливості та інерційність українських еліт. Цю метафору згодом використав інший західний дослідник, який поглибив структурні аргументи – мовляв розщеплена політична культура і ідентичність не дають змоги визначитися з напрямком руху²¹.

Ці пояснення, хоч і не далеко виходять за межі традиційного транзитологічного дискурсу, допомогли зафіксувати стан України. Проте, залишаючись у межах аналізу структури чи агентів змін, вони не кажуть нам нічого нового про причини цього стану, ані про вихід з нього.

Називати Україну імобільною державою можна, якщо дивитися на неї з Лондона чи Вашингтона і порівнювати чи то зі Східною Європою, чи Східною Азією. Швидкість поступу і в одній і другій частині світу набагато більша ніж в Україні. Але якщо поглянути на події з середини країни, то швидкість концентрації влади і прийняття необдуманих рішень просто вражає. Про імобілізм традиційно говорять тоді, коли гілки влади заважають одна одній приймати рішення, як це було в часи Ющенка. З перемогою Януковича протистояння між гілками влади випарувались як і залишки поваги до процедур їх прийняття. Сьогодні, здається, немає жодного рішення, яке не могло б бути «протягнутим» у парламенті і схваленим у КС.

З огляду на це, Україна не так імобільна, як високо волитальна країна. У цій країні, проте, традиційно зрозумілий процес побудови національної держави, утвердження верховенства права, демократії і ринку не завершений ще досі, що було пояснено вище. Тобто, кожна хвиля реформ змінювалась хви-

лею стабілізації, чи «відпливу». Остання хвиля «відпливу», як це не дивно може звучати, почалась не з перемоги Януковича, а з перемоги Ющенка. Інволюція конституціоналізму, або свідоме руйнування правил всіма ключовими гравцями, в період президентства Ющенка, стало чи не визначальним чинником швидкої концентрації влади «сім'єю» Януковича²².

Фокус срийняття України у світі телескопічний. Дивлячись на Україну в порівняльній перспективі, західні експерти бачать чи то «блукання манівцями», чи застій у «сірій зоні», чи нерухливий стан.

Причину такого стану, здається, найкраще можна зрозуміти, дивлячись на Україну крізь призму дослідження авторів «Насилля ...». Хоча й Д.Норт з колегами не наголошує на поняттях «інституційна пастка» чи «захоплення держави», вони проглядаються у тексті.

Отже, підсумок такий. Україна не єдина у природному стані. Її рух, як соціальний «рух» взагалі, ніколи не був рівномірним. Останній поштовх 2004 р. виявився гучним, але недієвим. Хвилю демократичних очікувань поглинула хвиля нерегульованого політичного суперництва за джерела ренти. Вибори 2010 р. мали покласти край у боротьбі всіх проти всіх. У захопленій державі рентоорієнтовані еліти діють раціонально – здобувши пост президента, зайнялися розширенням повноважень, тобто обмеженням доступу до економічної і політичної сфери. Мислення у категоріях закритого доступу штовхає «донецьких» до монополізації політичного і економічного простору. Те саме робило б і конкуруюче бізнес утворення, якби перемогу на виборах здобула Тимошенко. Проте така хижацька поведінка еліт є згубною для них самих. Свідоме руйнування принципу верховенства права позбавляє гарантій вижи-

вання у непевному середовищі. Це типова інституційна пастка, у яку наші еліти загнали себе самі. Закриття доступу не збільшує шансів на виживання. Стабільність режиму є досить низькою, а внутрішній і зовнішній тиск високим. Втримати владу у цій ситуації між 2012 і 2015 роками буде непросто, але мало ймовірно, що чергова зміна влади підштовхне еліти до «гри за правилами» і виходу з інституційної пастки. Теоретично виглядає так, що для цього потрібен глибинний струс системи, коли еліти будуть поставлені у ситуацію екзистенційної загрози. Коли нас спіткає такий стрес, і як поведуть себе еліти передбачити неможливо, але публічно обговорювати ці питання потрібно для того, щоб з рівня академічних дискусій вони зішли у площину практичної політики. Тоді, можливо, очікування стресу стане страшнішим ніж сам стрес, що й підштовхне суспільство і політиків до подолання

синдрому занепаду і переходу до відкритого доступу.

Перелічені дискурси є до певної міри спрощенням. Транзитологічний дискурс поступово змінився посттранзитологічним, де структурні і процедурні пояснення доповнюють одне одного. Новий інституціоналізм, що прийшов на зміну біхевіоризму, ввібрав у себе засадничі тези теорії раціонального вибору, щоб давати відповіді на питання, які з т. зв. традиційних елітних конфліктів чи макро-історичної соціології пояснити було важко. Поки що невідомо, чи новітній синтез історії, економіки і політичної науки, запропонований у праці Д. Норта і колег приведе до перегляду існуючих пояснень і поштовху суспільств обмеженого доступу до переходу на інший рівень. Що напевно, то це те, що прагнення зрозуміти, де ми є і що з нами відбувається, не зупиниться ніколи, а шукаючи відповідь, можна почати шукати й сам вихід.

Список використаних джерел та примітки

¹ Так, колектив журналу «Політична думка» на чолі з В. Полохалом необґрунтовано висловили думку про нео-тоталітарний характер режиму, що сформувався в Україні в період президентства Л. Кучми. Див.: *Політологія посткомунізму*. Політичний аналіз посткомуністичних суспільств. – К.: Наук. думка, 1995.

² Див.: *Motyl A. Making sense of Ukraine* // *Harriman Review* Vol.10, № 3, 1997; *Arel D., The Muddled Way* // *The Current History*, Vol. 97, № 621, 1998, *Dyczok M., Ukraine: Movement without Change, Change without movement*. Amsterdam, 2000.

³ У дискусії про ідентичності і націю Я. Грицак запропонував говорити не стільки про два національні проекти в Україні (російський і український), як про два проекти модерності – того, який вважає націю і національну ідентичність центральною для модерного світу, і того, який так не вважає. Див.: *Грицак Я. Хто такі Українці і чого*

вони хочуть?//Критика, № 5–6, 2011. На якому би рівні не велася дискусія, сам факт існування більше ніж одного проекту вказує на незавершеність формування модерної нації.

⁴ Див.: *Harasymiw B. Post-Communist Ukraine*. Edmonton and Toronto: Canadian Institute for Ukrainian Studies Press, 2002. – P. 80–111.

⁵ У дослідженні Світового банку Україна виявилась третьою, разом з Росією, після Азербайджану і Молдови за індексом «захоплення держави». Проте Україна виявилась першою з 21 перехідної країни, за ступенем захоплення через парламентське законодавство. Див.: *Hellman J., Jones J., Kaufmann D. «Seize the State, Seize the Day» State Capture, Corruption and Influence in Transition*. World Bank Policy Research Paper 2444, 2000. <http://msuweb.montclair.edu/~lebel/PSC643IntPolEcon/JonesStateCorruption.pdf>; Про аналіз механізму захоплення див. *Omelyanchuk O., Explaining State Capture and State Capture*

Modes: The Cases of Russia and Ukraine, <http://www.ualberta.ca/CIUS/stasiuk/st-articles/an-explain.htm>

⁶ Див.: Miller M. Neo-institutionalism. / 21 Century Political Science. A Reference handbook // Ishiyama J. Breuning M., eds. Sage Publications, 2011.

⁷ Див.: Helmke, G. and Levitsky, S. Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda // Perspectives on Politics, Vol. 2, No. 4, 2004, pp. 725–740.

⁸ Див.: Lauth H.-J. Informal Institutions and Democracy // Democratization. Vol. 7. No. 4, 2000.; Гельман В.Я. «Подрывные» институты и неформальное управление в современной России // Полития, № 2 (57), 2010.

⁹ Див.: Мацієвський Ю., Мозоль М. Неформальні пакти та їх наслідки у період президентства В. Ющенка (Нарис до теорії гібридних режимів) // неопублікований рукопис.

¹⁰ Про поняття «інституційна пастка» див.: Polterovich, Victor. «Institutional trap». The New Palgrave Dictionary of Economics. Second Edition. Eds. Steven N. Durlauf and Lawrence E. Blume. Palgrave Macmillan, 2008. The New Palgrave Dictionary of Economics Online. Palgrave Macmillan. 10 February 2012 <http://dictionaryofeconomics.com/article?id=pde2008_I000262> doi:10.1057/97802302-26203.0809; про використання поняття у випадку Росії див.: Гельман В., Россия в институциональной ловушке // Pro et Contra, 2010, июль–октябрь.

¹¹ Див.: Hellman J. Winners Take All: The Politics of Partial Reform in Post-Communist Transitions // World Politics, № 50, 1998.

¹² Doner R.F., Ritchie B.K., Slater D. Systemic Vulnerability and the Origins of Developmental States: Northeast and Southeast Asia in Comparative Perspective // International Organization, Vol. 55, 2005. Цит. за: Либман А.М. Институциональная конкуренция и постсоветская трансфор-

мация (Влияние неформальных институтов) // <http://ecsocman.hse.ru/data/-2010/12/13/1214861844/Libman.pdf>

¹³ Див.: Мацієвський Ю. Від хаосу до порядку: Чи стабільний політичний режим у постпомаранчевій Україні // Політичний менеджмент, № 6, 2011.

¹⁴ Про це див.: Гельман В. Из огня да в полымя? : динамика постсоветских режимов в сравнительной перспективе // Полис – 2007. – № 2. – С. 81–108.

¹⁵ Ця думка належить О. Суходолі, яку він висловив у приватній розмові з автором.

¹⁶ Див.: «О проекте Договора между Российской Федерацией и Украиной о расширении сотрудничества в газовой отрасли» // http://www.vedomosti.ru/cgi-bin/get_document.cgi/vedomosti_20-01-2012.-pdf?file=2012/01/20/274439_1614336219

¹⁷ Ця частина може бути меншою від розмірів надходжень в часи існування «Росукренерго», коли річна рента складала близько 4 млрд дол., або 13 % ВВП станом на поч. 2000-х років, але самі цифри вказують на розмір імовірних «дивідендів». Див.: Kuzio T. Political Culture and Democracy. Ukraine as an Immobile State // East European Politics and Societies, Vol. 25, No 1, 2011, – P. 91.

¹⁸ Див.: North D.C., Wallis Jh. J. Weingast B.R., Violence and social orders: a conceptual framework for interpreting recorded human history. Cambridge University Press, 2009.

¹⁹ Мацієвський Ю. Смена, Транзит или цикл: динамика политического режима в Украине в 2004–2010 гг. [Текст] / Ю.Маціевський // Полис, 2010, – № 5. – С. 17–37.

²⁰ Wilson A. Ukraine – Fro m Orange Revolution to Failed State? Speech by Andrew Wilson. Washington, DC., http://ecfr.eu/page/-/documents/andrew_wilson_-speech_washington.pdf

²¹ Kuzio T. Political Culture and Democracy.

²² Мацієвський Ю. Інволюція конституціоналізму і квазі-авторитарний режим в Україні // Вибори і демократія – 2011. – № 3.

Війна за війну: політика пам'яті Другої світової війни в сучасній Україні

Владислав Гриневич

Due to its overuse, the concept of «historical memory» is becoming ever more washed out and debatable. Scholars agree that memory and the past do not exist per se – they are always a specific construction, a result of human intellectual activity (memory is what people remember or think they remember!). There is a wide range of different memories within a society, and memory is inherently multi-faceted. Its different manifestations conflict with each other, elites and certain social groups fight over memory, over its influence on society, because the formation of memory is essentially the same as the formation of identity.

Поняття «історична пам'ять» через надмірне вживання стає дедалі більш «розмитим» і дискусійним. Науковці сходяться на думці, що як такої пам'яті, як і минулого, не існує – це завжди певна конструкція, результат інтелектуальної діяльності людей (пам'ять – це те, що люди пам'ятають чи думають, що пам'ятають!). В суспільстві існує безліч різних пам'ятей, і пам'ять сама по собі множинна. Різні її прояви конфліктують між собою, еліти і певні соціальні групи борються за пам'ять, за вплив на суспільство, адже формування пам'яті – це, по суті, формування ідентичності.

Серед різних визначень поняття «історична пам'ять» наведемо те, що його запропонувала Марія Ферретті: історична пам'ять – це сукупність уявлень про минуле, яке у даному суспільстві, в даний історичний момент стає домінуючим і утворює дещо на кшталт прийнятого та розділеного більшістю «здорового глузду», довкола якого створено певний консенсус. Пам'ять – це одне з джерел національної ідентич-

ності, почуття приналежності до певного суспільства, яке завдяки цим загальним місцям і міфам впізнає себе у спільному минулому, а значить і в сучасному¹.

Війни посідають особливе місце у людській пам'яті, причому і з поразок, і з перемог, і навіть з травматичних та геноцидних подій завжди користуються творці національних та ідеологічних міфів.

Ми живемо у світі, який значною мірою сформувався під впливом Другої світової війни. З нею пов'язані і Ялта (як певний світопорядок), і Нюрнберг (як юридичний прецедент щодо покарання військових злочинців), і холодна війна (як політико-ідеологічне протистояння між Сходом і Заходом, комунізмом і демократією). Практично кожна з держав – учасників Другої світової війни і навіть тих, які не брали в ній участь, має свою модель пам'яті цієї війни. Нерідко ця пам'ять роздвоєна і конкуруюча².

Коли ми задаємося питанням: який вплив справила війна на Україну, чи

стала вона принципово новим досвідом для українців, відповідь буде однозначна: цей вплив був величезним і дуже вагомим. Україна значно розширила свої кордони, збільшила розміри території і кількість населення, стала членом і одним із засновників ООН. Водночас поряд з Польщею і Білоруссю Україна поділяє сумну першість за втратами свого населення. Безповоротні втрати забрали кожного шостого мешканця країни. Не має родини, яка б не постраждала в той чи той спосіб під час війни. Тож, кожна родина має свій досвід і пам'ять війни: радянська і німецька (румунська) окупації, колаборація і опір тоталітарним режимам, евакуація в радянський тил і примусова праця в Німеччині, служба у вермахті чи Червоній армії, боротьба у лавах УПА, еміграція, депортація, сталінські і гітлерівські концтабори, і багато іншого.

На досвід війни наклали свій відбиток і політичні процеси. На тлі доволі широкого спектру альтернативних політичних моделей, запропонованих українцям у цей час, поглибились світоглядні розбіжності між прихильниками і противниками комуністичного режиму, симпатиками «радянського проекту» і української самостійної держави. Письменник Василь Барка словами одного із своїх літературних персонажів відзначив, що «німці дискредитують ідею визвольного походу проти комуністичних душогубів»³. Натомість перемога зміцнила сталінізм в Україні. Здавалося, він всесильний, повсюди сутній і всемогутній, і йому нема альтернативи.

Етнічно Україна стала більш гомогенною. Ландшафт пам'яті звузився – з нього внаслідок трагічних подій – Голокосту, депортацій, етнічних чисток тощо зникли євреї, поляки, німці, кримські татари з їхніми трагедіями. Після війни до України мігрували сотні тисяч росіян, які принесли доволі відмінну

від української модель пам'яті війни. Вплив війни на ідентичність можна охарактеризувати як дуалістичний – з одного боку вона прискорила русифікацію і водночас сприяла посиленню національної свідомості українців.

У загальній канві воєнної пам'яті Україна виконала багато ролей, часом діаметрально протилежних: вона – жертва сталінської і гітлерівської окупації, вона – країна опору двом тоталітаризмам, вона «колаборант» і країна-переможець та засновник ООН, вона вдруге програла боротьбу за незалежність і національну державність.

Таке різноманіття ролей робить наразі Україну мікрокосмом зіткнення колективних пам'ятей війни та її спадщини, а також стратегічним простором для боротьби за ідентичність. В цій розмаїтості вирізняється (з певними модифікаціями) дві основні конкуруючі моделі історичної пам'яті – українська (самостійницька) і пострадянська (малоросійська). Чи, як дотепно їх назвав Микола Рябчук, Українська і УкрАинская. Ці моделі пам'яті відбивають різні українські ідентичності. Перша налаштована на творення незалежної, зорієнтованої на Європу демократичної держави, інша – плекає проросійські симпатії і ностальгує за СРСР.

Війни зазвичай впливають на формування ідентичностей: перемоги підвищують національний дух і з'єднують нації, поразки їх деморалізують та провокують певні корекції. Здебільшого цим останнім переймаються ті країни, що прогнали війну, адже в своїй поразці вони шукають хиби, які слід підправити (красномовними прикладами тут виступають колишні країни гітлерівського блоку і Японія). Натомість СРСР був поодиноким країною серед переможців, яка прагнула використати війну для переробки своєї ідентичності. На зміну революційному (інтернаціональному)

міфу Великої жовтневої соціалістичної революції прийшов міф Великої вітчизняної війни, рясно замішаний на російському патріотизмі – націоналізмі. В Радянському Союзі пам'ять війни стала не носієм демократичних цінностей антифашизму, як це було на Заході, а носієм традиційних націоналістичних вартостей, які були прикрашені соціалістичною риторикою. Принципи свободи було замінено героїзмом і жертвністю радянського народу. Навіть жахливі людські втрати, за які не останньою мірою несло відповідальність саме радянське військово-політичне керівництво, спочатку замовчувалися, а згодом стали предметом особливої погорди – мовляв, саме ми понесли в минулій війні найбільші втрати в світі! Оспівувалися відродження моці та велич Радянського Союзу та непогіршимість самого генералісімуса. Парадокс перемоги полягав і у тому, що вона була використана Сталіним для посилення своєї влади, а звияжна боротьба радянських людей проти фашистів призвела до ще більшого придушення свободи в СРСР. Російський письменник Василь Гроссман у романі «Життя і доля» показав, що перемога над фашизмом – безумовно, необхідна – одночасно стала перемогою Сталіна і тоталітарної радянської держави, початком нової війни між державою і народом. Як зазначає з цього приводу Клаус Штедке: «Цього разу народ веде боротьбу проти влади тоталітаризму у власній країні, і бій цей, вочевидь, ще зовсім не закінчений – навіть після розпаду Радянського Союзу»⁴.

Отже, радянська пам'ять війни нероздільно пов'язана зі сталінізмом, як неподільними в цій пам'яті стали свобода і гніт.

Від Сталіна до Незалежної України

Особливість творення міфу Великої вітчизняної війни полягала у тому, що

він формувався «зверху» з ініціативи влади, яка поверталася на звільнені від німецької окупації території і яка мала наміри використати його задля своєї легітимації. Першим завданням творення радянського міфу було витіснення (забуття) негативної пам'яті про війну – нелояльність до радянської влади у 1941р., масову здачу в полон, дезертирство, співробітництво з німцями у роки окупації, боротьбу УПА тощо.

Не випадково саме в Україні, де рівень нелояльності виявився чи не найвищим, сталінська влада розпочала цілеспрямовану кампанію щодо комеморації і меморіалізації війни. Накази і постанови ЦК КП(б)У визначали де, скільки, які пам'ятники встановити, які пам'ятні дні відзначати, яких героїв ушановувати і яких ворогів шельмувати.

Апофеоз творення радянського міфу припав на «період застою», коли запанувала абсолютно викривлена модель пам'яті, створена партійними ідеологами і відтворена представниками радянської науки і мистецтва. У кінцевому вигляді «міф Великої вітчизняної війни» являв собою таку собі суміш напівправди, неправди і суцільних білих плям. Власне саме на цю спадщину спираються сучасні прихильники радянської моделі пам'яті⁵.

Для альтернативної української моделі пам'яті війни не лишилося місця на батьківщині – вона формувалася поза межами України, в діаспорі. З одного боку, антикомуністична візія війни була відбиттям двополюсного світу та інтегральною частиною суперництва супердержав. Однак антикомунізм і антисталінізм української діаспорної моделі пам'яті проростав не стільки з політичної кон'юнктури. Він формувався «знизу», від індивідуальних і групових моделей пам'яті, які збереглися у тих, хто боровся зі сталініз-

мом у роки війни і не сприймав його ідеологічних міфів. Українські письменники з діаспори відтворили зовсім відмінну від радянської українську пам'ять про війну. Киянин Ф. Пігідо-Правобережний, автор мемуарів «Велика вітчизняна війна», поставив під сумнів доцільність такої назви минулої війни⁶. Докія Гуменна першою з українських письменників описала в повісті «Хрещатий яр» Київ часів окупації і трагедію Бабиного яру⁷, а волинянин Улас Самчук – боротьбу УПА. Василь Барка – колишній доброволець-червоноармієць, вийшов на певні узагальнення досвіду війни, визнавши у романі «Рай» рівнозначну злочинність сталінського і гітлерівського режимів. «Можливо, – писав він, – війна ударить як криця або креміль, аж іскри посиплються і обпалить очі всім, що байдуже дивляться на боротьбу; посиплються на всі кінці, примусять вибирати: з ким ти? Кому служить душе твоя, небу чи пеклу? Отут то й є!: вибрати трудно, бо то – «два чоботи – пара»: московський і берлінський. Хто з українців битиметься проти червоної смерті, – матиме рацію; хто битиметься проти чорної – теж матиме рацію; як також і той, хто битиметься проти обох. Лише той не матиме рації, хто проголосить «моя-хата-з краю» найвищою мудрістю землею»⁸.

Попри наявність в післявоєнному діаспорному середовищі елементів етнофобії та антикомунізму, це була пам'ять, яка на відміну від застиглого радянського міфу постійно змінювалася і трансформувалася. При цьому на неї впливав не лише український націоналізм, але й західна ліберальна демократія. Квінтесенцією моделей цієї пам'яті стали праці північноамериканських істориків Б. Кравченка, О. Субтельного, Р. Магочі та ін. Саме вони задали тон сучасним українським дослідженням, зокрема і з Другої світової

війни. Від попередньої моделі жертвової боротьби українців на два фронти проти тоталітарних імперій, в якій був відсутній будь-який самокритичний і негативний наратив, вона еволюціонувала до демократичної, державницької та водночас полікультурної і поліетнічної моделі.

Проблема української історичної пам'яті набула актуальності в момент постанови незалежної української держави. Власне «пам'ять» сама виступила потужною зброєю у боротьбі за незалежність. Як тільки в період перебудови і гласності комуністична влада послабила свій вплив – альтернативні моделі заявили про своє існування. Від того часу боротьба між пострадянською чи проросійською і різноманітними національними моделями (демократичними і не демократичними) триває досі.

Етапи формування політики пам'яті в незалежній Україні чітко пов'язані з особливостями президентського правління. Президент Л. Кравчук, колишній завідувач ідеологічного відділу ЦК КП(б)У, дотримувався своєрідної тактики «бігу між крапельками дощу» і намагався дистанціюватися від крайнощів комунізму і націоналізму. Він прагнув не торкатися складних і болючих історичних тем, що могли б знервувати Росію, складений в переважній більшості з колишніх комуністів парламент, а також і по суті розколоте суспільство. Тож, фактично поза увагою Президента, як і Парламенту, пройшли і 50-річчя УПА, і роковини Голодомору. Щоправда, на рівні шкільних підручників стара модель війни зазнала кардинальних змін – передусім через введення у дискурс теми УПА, а також рівнозначного засудження сталінізму і гітлеризму. Зауважимо, що Міністерство освіти виступало у цей час одним із найбільш дієвих та ефективних інститутів проведення українізації.

Президент Л. Кучма, хоча і багато говорив про важливість відновлення історичної пам'яті, повернення до джерел національної ідентичності, відродження національних традицій тощо, в реальності мало що робив у цьому напрямі. Замість інституалізації традиційних українських свят і традицій, офіційна влада в той час намагалася прилаштувати до них радянські. Л. Кучма, повернувшись виведені раніше з державного ужитку День захисника батьківщини 23 лютого. З 2003 р. було відновлено традицію поздоровляти з 1 травня. Л. Кучма запровадив також і нове свято – День партизанської слави. Воно відзначалося 22 вересня, тож виразно передувало Дню УПА 14 жовтня. З 1 жовтня 2004 р. Президент запровадив ще й День ветерана. За календарем ООН цей день відзначався як День людей похилого віку – тих кому за 65 – і не мав такої виразної політичної конотації, як це було в Україні.

Українізація старого міфу війни відбувалася шляхом героїзації звитяги і жертвовності українців у складі Червоної армії. Водночас замовчувалася боротьба ОУН і УПА. Культ перемоги не лише не було скасовано, але він одержав легітимну підтримку, коли з ініціативи комуністів було прийнято закон про Велику вітчизняну війну. У 2000 р., під час святкування 55-річчя Перемоги Верховна Рада України з подання Організації ветеранів України прийняла Закон України «Про увічнення Перемоги в Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років». День Перемоги було визнано офіційним державним святом України, що мало зберегти радянську ритуальну символіку. Водночас закон обійшов мовчанкою «хвору тему» про роль і місце в минулій війні бійців УПА. З урахуванням того, що нової української концепції історії війни так і не було створено, а стара радянська

виявилася наскрізь сфальшованою, парадоксальним виглядало прописане в Законі положення про «недопущення фальсифікації історії Великої Вітчизняної війни в наукових дослідженнях, науково-методичній літературі, підручниках та засобах масової інформації»⁹.

Політика пам'яті за президента Ющенка: у пошуках ідентичності та консолідації

2004 р. суспільство продемонструвало мобілізаційну активність на основі регіональних, національних і соціокультурних ідентичностей. Гаслами Помаранчевої революції та Майдану, «де націоналізм (за словами З. Бжезинського) обійнявся з демократією», було «дати Україні першого українського президента». У цьому проглядався заклик до відродження української історичної пам'яті.

Політика пам'яті за президента Віктора Ющенка не лише значно активізувалася, але й почала набувати системного характеру. Крім спеціально утвореного для її проведення Українського інституту національної пам'яті (2006), тим чи іншим чином до формування політики пам'яті були причетні Адміністрація Президента, Служба безпеки України, а також Міністерство освіти і науки України, Міністерство культури і туризму України, Міністерство закордонних справ України, Державний комітет архівів України, Державний комітет телебачення і радіомовлення України, Державний комітет України у справах національностей та релігій, Державний комітет України у справах ветеранів, обласні та міські державні адміністрації тощо. Перші спроби окреслити завдання щодо формування національної пам'яті зустрічаються у тексті Програми діяльності Уряду «Український прорив: для людей, а не політиків», затвердженої постановою Ка-

бінету Міністрів України (№ 14 від 16 січня 2008 р.). Програма містить окремий розділ «Відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу»¹⁰.

У виступах Президента В. Ющенка частота звернень до історії була найбільшою за його попередників, а репертуар використаних подій, фактів, персоналій – більш широким¹¹. Наголос на діяльності національно-визвольного руху став стрижнем нової моделі історичної пам'яті, а ООН і УПА виступали одним із його найхарактерніших репрезентантів. В. Ющенко першим привітав країну з 63-річчям УПА. Він офіційно визнав український повстанський рух (Указ президента про «Про вшанування учасників боротьби за незалежність України у XX столітті» від 28 січня 2010) і присвоїв звання Героя України Романові Шухевичу (2007) і Степанові Бандері (2010).

Водночас в епіцентр політики пам'яті Президента В. Ющенка потрапила тема злочинів тоталітарної системи та сталінських репресій. Найбільш важливим набутком цього стало визнання українським парламентом Голодомору геноцидом українського народу. В цьому контексті зрозуміла логіка відкриття у Києві Музею радянської окупації, ряду музеїв та меморіалів жертвам сталінських репресій: Биківні (Київ), Дем'янова Лазу (Станіславщина), тюрми Лонського (Львів), а також творення у Львові музею визвольної боротьби. В цілому, сталінський СРСР поставав у Ющенковій моделі пам'яті імперією, яка чимало шкоди завдала Україні. Відповідно Президент говорив про колоніальний статус України, характеризував її як країну посттоталітарну, постколоніальну і постгеноцидну¹².

Трагедія України доби Другої світової війни розглядалася крізь призму злочинів двох тоталітарних режимів.

Освенцим і Гулаг, Голокост і Голодомор прямо порівнювалися. Голокост вперше вводився в дискурс війни у контексті свята Перемоги 9 травня. Раніше про нього згадували лише під час вересневих церемоній у Бабиному яру. За частотністю історичних меседжів у зверненнях Президента у 2006 р. Голокост обійняв 4-е місце, пропустивши наперед Другу світову війну, Голодомор та тему сталінських репресій і депортацій. Одним з останніх своїх указів Президент надав статус національного історико-меморіального заповіднику «Бабин яр». (24 лютого 2010)¹³. Слід, однак, наголосити, що при цьому Голокост ніколи не розглядався у контексті участі у ньому українців.

Президент В. Ющенко згадував також і про депортацію кримських татар. Польсько-українські зустрічі на вищому рівні мали на меті обговорення складних проблем Волинської трагедії. Тож, Ющенкову модель історичної пам'яті навряд чи можна називати націоналістичною. Адже вона формувалася на принципах полікультурності і взаємної толерантності.

І все ж не можна не помітити, що ця українська модель пам'яті про Другу світову війну залишалася гібридною. Вона плекала і назву «Велика вітчизняна війна», і свято Перемоги 9 травня, і радянсько-російську символіку тощо. До неї також було щільно імплантовано елементи радянської героїчної риторики про Велику вітчизняну війну – далекі від об'єктивного осмислення події. У своїй політиці щодо пам'яті війни Віктор Ющенко продовжив спроби українізації міфу Великої вітчизняної війни. Це проявилось, зокрема, в наданні звання Героя України (помертню) Олексію Бересту – українцю, що разом із грузином Кантарією і росіянином Єгоровим брав участь у встановленні прапора перемоги над рейхстагом.

Радянська символіка згідно з указам Президента стала офіційною під час святкування 9 травня. Георгіївська стрічка і російські пісні стало супроводжувати цей день з 2008 р. Парадоксальним виглядало також і те, що саме після Помаранчевої революції назва «Велика вітчизняна війна» повернулася до шкільних підручників. Це сталося передусім завдяки старанням союзників помаранчевих соціалістів, від яких до уряду увійшов міністр освіти Станіслав Ніколаєнко.

Відносно формування моделі пам'яті Другої світової війни Ющенко критикували як зліва, так і справа; як за радикалізм, так і за його відсутність. Проте слід зазначити, що все це відбувалося в Україні на тлі гострих внутрішніх і зовнішніх конфліктів. Внутрішні були зумовлені різними українськими ідентичностями, на конфлікті яких грали різні політичні сили. У ширшому плані – це був світоглядний, цивілізаційний конфлікт щодо проблеми вибору між Сходом і Заходом, між українською і російською культурою, в тому числі і політичною. Тут все викликало конфронтацію – визначення героїв і ворогів, знаків і символів, традицій тощо.

Об'єктивно політика пам'яті, що її здійснював Президент В. Ющенко, загострювала стосунки з Росією. Остання, крім економічної (газової) гегемонії, виразно прагне відновлення свого політичного і культурного (цивілізаційного) домінування на пострадянському просторі, і Велика вітчизняна війна відіграє тут значну роль. Тривала майже неприхована «інформаційна війна» між державами, в якій були задіяні адміністрації президентів, міністерства закордонних справ, ФСБ і СБУ, ЗМК тощо. До неї залучилась також Російська православна церква. Московський патріарх Кирил визна-

чив під час одного зі своїх візитів до Києва, яких героїв треба шанувати: тих, «які об'єднують, а не роз'єднують» два народи. Але, за іронією долі, творять наші відмінні ідентичності самі ті герої, які роз'єднують.

Внутрішній опір та опозиція до політики пам'яті Президента В. Ющенко насправді не були інтелектуально дужими. Комуністи використовували стару радянську риторичку, як, власне, і Партія регіонів. Останні оспівували перемогу у роки Великої вітчизняної війни, добра над злом, і не критикували тоталітаризм-сталінізм. Водночас «контрпам'ять» в Україні, на кшталт інтернет-сайтів типу «Анти-оранж» мали деструктивну роль, бо виступали не захисником свободи за М. Фуко, а ґрунтом для створення негативних стереотипів та суспільного протистояння¹⁴.

Щодо впливу на суспільство політики пам'яті В. Ющенко, то згідно з соціологічними опитуваннями можна стверджувати, що вона мала певний результат. Там, де провадилася цілеспрямована робота, намітилися зміни. Відповідно, де нічого не робилося – змін не сталося. Так, Ющенко не робив спроб усунути наратив Великої вітчизняної війни – і тут нічого не відбулося. Ставлення до свята перемоги і назви «Велика вітчизняна війна» – практично не зазнали змін. Більше половини населення України підтримувало і цю назву, і свято. А ось щодо УПА зміни сталися. Так, у 2009 р. більше половини опитуваних вже не ставилися до УПА вороже. Відносно Голокосту збільшилася кількість тих, хто про нього знав і вважав це трагедією України. Не є відкриттям, і це знов підтвердило опитування, що східна і південна Україна, які перебувають під впливом російських ЗМК і Партії регіонів, не сприймали нової моделі пам'яті війни¹⁵.

Вперед у минуле: історія Другої світової війни в офіційній політиці пам'яті при Президенті В. Януковичі

Опоненти закидали В. Ющенкові, що він своєю політикою пам'яті розколює країну. Але дії новообраного Президента В. Януковича у цьому відношенні виглядають не менш руйнівними. Публічна відмова від визнання Голодомору геноцидом, позбавлення за допомогою судів звання Героїв України С. Бандери і Р. Шухевича, відновлення практики помпезного святкування параду Перемоги, суспільне протистояння довкола суперечливого Закону про Червоний прапор у 2011 р. спорудження, за мовчазної згоди верховної влади, пам'ятника Сталіну у Запоріжжі – усе це не внесло спокою в українське суспільство, а навпаки збурило його. І це не дивно, адже Ющенкову, справді не бездоганну, хоча й послідовну політику відмежування від комунізму і засудження злочинів сталінської імперії на тлі відродження українського національного наративу, почала виразно заступати політика реанімації старої героїзованої радянської спадщини на тлі спроб розмивання української ідентичності російською.

Сучасна політика пам'яті є справжньою ахіллесовою п'ятою діючої влади, і може мати для неї негативні наслідки. Власне, нині верховна українська влада просто не має концепції політики пам'яті. Протягом більше півтора року ця політика переважно будувалася на критиці і нівелюванні дій Ющенка. Широкого діалогу з культурною та інтелектуальною елітою України уряд В. Януковича не налагодив. Обидві ці сторони як у прямому, так і у переносному сенсах розмовляють різними мовами. До того ж, цей діалог немає кому вести, адже кадрова політика гуманітарного блоку сама по собі є перешкодою для цього і викликає занепокоєння громад-

ськості. Очевидно, що підбір кадрів в цій сфері здійснюється не стільки на принципах професіоналізму і компетентності, скільки на основі особистої лояльності до президента та донецького регіоналізму. У всякому разі на роль модератора такого діалогу сьогодні не можуть претендувати ані Український інститут національної пам'яті, ані Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України. А Гуманітарна рада, по суті, існує лише формально.

Серед усіх попередніх президентів, які виразно чи не дуже виразно заявляли про своє прагнення відроджувати і формувати українську ідентичність, Президент Віктор Янукович став першим, який відверто продемонстрував абсолютну індіферентність і навіть ворожість до цієї проблеми. Якщо б Партія регіонів сповідувала ліберально-демократичні цінності, можна було б зрозуміти таку позицію принциповою відмовою від «ідеології агресивного націоналізму». На зразок того, як інтелектуали старої Європи критикують доморощений націоналізм. Але в країні, де ще не сформована єдина політична нація, де ідентичність така субтильна, що часом її важко визначити, де реально існують ризики сепаратизму і розпаду, важко зрозуміти подібну логіку. Та ж сама стара Європа, попри всі ліберальні віяння, лишається суцільно націоналістичною і ніхто не прагне розмивати на догоду сусідам свою етнічну ідентичність. Тож відмова від українського культурного націоналізму ніяким чином не пов'язана з прагненням нової влади наслідувати європейські цінності. Можливо, для частини російськомовного населення, яке за радянських часів і вже незалежної України спокійно обходилося без української мови та без української історії, спроби Ющенка «українізувати» країну виглядали некомфортно. Але і для бага-

тьох українців – намагання нової влади знову «перезавантажити пам'ять» виглядають як замах на їхню самість, як справжня «внутрішня окупація» – таке собі оволодіння владою групою меншості, соціальне становище, свідомість та інтереси якої прямо суперечать більшості.

За останні майже два роки після поразки на виборах Помаранчевої влади у політиці пам'яті спостерігаємо кардинальні зміни. У посланні президента Януковича до нації 2011 р. в розділі про гуманітарну політику одним абзацом сказано, що ця політика знаходиться лише у процесі формування, але її мета не роз'єднувати, а об'єднувати націю.

Водночас нова влада послідовно повертає суспільство у старе радянсько-російське річище. Створюється враження, що ведеться цілеспрямований наступ на українську ідентичність, адже головних ударів зазнають такі царини культури як мова, історія, коммеморативна і меморіалізаційна політика, освіта тощо. Під приводом «відновлення», буцімто «втраченої за помаранчевих часів російсько-української дружби», йде посилення російського чинника у мас-медіа, теле- та радіоефірі, загалом у культурному просторі (була зроблена навіть невдала спроба перевести Україну на московський час).

Всі відомства та інституції, які активно опікувалися проблемами пам'яті за часів президента Ющенка, зазнали кардинальних кадрових змін, а подекуди і структурних перетворень. Приміром, Український інститут національної пам'яті, який при всіх недоліках і прорахунках у діяльності поступово ставав осередком і приводним ремнем нової політики історії – лише під тиском громадськості не було ліквідовано. Проте влада використала тут старий як світ принцип: якщо хочеш щось

знищити – очолюй це! Наразі УІНП підпорядковано Кабміну і перетворено, таким чином, на п'яте колесо у возі державного управління. Крім усього іншого, цей інститут морально не здатен займатися розбудовою української історичної пам'яті, адже його очолив член-кореспондент НАН України В. Солдатенко – до недавнього часу один із ідеологів Компартії України, який, зокрема, брав безпосередню участь у виробленні її нової програми. Отже, створилася ситуація абсурду: представник партії, попередника якої в ХХ столітті вчинила жахливі злочини в Україні, очолив Інститут, прямим завданням якого є викриття злочинів комуністичного минулого. Нагадаю також, що головою Державної архівної служби України лишається комуністка Ольга Гінзбург, відома своїм висловлюванням про те, що повернення історичної пам'яті «может навредить потомкам».

Не випадково, що реакція на призначення В. Солдатенка директором УІНП викликала чимало роздратування у суспільстві. У мас-медіа з'явилися з цього приводу матеріали про «загрозу пам'яті», «інститут пам'яті імені Альцгеймера» та «інститут національного забуття».

За Президента Ющенка у проведенні політики пам'яті було активно задіяно Державно-галузовий Архів Служби безпеки України. Це відбувалося переважним шляхом розсекречення його фондів стосовних Голодомору, сталінських репресій та ОУН і УПА. За роки керівництва істориком В. В'ятровичем Архів СБУ став доволі відкритим, було підготовлено його електронний каталог, вийшло чимало наукових видань, збірок документів і організовано виставок. На жаль, не вдалося довести до кінця дуже важливий процес виведення архівів, які мають виняткову історичну цінність, з-під відома спецслужби.

Наразі публічність роботи архіву суттєво впала. Розсекречення фондів загальмовано, питання про передання історичної частини до державних архівів не обговорюється. Натомість за непублічною інформацією нині готується зміна чинного фахового керівництва архіву. З діяльністю самого СБУ пов'язана скандальна справа історика Руслана Забілого, коли за роботу із документами за тематикою ОУН і УПА, котрі за визначенням не можуть бути державною таємницею, його намагалися переслідувати та залякувати. Світова академічна спільнота стала на захист науковця і ця справа затихла.

Зазначимо також, що спеціально створену з питань вивчення геноциду кримськотатарського народу у 2009 р. групу в СБУ Криму, вже розформовано.

Майбутнє ДГА СБУ виглядає непевно. У жовтні 2011 р. на саміті СНД у Санкт-Петербурзі підписано угоду про зобов'язання країн-учасників узгоджувати політику розсекречення колишніх радянських архівів. Досі кожна країна СНД сама могла визначати, скільки правди про радянську владу мають знати її громадяни. Згідно з новою угодою без згоди країн-партнерів розсекречувати радянські архіви буде неможливо. Такий крок пояснили «забезпеченням національної безпеки кожної з держав-учасниць СНД» та «формуванням єдиних підходів до перегляду секретних відомостей, засекречених у період існування СРСР». Україна, здається, наразі не має наміру підписати цю угоду. Але чи надовго такий стан зберігатиметься?

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, яке від початку української незалежності виступало основним інструментом у розбудові української ідентичності, з приходом В. Януковича до влади опинилося в руках Д. Табачника – політика з специ-

фічною репутацією, відомого своїми образливими висловлюваннями щодо галичан, української інтелігенції, української мови, ОУН і УПА, запереченням Голодомору як геноциду тощо. Попри постійні скандали і перманентні мітинги з вимогою відставки, міністр залишається у своєму кріслі. Політичні експерти розглядають цю персону як креатуру Кремля, нав'язану Януковичу Москвою. Українська інтелігенція реагує на міністра, як бик на червону ганчірку. Зокрема чимало нарікань викликає його позиція щодо висвітлення історії у підручниках.

Останнім часом в епіцентр уваги потрапляло декілька подій із підручниками. Згадаємо, приміром, про вихід російськомовного підручника для вишів П. Толочка «Очерки истории Украины», про редагування старих і появу нових шкільних підручників з історії України та про проект спільного російсько-українського підручника, модифікованого пізніше в проект спільного російсько-українського посібника для вчителів історії.

Альтернативний до «помаранчевої моделі історії» підручник академіка П. Толочка, який буцімто писали п'ять років і не могли видати за часів В. Ющенка через брак коштів, високо оцінили всі антиоранжисти від комуністів до російських націоналістів. Приміром, газета «Комуніст» у своїй рецензії оцінила його як «повернення до істини», та назвала один з розділів книги «відновленням історичної правди про Велику вітчизняну війну». Натомість відома дослідниця О. Русина, яка проаналізувала лише «литовський» відрізок з усього масиву книги – «від стоянок неандертальців до всевладдя регіоналів» – звинуватила авторів у компіляції з підручника історії Української РСР, політичній заангажованості та упередженості. «Це і є планка новітнього істо-

рієписання? – обурювалася рецензентка, – Омріяна «альтернатива» для студентів і науковців? Чи тільки шлях до «покращення життя вже сьогодні» – коштом минулого, перетвореного на арену двобою з «алчними западними сусідами»?

Серед не схвальних відгуків на цей «посібник», що з'явилися в Інтернеті, можна згадати ще матеріал Кирила Галушка із красномовною назвою «Парк радянського періоду». Лунали також думки, що при подібному розвитку справ через рік-півтора слід очікувати від академіка П. Толочка «Истории Малороссии».

Щодо шкільних підручників, то в них почали вносити правки. Приміром, з підручника 5 класу В. Мисана (та ін.) було вилучено героїв Крут, українських січових стрільців, антинімецьку діяльність УПА. Без відома авторів було усунуто згадку про Помаранчеву революцію та Вибори 2004 і 2010 рр. Найбільш вражаючим була для В. Мисана вимога поміняти фото Р. Шухевича на С. Ковпака і дописати, що загони УПА воювали проти радянських військ і партизанів. А те, що вони воювали проти німців – викинути. Назагал авторів запропонували внести правки, які покликані були сформувати у школярів «неагресивний образ Росії».

З вересня 2011 р. школярі вивчають історію за новими підручниками. Спочатку конкурс Міносвіти виграла книга трьох авторів – професорів Олени Пометун, Олексія Струкевича і Станіслава Кульчицького, але останню, під приводом «браку коштів», раптово зняли з держзамовлення. Можна відзначити, що відносно Другої світової війни правки робилися більш-менш обережно. Разом із тим Велика Вітчизняна війна знов «заступила» Другу світову, а ОУН і УПА стали умовно присутніми темами. Зник також термін

«Помаранчева революція» (бо, як каже О. Пометун, такої не було) і до мінімуму скорочено опис цих подій.

Доволі нервово в жовтні 2010 року було сприйнято у суспільстві повідомлення міністра освіти Д. Табачника про створення робочої групи з підготовки спільного українсько-російського підручника для вчителів історії. Про це домовилися обидва міністри – російський і український. Один з керівників групи – директор інституту Всесвітньої історії РАН Е. Чубарян повідомив, що між сторонами вже існує домовленість: «істориків-екстремістів» до написання книги не залучати. Така умова свідчить про те, що до альтернативної точки зору не будуть дослухатися.

Крім діяльності зазначених інституцій, збурення у суспільство несуть також законодавчі ініціативи Верховної Ради у галузі політики пам'яті. Важко оцінити їх інакше, як недолугі, некомпетентні, а подекуди свідомо провокативні. Скандальною подією стало святкування 9 травня 2011 р. Дня Перемоги у Львові, яке вилилося у зіткнення. Напередодні український парламент з ініціативи комуністів та Партії регіонів ухвалив закон, який передбачав офіційне використання червоного прапора перемоги поруч із державним прапором під час урочистостей, пов'язаних з Великою Вітчизняною війною 1941–1945 років. Це викликало доволі бурхливу реакцію. Експерти оцінили Закон «Про прапор перемоги» як пряме запозичення з російського законодавства, спекуляцію на ветеранах і такий, що сприятиме посиленню конфронтації у суспільстві. Міські ради Івано-Франківська та Львова заборонили вивішувати у цих містах на День Перемоги прапори із радянською символікою. Натомість, із східних регіонів до Львова поїхали «ветерани» з метою «розгорнути червоне знамено». Все це уперше за роки

незалежності України призвело до прямого фізичного насильства у Львові. Президент Янукович підписав цей указ тільки 21 травня, коли святкування вже минули.

Невдовзі підтримана Верховною Радою ідея народного депутата від регіонів Недоші про відзначення 22 червня роковин початку німецького нападу на СРСР також ледь не призвела до зіткнень. Верховна Рада прийняла рішення «зупинити» Україну у цей день на одну хвилину і гудіти у всі сирени на честь пам'яті про загиблих. Чомусь подібна думка не з'явилася у депутатів щодо відзначення роковин Чорнобиля, що було б важливішим і доцільнішим для України, або щодо 1 вересня 1939 року – дня, коли почалася Друга світова війна. Але ж 22 червня українським законодавством вже давно офіційно визнано Днем жалоби і скорботи за загиблими. Це дещо нагадувало ситуацію з прапором. І раніше прапор Перемоги використовували в урочистостях на 9 травня, і це нікого не обходило, поки влада своїм законом не привернула до нього увагу. Непродуманим рішенням влада спробувала перетворити червоний прапор на державний символ і, зрозуміло, збурила цим суспільство.

Виглядає так, що через парламент на законодавчому рівні цілеспрямовано намагаються протягнути в українське суспільство старі сталінські моделі пам'яті війни, які наразі відроджуються у Росії. Красномовним прикладом тут є і постанова до 65-річчя Нюрнберзького трибуналу, яку з ініціативи регіоналів, комуністів і блока Литвина Верховна Рада прийняла у квітні 2011. В ній, слідом за Російською думою, Рада виступила проти порівняння Сталінської імперії з Третім рейхом. Верховна Рада заявила, що вона вважає аморальними спроби покласти на Радянський Союз однак-

ву з нацистською Німеччиною відповідальність за розв'язання Другої світової війни. Йдеться передусім про те, щоб виставити винуватцями початку війни захід, а не сталінський СРСР, реабілітувати пакт Ріббентропа – Молотова та вибілити самого Сталіна. У постанові висловлена «стурбованість і протест проти спроб деяких політиків, громадських діячів, політичних організацій і рухів применшити історичне значення для України міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі (Німеччина)» та засуджується «виправдання колабораціоністів».

Водночас, крім засудження «чужих героїв», регіонали намагаються реабілітувати і популяризувати «своїх». У жовтні 2011 р. ВР прийняла проект постанови, що його ініціював голова фракції ПР Олександр Єфремов про святкування на державному рівні 70-річчя з дня створення (28 вересня 2012 р.) підпільної молодіжної організації «Молода гвардія». Здається тут також справа не лише у дитячій ностальгії та радянському менталітеті регіоналів. У переліку заходів, які планується провести, крім традиційних ремонтів музеїв і пам'ятників, привертає увагу перевидання роману К. Фадєєва, який давно вже визнано сфальсифікованим і написаним під диктовку Сталіна. Лише за часів Путіна з метою виховання патріотизму цей типовий взірць соціалістичного реалізму почали перевидавати в Росії, а наразі планують зробити це і в Україні. Передбачається також й організація демонстрації по телебаченню фільму «Молода гвардія».

Подібна конфронтація ідентичностей, що підживлюється владою, проглядається і у практиці меморіалізації. Приміром, відвертою демонстрацією несприйняття на сході країни Ющенкової політики реабілітації націоналістичних героїв стало встановлення пам'ятників

«жертвам УПА», під якими розуміються ті цивільні і співробітники НКВС східняки, які загинули під час встановлення радянської влади у західному регіоні.

14 вересня 2007 р. на центральній площі Сімферополя відкрили перший подібний пам'ятник, присвячений «жертвам радянського народу, що впали від рук посібників фашистів» ОУН і УПА – «Постріл у спину». Наразі тенденція до мультиплікації цієї ідеї зберігається. Подібні пам'ятники стали з'являтися у селах Сумщини – на батьківщині президента Ющенка. Пам'ятник радянським громадянам – жертвам УПА відбудували у травні 2010 року в Луганську. Останній має відверто провокативний і конфронтаційний характер. До такої майстерності у пробудженні «науки ненависті» не підіймалися навіть радянські ідеологи. Тут задіяні всі можливі емоційно-пропагандистські прийоми впливу на свідомість, щоб посяяти ненависть і ворожнечу до «посібників з ОУН-УПА» – мати з заплученими очима, прив'язана до дерева, дитина, що тягне до неї рученята, зв'язаний «захисник-чоловік». На відкритті монументу, крім місцевої адміністрації, були присутні голова фракції Партії регіонів О. Єфремов і гість з Москви К. Затулін.

У Донецьку антиупівську тему розвинули шляхом встановлення пам'ятника «вбитому бандерівцями» генералу М. Ватутіну.

Ще більш радикальною антитезою українській пам'яті стали спроби у ряді східних областей відродити культ Сталіна. Так, у Запоріжжі був встановлений без дозволу місцевої влади бюст вождя. Згодом під час прокурорської перевірки він виявився «оздобленням будівлі» офісу, а не пам'ятником. У новорічну ніч 2011 року бюст Сталіна підірвали активісти молодіжної націо-

налістичної організації «Тризуб», які згодом були притягнені до кримінальної відповідальності за тероризм.

Радикалізм відносно офіційної політики пам'яті виявляють не лише представники таких правих партій і рухів як «Свобода», «Тризуб», «КУН» та ін., але й футбольні вболівальники фан-клубів. Після того як 2 серпня 2011 р. Вищий адміністративний суд України остаточно позбавив звання Героїв України Р. Шухевича і С. Бандеру 7 серпня 2011 р. під час матчу у Києві «Динамо» – «Карпати» української футбольної прем'єр-ліги керівництво дало наказ охоронцеві стадіону «Динамо» зняти розвішені львівськими уболівальниками банери із зображенням Бандери і Шухевича. Спроби охоронця виконати цей наказ призвели до його побиття і київськими, і львівськими фанами. При цьому вони вигукували гасла: «Слава Україні! Героям Слава! Шухевич і Бандера – герої України». Закінчилося це спільним скандуванням стадіону скандальної частівки «Спасибо жителям Донбаса...», вигукування якої, схоже, стає традицією. Невдоволений гул вболівальників раз у раз супроводжують виступи В. Януковича при відкритті стадіонів до Євро-2012 і на футбольних матчах. Так було при відкритті стадіону «Олімпійський» 11 листопада, пізніше під час товариського матчу Німеччина – Україна, а при відкритті Львівського стадіону свистіли під час трансляції запису президентського звернення.

Назагал Президент і його адміністрація зайняли оригінальну позицію у царині політики пам'яті. Штучно створюється ситуація, де немовби Президент демонструє одне ставлення до тієї чи іншої історичної події, а суди – протилежне, і Президент наче судовим рішенням підкорюється. Так було, наприклад, коли йшлося про спробу зро-

бити з червоного прапора ледь не державний символ сучасної України. Президент пообіцяв ветеранам війни підтримати відповідний Закон, але потім підкорився Конституційному суду, який важливі «деталі» цього Закону таки визнав не конституційними. Схожа ситуація з скасуванням звань Героїв України. Президент пообіцяв, зокрема російським партнерам, розібратися з Бандерою і Шухевичем. Далі в «гру» вступає нікому невідомий дрібний юрист з Донецька, який сміливо бере на себе функцію коректора офіційної політики пам'яті української держави. Місцевий суд підтримує цього громадянина, підтримує його і Вищий адміністративний суд України. А Президент у всій цій історії наче перебуває в стороні, він не бере у цьому жодної «участі». Нехай собі «націоналісти» нарікають на суддів і донецького юриста, однак ніхто не нарікатиме на Президента, який касує рішення свого попередника.

У всіх цих випадках виходить, як у відомій казці Г.-Х. Андерсена про плаття «голого короля». Але як те плаття «не прикрашало» короля, так і ці вочевидь політично вмотивовані суддівські рішення лише дискредитуватимуть і президентську владу, і судову систему, яка в очах пересічного українця, на превеликий жаль, усе виразніше перетворюється на таку собі філію з обслуговування інтересів однієї з політичних сил.

Тиск на свободу слова у ЗМК і свободу думки у науці стає дедалі все більш виразним. Звісно заяви і накази влади не можна так просто проігнорувати вчителям і науковцям. Вчителі занепокоєні змінами у історичній освіті, не знають як їм наразі викладати історію. Щодо науки, то реєстр замовлених державою дослідницьких тем безперечно зазнаватиме змін. Деякі з них, відповідно до «нового курсу», за

умов продовження теперішньої офіційної політики пам'яті можуть стати не лише «не престижними», але й «кар'єро-небезпечними» – передовсім це тема Голодомору, ОУН і УПА.

Водночас, реванш біло-голубих на історичній ниві веде до повернення такого ганебного явища радянських часів, як цензура і самоцензура. Слід наголосити, що питання не стільки у цензурі, скільки у самоцензурі. Перестраховування на кшталт «аби чого не вийшло», «самі знаєте яка наразі політична ситуація...» вкрай небезпечне, адже воно веде до деморалізації науковців, для яких свобода думки має бути найважливішою цінністю. Чиновники і бюрократи від освіти і науки вже почали змінювати вітрила і налаштовуються на інший курс. Один академічний журнал замовив мені статтю про сучасну політику пам'яті, яку потім відмовився друкувати.

Загалом особливість політичної культури сучасної влади полягає у тому, що вона не враховує альтернативні думки, не йде на поступки опозиції та не рахується із суспільною думкою. На тлі стрімкого падіння рівня життя і зубожіння переважної більшості населення тиск на національні почуття українців додає напруги й сприяє подальшій радикалізації настроїв у суспільстві. А політику пам'яті можна охарактеризувати як спроби затягнути Україну у радянське минуле.

Моделі пам'яті Другої світової війни

Отже, питання залишається відкритим: яку модель пам'яті війни треба обрати Україні. І тут у пригоді може стати європейський досвід. З 1989 року соціальні зміни, які почалися у Європі, каналізувалися у дві тенденції. Центральна- та східноєвропейські країни після десятиліть комуністичного панування прагнуть формувати свою па-

м'ять з наголосом на національно-культурному наративі. Натомість Західна Європа, спираючись на спадщину ідей просвітництва і гуманізму, намагається творити нову культуру пам'яті – «культуру покаяння». При цьому Голокост і покута становлять центральну частину західноєвропейської концепції ідентичності, тоді як віктимізація історії у посткомуністичних східноєвропейських країнах має тенденцію перекривати центральність Голокосту. Лунають заклики (дослідниця з Естонії Siobhan Kattago) укласти умовну угоду між Заходом і Сходом Європи – *agreeing to disagree* («погодитися не погоджуватися»). Тобто, залишити за собою право zostаватися при своїй думці і не на-в'язувати її іншим¹⁶. І це, можливо, може стати найперспективнішою моделлю поведінки для об'єднаної Європи.

У самому загальному плані ми бачимо три моделі формування концепції пам'яті про Другу світову війну в Європі.

Перша – східноєвропейська чи прибалтійська – обстоєє рівнозначне засудження злочинів гітлерівського і сталінського тоталітаризмів. Комуністична окупація вважається такою, що навіть більше горя принесла народам, ніж гітлеризм, бо втрати від неї були у цих країнах більшими. Тож, у національних календарях сталінські депортації посідають чільне місце у пам'яті війни. День Перемоги 8–9 травня 1945 р. не святкується, бо кінцем війни вважається проголошення незалежності держави, а цей день розглядається як початок комуністичного загарбання. Радикальна відмова від всієї радянської спадщини та плекання цивілізованого культурного націоналізму становлять базис цієї моделі.

Друга – західноєвропейська (німецька, ліберально-демократична) – модель вважає націонал-соціалізм голов-

ною причиною війни. Голокост розміщено в її епіцентрі, а Аушвіц є її ключовим словом. Тож модель пам'яті війни зводиться до покути, засудження війни як такої та осуду націоналізму, як однієї з причин конфліктності і ворожнечі. Позаяк Голокост вважається унікальним, сталінські злочини прагнуть не порівнювати з нацистськими. Західна Європа сповідує мораль каяття за злочини Голокосту, який здебільшого не відбувався на її території, проте водночас не воліє визнати своєї моральної відповідальності за сталінський злочин голодом. Не наважується вона також висувати на офіційному рівні претензії до спадкоємців сталінського СРСР за вчинені на їх територіях воєнні злочини та злочини проти людства (окремий приклад – замовчування трагедії масового згвалтування німецьких жінок червоноармійцями у Східній Німеччині).

Врешті третя модель – пострадянська. Її активно використовують в Росії і Білорусі. Гітлер і фашизм визнаються абсолютним злом, населення віктимізується. Період спільного з Німеччиною поділу Європи і радянської окупації 1939–1941 рр. затушовується чи виправдовується, наголос робиться на підступному нападі 22 червня 1941 р. Міф Великої вітчизняної війни націоналізується, він вкрай обмежено або зовсім не визнає радянські військові злочини, натомість зосереджується на темі перемоги, військових парадах, надмірній героїзації, оспівуванні звитяги і жертвності, культу вождів, великої держави тощо.

Слід зазначити, що попри радикальні кроки зроблені Президентом В. Ющенком, його модель знаходилась десь між російською і східноєвропейською, і була дуже далекою від західноєвропейської. Щодо моделі пам'яті, яку декларує нинішня верховна українська

влада, то вона виразно тяжіє до пострадянської моделі.

Немає сумніву, що боротьба за історичну пам'ять – це боротьба за ідентичність, за Україну і те, якою вона буде. Основні питання, які постають при створенні моделі історичної пам'яті: що ми хочемо пам'ятати і що забути, якими мають бути будівельні цеглини нашої пам'яті? Які цінності ми маємо вкласти в комеморацію і меморіалізацію війни, адже історична спадщина може бути як корисним надбанням, так і важким тягарем. Попри все, навряд чи українцям варто зберігати цінності старої радянської імперії. Право на цей спадок лишає за собою Росія, яка офіційно проголосила себе «продовжувачем» СРСР.

Отже, неосталінську «об'єднувчу» модель про спільне імперське минуле Україні необхідно кардинально усунути. Для України творення власної моделі пам'яті – це не лише питання відтворення національної ідентичності, демократизації і гуманізації суспільства, це ще й вирішення проблеми виходу з-під впливу Росії, для якої нав'язувана модель історичної пам'яті про Велику вітчизняну війну – це потужний важіль політичного тиску задля збереження України у своєму геополітичному просторі.

Натомість для України найбільш придатною може стати комбінація схід-

но- і західноєвропейських моделей. Від першої ми вже «позичили» бінарне засудження сталінського і гітлерівського тоталітаризмів та збереження культурного цивілізованого націоналізму, а ось від західноєвропейської моделі необхідно «взяти» концепцією гуманізму, покаяння, пошуку взаємного порозуміння між колишніми ворогами і союзниками, віддання шани всім загиблим і засудження героїзації війни, як такої. Маємо покласти у підвалини цієї нової моделі цінності свободи і демократії, які ніколи раніше сталінський міф не вмщував, цінність людського життя, яким сталінізм нехтував.

Принципова відмова від міфів Великої вітчизняної війни й надмірної героїзації зовсім не означає забуття і нехтування пам'яттю тих, хто здобув цю перемогу. Але все це має бути урівноважено скорботою за жертвами сталінізму. Шлях від тріумфу до травми кожна нація має пройти сама. Деміфологізація і дегероїзація війни включає у собі не лише заміну назв, свят тощо. Потрібне кардинальне переосмислення всього наративу війни. Концепція рівної відповідальності двох тоталітарних режимів має бути урівноважена покаянням за злочини, що їх вчинили українці, які воювали на боці цих режимів, а також у лавах третьої сили – УПА.

Список використаних джерел

¹ *Ферретти М.* Непримириная память: Россия и война. Заметки на полях спора на жгучую тему / М. Ферретти // Память о войне 60 лет спустя: Россия. Германия, Европа. – М.: Новое литературное обозрение, 2005. – С. 135–136.

² *Judt Tony.* The Past is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe / Judt Tony // *Daedalus*. – Journal of The American Academy of Arts and Sciences. – Fall 1992. – Vol. 121. – № 4. – Pp. 83–117.

³ *Барка Василь.* Рай / В. Барка. – Джерзі Ситі-Нью-Йорк: вид-во Свобода, 1953. – 306 с.

⁴ *Штедтке Клаус.* Жизнь и судьба. Напоминание о романе Василия Гроссмана, посвященном XX столетию / К. Штедтке // Память о войне 60 лет спустя: Россия. Германия, Европа. – М.: Новое литературное обозрение, 2005. – С. 688.

⁵ Див. докладніше: *Гриневич Владислав.* Міт війни та війна мітів / В. Гри-

невич // Критика. – 2005. – № 5. – С. 2–8.
Його ж. Расколота память: Вторая мировая война в историческом сознании украинского общества // Память о войне 60 лет спустя: Россия. Германия, Европа. – М.: Новое литературное обозрение, 2005; Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.) / НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса. – К., 2007. – 520 с.

⁶ Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна». Спогади та роздуми очевидця / Ф. Пігідо-Правобережний – К.: Смолоскип, 2002.

⁷ Гуменна Докія. Хрещатий яр (Київ 1941–43: роман-хроніка. Нью-Йорк: Слово, 1956); та «Матеріали до повісті «Гніздо над безоднею». Архів Докії Гуменної. Український культурний і освітній центр (Осередок) Вінніпег.

⁸ Барка В. Рай. ... – С. 307.

⁹ Закон України Про увічнення Перемоги у Великій вітчизняній війні 1941–1945 років // Офіційний вісник України. – 2000. – № 19. – С. 16–18.

¹⁰ Зерній Ю.О. Державна політика пам'яті в Україні: становлення та сучасний стан // Стратегічні пріоритети, № 43(8), 2008 р. – С. 41–51.

¹¹ Серета Вікторія. Исторический дискурс и национальное прошлое в официальных речах президентов Украины и России / В. Серета // Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации / под ред. Л. Дробижевой и Е. Головахи. – К., 2007. С. 69.

¹² Промова Президента України Віктора Ющенка з нагоди 18-ої річниці Незалежності України // Президент України. Офіційний сайт: <http://www.president.gov.ua/news/14759.html>

<http://www.president.gov.ua/documents/10541.html>

¹³ Грачова С. Пам'ять, контрпам'ять і політика / С. Грачова // Критика. – № 11. – 2006. <http://krytyka.kiev.ua>,

¹⁴ Всеукраїнська соціологічна служба. Аналітичний звіт за результатами соціологічного дослідження «Ставлення населення України до проблем, пов'язаних із II світовою війною» // Друга світова війна та (від) творення історичної пам'яті в сучасній Україні: Міжнародна наукова конференція 23–26 вересня. – К., 2009.

¹⁵ Kattago Siobhan. Agreeing to disagree on the Legacies of Recent History. Memory Pluralism and Europe after 1989 // European Journal of Social Theory 2009 – 12 (3). – P. 375–395.

Наші автори

Володимир Андерсон,

кандидат географічних наук, доцент Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова, випускник програм ім. Фулбрайта та Інституту Кеннана

Олександр Бабанін,

доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри прикладної економіки Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі, випускник програм ім. Фулбрайта та Інституту Кеннана

Володимир Бойко,

кандидат історичних наук, директор Чернігівського центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій, випускник програми Інституту Кеннана

Наталя Висоцька,

доктор філологічних наук, професор кафедри теорії та історії світової літератури Київського державного лінгвістичного університету, випускник програм ім. Фулбрайта та Інституту Кеннана

Владислав Гриневич,

доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, випускник програм ім. Фулбрайта та Інституту Кеннана

Михайло Кірсенко,

доктор історичних наук, професор Києво-Могилянської та Дипломатичної академії, випускник програм ім. Фулбрайта та Інституту Кеннана

Ігор Коваль,

доктор політичних наук, ректор Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова, випускник програм ім. Фулбрайта та Інституту Кеннана

Антоніна Колодій,

доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри Львівського регіонального Інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, випускник програм ім. Фулбрайта та Інституту Кеннана

Олена Лазоренко,

доктор філософських наук, професор політичних наук, незалежний консультант, випускник програм ім. Фулбрайта та Інституту Кеннана

Мирослава Лендбел,

кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Ужгородського національного університету, випускник програм ім. Фулбрайта та Інституту Кеннана

Юрій Мацієвський,

доцент катедри політології Національного університету «Острозька академія», випускник програм ім. Фулбрайта та Інституту Кеннана

Наталя Мусієнко,

кандидат філософських наук, Президент консалтингової компанії *Nota Bene Consulting*, випускник програм ім. Фулбрайта та Інституту Кеннана

Ольга Носова,

доктор економічних наук, професор Харківського національного університету внутрішніх справ, випускник програм ім. Фулбрайта та Інституту Кеннана

Людмила Павлюк,

кандидат філологічних наук, доцент Львівського національного університету ім. Івана Франка, випускник програм ім. Фулбрайта та Інституту Кеннана

Віктор Пасісниченко,

кандидат філософських наук, доцент кафедри політології, соціології та культурології Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, випускник програм ім. Фулбрайта та Інституту Кеннана

Ярослав Пилинський,

кандидат філологічних наук, Директор Київського представництва Інституту Кеннана

Олексій Позняк,

кандидат економічних наук, завідувач відділу Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, випускник програми Інституту Кеннана

Олександр Потехін,

доктор історичних наук, завідувач кафедри Київського університету права НАН України, випускник програм ім. Фулбрайта та Інституту Кеннана

Сергій Римаренко,

доктор політичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичний і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, випускник програм ім. Фулбрайта та Інституту Кеннана

Блер Рубл,

директор Інституту Кеннана Міжнародного Центру підтримки науковців ім. Вудро Вілсона

Юлія Сорока,

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, випускник програм ім. Фулбрайта та Інституту Кеннана

Сергій Федуняк,

доктор політичних наук, професор Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича, випускник програм ім. Фулбрайта та Інституту Кеннана

Григорій Шамборовський,

доцент кафедри міжнародних економічних відносин Львівського національного університету ім. Івана Франка, випускник програм ім. Фулбрайта та Інституту Кеннана

Олена Яцунська,

кандидат політичних наук, доцент, Центр розвитку місцевого самоврядування, випускник програм ім. Фулбрайта та Інституту Кеннана

Шановний читачу!

Якщо Вас зацікавило наше видання і Ви хотіли б одержувати його наступні випуски, а також іншу інформацію про програми і заходи, які Інститут Кеннана проводить в Україні, пропонуємо Вам заповнити цю анкету і надіслати її на адресу: Україна, 04071, Київ, вул. Костянтинівська, 4, офіс 2, або електронною поштою – kennan@kennan.kiev.ua

Прізвище, ім'я та по батькові

Місце роботи, посада

Науковий ступінь

Чи брали участь в американських освітніх програмах (яких і коли)

Поштова адреса

Телефон

Електронна пошта

ЗАПРОШУЄМО АВТОРІВ ДО СПІВПРАЦІ

Тема наступного номера:

Місто ХХІ століття: екологія, міграція, суспільний розвиток

Редколегія буде вдячна авторам, які до 1 лютого 2012 року надішлють свої статті.

Пріоритет буде надано матеріалам, присвяченим таким проблемам:

- право і демократія;
- боротьба з корупцією в умовах демократії;
- економічні свободи – запорука демократії.

Просимо надсилати статті обсягом до 50 тис. знаків в електронній версії формату Word for Windows.

Разом із статтею просимо надсилати короткі відомості про автора: місце роботи, науковий ступінь, звання, адресу, телефон, факс та адресу електронної пошти. Посилання просимо оформляти згідно із стандартами, встановленими для наукових публікацій.

Рішення стосовно публікування матеріалів приймаються редколегією. Статті не рецензуються, рукописи не повертаються. Редакція залишає за собою право на літературну правку, зміну назви статті та скорочення її обсягу. За наведені статистичні та інші дані відповідає автор.

Науково-публіцистичне видання

АГОРА
Наука без кордонів
Випуск 11

Редактор *Я. Пилинський*
Художнє оформлення *Л. Холошо*
Технічний редактор *Г. Шалашенко*
Коректор *З. Конєєва*

Адреса редакції:
вул. Костянтинівська, 4, офіс 2
Київ, 04071, Україна
тел/факс +380 (44) 425-3624
тел +380 (44) 585-0890/91

Для електронної пошти: kennan@kennan.kiev.ua

Підписано до друку 12.07.2012 р. Формат 60х84/8
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура PeterburgC.
Умовн. друк. арк. 28. Обл.-вид. 26,6 арк.
Наклад 500 прим. Зам. №

Видавництво «Стилос»
04070, Київ-70, Контрактова пл., 7
Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК №150 від 16.08.2000 р.)

Надруковано в друкарні підприємства «ЦСТРІ» м. Києва, філіал № 7
Україна, м. Київ, вул. Боженка 86-б, тел. (050) 144-64-00